

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01154015 (H)

Studien auf dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik

herausgegeben von der Statistischen Kommission
der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.

I. Band, redigiert von Michael Hruševskýj, Obmann der Kommission.

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК
і СТАТИСТИКИ

ВИДАЄ

СТАТИСТИЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ТОМ I,

під редакцією МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

У ЛЬВОВІ, 1909.

128274

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Бедварського.

Общ. к-т

Studien auf dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik

herausgegeben von der Statistischen Kommission
der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.

I. Band, redigiert von Michael Hruševskýj, Obmann der Kommission.

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК і СТАТИСТИКИ

ВИДАЄ

СТАТИСТИЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ТОМ I,

під редакцією МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

128274
У ЛЬВОВІ, 1909.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

и 31545

Зр 20к

III
и 114866
/ 1

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УР
№ 114866

ЗМІСТ

	СТОРОНА
1. <i>Михайло Грушевський</i> : Наше видавництво	VII—X
2. <i>Василь Панейко</i> : З історії й теорії статистики	1—16
3. <i>Станіслав Дністрянський</i> : Національна статистика	17—64 ✓
4. <i>Володимир Охримович</i> : З поля національної статистики Галичини	65—160 ✓
5. <i>М. Гехтер</i> : До історії робочого класу на Україні російській	161—195
6. <i>М. Гехтер</i> : Земська статистика про зарібну платню в сільському господарстві лівобережної України	196—204 ✓
7. <i>Ст. Витвицький</i> : Економічні відносини в селі „Старі Богородчани“	205—218

INHALT DES BANDES.¹⁾

	Seite
1. <i>Michael Hruševskýj</i> : Vorwort (ukrainisch)	VII—X
" " " (deutsch S. V).	
2. <i>Wassyl Panejko</i> : Aus Geschichte und Theorie der Statistik ²⁾	1—16
3. <i>Stanislaus Dnistrijanskyj</i> : Die Nationalitäts-Statistik	17—64
4. <i>Wolodymyr Ochrymowyč</i> : Zur Nationalitätenstatistik Galiziens	65—160
5. <i>M. Hechter</i> : Zur Geschichte der Arbeiterklasse in Russisch-Ukraina	161—195
6. <i>M. Hechter</i> : Die „Semstwo“-Statistik über die Arbeiterlöhne in der Landwirtschaft der Ukraina am linken Dnipro-Ufer	196—204
7. <i>St. Witwičkyj</i> : Wirtschaftliche Verhältnisse in der Gemeinde Alt-Bohorodčany	205—218

---

¹⁾ Kurze resumé deutsch am Ende der Abhandlungen.

²⁾ Inhalt der Abhandlung: Auf kurze allgemeine Betrachtungen folgt eine Schilderung der statistischen Theorie von Quételet. In Anlehnung an die Untersuchungen von Rehnisch wird die Kritik der ausserordentlichen Einseitigkeit dieser Theorie gegeben. Erkenntnistheoretische Betrachtungen über die Bedeutung der Statistik für die Soziologie, welche auf den Arbeiten von Georg Simmel fussen, füllen den zweiten Teil dieser Abhandlung aus.

INHALT

1-10	Einleitung
11-20	Die Grundlagen der Physik
21-30	Die Grundlagen der Chemie
31-40	Die Grundlagen der Biologie
41-50	Die Grundlagen der Geographie
51-60	Die Grundlagen der Geschichte
61-70	Die Grundlagen der Philosophie
71-80	Die Grundlagen der Kunst
81-90	Die Grundlagen der Musik
91-100	Die Grundlagen der Literatur

INHALT DES BANDES

1-10	Einleitung
11-20	Die Grundlagen der Physik
21-30	Die Grundlagen der Chemie
31-40	Die Grundlagen der Biologie
41-50	Die Grundlagen der Geographie
51-60	Die Grundlagen der Geschichte
61-70	Die Grundlagen der Philosophie
71-80	Die Grundlagen der Kunst
81-90	Die Grundlagen der Musik
91-100	Die Grundlagen der Literatur

Die Grundlagen der Naturwissenschaften sind die Basis für das Verständnis der Welt. In diesem Band werden die Grundlagen der Physik, Chemie, Biologie, Geographie, Geschichte, Philosophie, Kunst, Musik und Literatur behandelt. Die Grundlagen der Naturwissenschaften sind die Basis für das Verständnis der Welt. In diesem Band werden die Grundlagen der Physik, Chemie, Biologie, Geographie, Geschichte, Philosophie, Kunst, Musik und Literatur behandelt.

VORWORT.

Die Mängel in den statistischen Erhebungen der ukrainischen Bevölkerung und ihres Territoriums, die seitens der 1906 einberufenen Enquete festgestellt wurden, haben Anlass dazu gegeben, noch in demselben Jahre eine statistische Kommission bei der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg zu gründen. Die Kommission hat sich zur Aufgabe gestellt, durch ihre Arbeiten zur Besserung der Organisation der statistischen Erhebungen, ihrer Pläne und ihrer Technik beizutragen, insbesondere was die Erhebungen des ukrainischen Territoriums, seiner Bevölkerung und deren sozialen Lebens betrifft. Durch Kritik der offiziellen Statistik einerseits, anderseits durch Proben der Bearbeitung des statistischen Materials mit eigenen Kräften sollte die Kommission der gestellten Aufgabe gerecht werden. Dazu sollte eine Publikation der Kommission dienen. Mit Rücksicht darauf aber, dass die Publikation der Ševčenko-Gesellschaft, welche sozialen und ökonomischen Fragen gewidmet ist (Juridische und ökonomische Zeitschrift), ihr Erscheinen mit der bevorstehenden Gründung einer ukrainischen juridischen Gesellschaft einstellt, hat sich die statistische Kommission entschlossen den Umfang ihrer Publikation zu erweitern, um dadurch die Möglichkeit zu erlangen, auch die sozial-ökonomischen Aufgaben der juridischen Kommission der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften zu übernehmen. Sie widmet also ihre Publikationen den Studien und Beiträgen aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften überhaupt, jedoch mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse des ukrainischen Lebens und des ukrainischen Territoriums.

Redaktion.

VORWORT

Die Haupt- und Nebensache des Buches ist die Darstellung der Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Die Darstellung ist in drei Hauptabteilungen gegliedert: die Geschichte der germanischen, die Geschichte der romanischen und die Geschichte der neuhochdeutschen Literatur. Die Darstellung ist in drei Hauptabteilungen gegliedert: die Geschichte der germanischen, die Geschichte der romanischen und die Geschichte der neuhochdeutschen Literatur. Die Darstellung ist in drei Hauptabteilungen gegliedert: die Geschichte der germanischen, die Geschichte der romanischen und die Geschichte der neuhochdeutschen Literatur.

Leipzig, 1880.

Наше видавництво.

Зріст дослідів над статикою і динамікою суспільного життя, так помітний в останніх літах, під впливом як чисто наукових, теоретичних інтересів, так і потреб більше практичних, соціальної політики, висуває певні потреби в матеріалах і помічних засобах, на яких мали б оперти ся ці досліді. В першій лнії натикаєть ся він на брак матеріалу, статистичного — історично-статистичного для дослідів над еволюцією соціального життя, і біжучого статистичного матеріалу для дослідів його ближних і сучасних стадій. Потреба ся з дня на день стає все більше пекучою, невідкличною. І коли що до першої — статистики історичної може бути питання тільки що до методів і способів її використання, то що до статистики біжучої впливає важне і пильне питання самої її організації в данім моменті, щоб вона могла служити потребам дослідів соціального життя, давала відповідь на питання, що висувають ся ними, прилаштовувала ся до них, розширяючи сферу своїх обсервацій і використовуючи їх результати з відповідною деталізацією і різносторонністю, поки час і спромога на се, з убігом часу, не буде страчена безповоротно.

Анкета скликана правничою комісією Наукового Товариства ім. Шевченка два роки тому (в липні 1906 р.), констатуючи різні дефекти статистичних матеріалів, які подають нам покликані до того публичні органи (державні й автономічні) для дослідів суспільного життя земель Австрійської держави взагалі, а зокрема українського народу і залюднених ним територій (а те саме, навіть в більшій мірі треба сказати і про сучасний стан статистики в Росії й її результати) — їх непевність, неповноту, повне занедбанне деяких

важних сторін суспільного життя, — висловила ся однодушно за тим, щоб Наукове Товариство не відкладаючи зараз організувало особну статистичну комісію, яка б спеціально застановила ся над потребами статистичного досліду української території. Сповняючи се бажання анкети, до кількох днів, 9/VII. 1906 н. с. організовано при історично-філософичній секції Товариства статистичну комісію, яка зараз же розпочала свою діяльність, дня 14/VII урядивши ширші збори і на них предложивши ряд інформаційних рефератів з різних областей статистики. Реферати сї були слідом надруковані в часописях, щоб заінтересувати ширші круги нашої суспільности в справах і завданнях, поставлених комісією¹⁾.

В статях сих були пояснені завдання нової комісії. Не було ним сотворенне якоїсь своєї власної статистичної організації поруч органів офіціальних, яких обовязком являєть ся постачати докладний і вірний статистичний матеріал по тим питанням, які висуюють ся сучасними студіями суспільного життя. Комісія ставила своїм завданням: своїми працями причиняти ся до удіпшень в організації статистичної роботи, її плянів і техніки, особливо що до дослідів української території, її людности й суспільного життя. Вона мала звернути увагу на певні сфери і явища суспільного життя, поминені офіціальною статистикою, вказати на її хиби і недокладности, які виникають з невідповідних схем і способів, якими збираєть ся, групуєть ся і оброблюєть ся нею матеріал, та поставити певні *considerata* до її ліпшої організації в будучности.

Але при тим не мала заміру обмежити ся виключно такою критичною роботою. При успішній організації статистичній вона сподівала ся давати також і певні позитивні причинки до пізнання суспільного життя, економічних і культурних обставин і національних відносин, нашого народу спеціально. Щоб заінтересувати нашу суспільність завданнями поставленими комісією і притягнути ширші круги для участі в її роботах рішено приступити як найскорше до видання особного видавництва комісії й уложення квестіонарів по різних спеціальностям. До приготування таких квестіонарів і розроблення пляну такого статистичного видавництва комісія зараз приступила.

¹⁾ Були то статі: М. Грушевського Завязанне статистичної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, С. Дністрянського: Національна статистика, І. Франка: Потреби аграрної статистики, М. Лозинського: Статистика зарібків і страйків. Під загальним титулом: З статистичної комісії Наукового Тов. ім. Шевченка були вони надруковані в місячнику „Літературно-Науковий Вістник“ за р. 1906 місяць серпень, вийшли особно.

Одначе скоро показала ся потреба розширити плян і рами проєктованого видавництва. Плян засновання осібною правничого українського товариства, піднесений тому кілька літ, став зближати ся до свого здійснення, а се мало потягнути за собою певні зміни в організації наукової роботи і видань нашого Товариства. З організацією правничого товариства мало бути реорганізоване видавництво присвячене дисциплінам правничим і суспільно-економічним (Часопись правнича і економічна, від р. 1900). Студії над теорією і практикою права мали стати уділом будучого товариства; редакція „Часописи“ заявила, що вона вважає вказаним з т. 10 закінчити сю серію, що мала бути заступлена правничим органом правничого товариства. Належало про те дати місце студіям з поля наук суспільно-економічних, що мали досі приміщення в згаданій „Часописи“, яка від р. 1900 свідомо розширила свою програму (на місце давнійшої „Часописи Правничої“), ідучи на зустріч більшому заінтересованню питаннями соціального життя і економіки.

З огляду на се статистична комісія нашого Наукового товариства мусіла заздалегідь приготувати ся до того, щоб прийняти на себе суспільно-економічну спадщину нинішньої правничої комісії Товариства. З хвилию коли вийде в життя нове товариство правниче, і правнича комісія, передавши йому плеканне правничих дисциплін, що на ній досі лежали, мала би скінчити своє існування, мала б наша комісія розширити сферу своєї діяльності і перетворити ся в комісію суспільно-економічну, щоб не зіставити не заповненою таку важну прогалину в науковій діяльності нашого Товариства. Належало вперед звернути увагу на се, а з тим ставало вказаним вперед поставити ширші рами проєктованому видавництву, ніж би реформувати його слідом по перших кроках і змінити його характер. Під впливом сих перспектив статистична комісія мусіла змінити свої початкові пляни і намість видавництва виключно статистичного виробити плян видавництва присвяченого студіям і причинкам з поля наук суспільних взагалі, з спеціальним оглядом на відносини українського життя і української території, їх історичний розвій і сучасний стан. Особлива увага буде в нім давати ся статистичному методу в досліді соціального життя, збиранню і обробленню статистичного матеріалу, як підстави сих студій. Видавництво одначе не має заміру обмежувати ся чисто статистичним дослідом, ставлячи своїм завданням студії над суспільною еволюцією в сфері економічній, культурній і політичній можливо рівносторонні.

В тім напрямі розпочинаємо отсим томом наше видавництво,

а його обсяг і частість виходу будуть стояти в залежності від ровною нашої роботи, а ще більше — від засобів, які мати змогу уділяти нашому видавництву Наукове Товариство імені Шевченка, так скупо дотоване, а так обтяжене всякими видавничими і науковими потребами і плянами.

З виходом сього тому збігло ся заснування паралельної з статистичною комісією Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові „статистично-економічної комісії“ при Українським Науковим Товаристві в Києві, яка від разу розвинула енергічну діяльність і згурмувала наоколо себе поважне число робітників на полі економіки й статистики. Заснування двох таких паралельних організацій, з аналогічними завданнями і сферою діяльності в двох центрах нашої землі, в центрі України російської й України австрійської, при близьким обошльним контакті і тісних взаєминах їх, дасть можливість корисно поділити роботу коло студіювання суспільно-економічних відносин нашого народу і залюднених ним країв. А поки наша київська товаришка заведе свій власний орган, видавництво наше радо буде служити спільним органом обох організацій і його праць.

Зрештою всіх хто працює над статистичним, економічним чи соціальним пізнанням нашого народу і нашої вітчизни й інтересується сими студіями просимо до діяльної участі в ній — надсиленням праць наукових, півоброблених і зовсім сирових матеріалів, критичних заміток і поправок до статистичних видань дотично нашого краю, взагалі всього що може служити до збільшення наших відомостей, удішення методів і техніки збирання матеріалів. Просимо також авторів і накладців надсилати нам до рецензії й виказу всякі видання з тих дісциплін, яким присвячене наше видання, а особливо такі що дотикають чимсь наших сторін і нашого народу.

Матеріали для II тому сього видавництва будуть приймати ся до 1 вересня. Просимо Вп. наших співробітників мати на увазі се.

У Львові 1 (14)/XI. 1908.

Мих. Грушевський.

З історії й теорії статистики.

Се безперечно доволі часто й психологічно зрозуміле явище, що люди, котрі довше й інтензивно займалися якоюсь своєю спеціальністю — чи з обсягу наукової роботи, чи громадянської діяльності — втрачають згодом орієнтацію щодо становища своєї спеціальності в комплексі людського знання й творчості, починають на всі прояви світа й життя глядіти крізь віконце найблизших своїх теоретичних і практичних інтересів та кінець кінців свою, з природи річній обмежену спеціальність силкують поставити в осередок людського світогляду або людської діяльності. Скільки-ж то разів людство бачило, як його сини, і то не найгірші, з засобом свого обмеженого досвіду в руці й умі бралося полагоджувати найбільш болючі питання людського співжиття, питання суспільної справедливості, політичної рівності, національного миру, „відервши“ універсальний лік на всі суспільні недуги! На наших таки очах бачимо й чуємо, як ті універсальні лікарі пропатують „єдиноспасемість“ відкритого нимислосубу на всю соціальну й національну мізерію: віруючі — релігій, моралісти — етику, економісти — господарську діяльність, діячі на просвітнім полі — народню просвіту, парламентарії — загальне голосоване, антипарламентарії — безпосередню масову акцію... Аж людина, яка сотворила-б повну теорію суспільного релятивізму, теорію, котрої покищо не маємо, могла б отаксувати, скільки ті універсальні способи на громадянське лихо вартні, тай могла б сказати, що — як з одного боку таке одностороннє сконцентроване людської уваги психологічно зовсім зрозуміле, так з другого боку таке одностороннє напружене людської сили й одушевлене потрібне й корисне для справи. Бо воно дає фрагментови розмах цілоти та дозволяє відривкови розвинутиєсь й вигончитись до найдалших границь раціонального оправданя, а навіть поза ті межі, до — гіперболі.

На полі теорії показується се явище не менш виразно, ніж у практичній діяльності. Може навіть виразнійше. Адже — щоб тільки один приклад згадати — крізь споконвічні суперечки, крізь

непоборимі противенства, неполаджені антіномії в обсягу філософії ми вкінці прийшли до свідомости, що справдішним актом філософичної творчости було й єсть — зпоміж непроглядної різнородности й різноцвїтности свїта явищ один, тільки один елемент так могутчо й безпосередно відчути, щоб він міг у нашім свїтогляді стати в центрі нашого розуміння свїта, нашої метафізики, філософії. І розвязували-ж люди „загадки свїта“, ставлячи в його осередок дух або матерію, супокій або рух, одність або многість, в систему наук — льогіку й математику, історію й соціольогію, природничі науки, фізику, хемію, географію.

Поставили в центр наук — коли вже не всіх, то бодай соціальних — також статистику. Пригадати один момент із історії й теорії того „узагальненя статистики“ буде предметом сього нарису.

В половині ХІХ. столїтя учений свїт та — ще більше — широка „інтелігентна“ публіка зах. Європи дуже живо цікавилась „відкриттями“ й вислїдами, які принесла статистика моральности¹⁾. З тим словом вязалися дві речі: факт, про відкрите котрого пішла слава, та ціла низка думок і висновків, виведених із того факту. Саме ті думки й висновки були й причиною загальної цікавості до відкритого факту. З помічю статистичних дослідів відкрито несподівану постійність і правильність навіть в області того, що доконуєть ся людською волею. З сього факту виведено консеквенції не тільки для методів соціальних наук, а й для метафізичних і етичних питань, з'осіона для питання про свободу людської волі.

Людиною, котра поклала основу під статистику моральности, був бельгійський астроном і статистик, Адольф Кетлє, найважніша-ж його книга про сей предмет, се видана в 1835 році в Парижі книжка „про людину“²⁾. До сього твору можна звести початок цілої майже літератури про моральну статистику.

Як уже в наголовку було зазначене, задачею Кетлє при писаню названої книги було дати систем і теорію не тільки моральної статистики, а куди більше: фізику суспільности. Дати систем соціальної фізики, се була завдача, яку собі поклав бельгійський учений, та нарисом якої мала бути книжка „про людину“. Кладучи собі таку задачу, Кателє був у згоді з характеристичною для того

¹⁾ Гл. Dr. Eduard Rehnisch: Zur Orientierung über die Untersuchungen und Ergebnisse der Moralstatistik.

²⁾ Adolphe Quetelet: Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale. — Німецький переклад д-ра Піке в Штутгарті, 1838.

часу тенденцією: на всіх полях людського знання пристосувати ті методи дослідів, котрими користувались природничкі науки. Се було перенесене в область життя людської суспільности ідеї „Ляпласового Духа“, який бачивби в кожній хвилі кождий рух кожного атому у вселенній, значить, також в організмах живих еств і їх мізках, та для якого всякі ріжницї в якості сьвітових, отже й людських явищ кінець кінців зводили ся-б до ріжниць у числі однородних елементарних складників. Уже Ляплас підніс потребу приступити з тої вихідної точки до дослідів соціального життя, Кетлє взяв ся виконати Ляпласовий заповіт.

Коли глядати за попередниками Кетлє в його теоретичнім змаганю, то треба повернутись до XVIII столїтя, до цілого ряду статистиків, котрі поклали основу під статистику смертности. В одного зпоміж них, у Зісмілха, знаходимо вже сьвідоме змаганє доказати „божеський порядок“ у змінах людських народин і смертий. Ті статистичні студії стояли в звязку з потребами практичного життя, а саме з основанєм обезпечень на жите й ренту, та привчили дослідників цікавитись не тільки окремими людськими одиницями, а й явищами людської маси. Результатом дослідів були поміченє, що в відносинах смертий і народин є деяка постійність і правильність та що серед них можна добачити деяку „закономірність“.

Одначе на довший час на сїм і покінчилося. Пригадав собі ту закономірність тай розширив її з явищ народин і смертий на явища людської волї й діяльности, а навіть на ціле громадське жите людей, що йно Кетлє. Його-ж робота являєть ся пробою поставити статистичні дослїди в осередок усіх наук про людину.

Вже ті партії книги Кетелє, в котрих він займав ся фізичною екзистенцією людей, були чимось новим у науці. Вони принесли дати про розвій висоти людини й її тягару від дїточого віку аж до повного розросту, про ріжницї між мужеським і жіночим полом, між мійською й сільською людністю, про розвій мяснів, про скількість віддихів у мужчин і жінок ріжного віку, про довжину й скорість кроку, про далекість і висоту скоку. Ще більше здивував публіку дальший зміст книги, котрого предметом були духові, моральні й інтелектуальні прикмети й здібности людей. Були там дати й замітки про розвиток літературних здібностей, про духові недуги, вкінці про результати людської волї й діяльности, головно про злочини. Облекшила, а може навіть зробила можливими ті дослїди Кетлє публікація французького правительства про діяльність кримінального судівництва в Франції. Від 1827 року по-

чало французське правительство видавати що-річно справоздане про скількість злочинів, переступств і провин, про скількість і якість кар, наложених на винувників, про пол, професію, вік винувників тай взагалі про цілу діяльність карних судів і органів у французській державі.

Се урядове видавництво дало Кетлє матеріал під засновок його соціальної фізики. В своїй книзі „про людину“ Кетлє подав, кілько людей взагалі поставлено перед суд під закидом кримінального діла, кілько зпоміж них засуджено за морд, кілько за крадежу, кілько за обманство, кілько поміж ними було мужчин, кілько жінок, до яких клясе віку вони належали. Далі автор показував, яке відношенє поміж тими числами, який процент загального числа обвинених припадає на поодинокі околиці, на поодинокі роди злочинів, на поодинокі кляси віку, на кожний з полів. Далі він брав під розвагу загальне число людности та констатував, на кілько одвиць із загалу французської людности приходить одна кримінально обвинена. При тім він розкладав французську людність на поодинокі кляси віку* та обчисляв, який процент обвинених припаде на кожду клясу. Потім Кетлє ставив такі висліди з одного року поруч з такими-ж вислідами з иньших років, раньших і пізнійших, складав табелі по черзі років та, порівнавши певну скількість таких річних рядків із собою, торжественно, серед несподіваного здивованя, заявив, що перед глядачем тут з року на рік виступають числа в чудно постійних взаєминах, серед ненадійної правильности.

„Відкрите“ тої ненадійної правильности навіть серед таких явищ суспільного життя, в яких безперечно грає ролю людська воля, було сензацією дня, було також тим науковим придбаням, на котре Кетлє й його ученики з гордістю покликувались, як на одно з найбільших здобутків людського пізнаня. Воно лягло в основу не тільки моральної статистики, а й цілої соціологічної теорії пізнаня Кетлє.

На книзі про людину студії й комбінації в зазначенім напрямі не покінчились. Кетлє звернув ся далі до статистики самовбийств. І тут виявились давовижні правильности. Він показав на табелі щорічних самовбийств та впевняв глядачів, що там є така сама постійність, як у табелях народни, смертей та — злочинів. Потім прийшла черга на подружя. Кетлє з дат белгійської статистики склав табелі подругів після їх віку й стану, осібно зазначив всякі обставини що-до подружя між двіцями й дівчатами та вдовицями й парубками, та в усіх рядках і рубриках своїх табель „відкрив“ на цілі періоди років постійність і правильність. Ся правильність

на його погляд була будім-то така велика, що він признав можливим зазначити, що „виглядає справді так, неначеб істнували законні постанови, котрі кожній класі віку обох полів дозволяють заключити заздалегідь означену скількість супружеств“. Коли-ж Кетлє розглянув ся ще серед таблиць, в яких уложив подружжя після ріжниць віку поміж подругами, то знайшов і тут дивну правильність з року на рік, правильність, яка — здавалось йому — стоїть вище понад волею людських одиниць, та природною, фатальною силою заставляє їх кожного року виповняти такими самими числами ті самі позиції, що минулого року. „Маємо тут діло з якимись містеріями, котрі бентежать наш ум“ — так висловив він вражінє, яке на нього зробила відкрита нам правильність.

Яка конструкція явищ з обсягу громадського життя консеквентно висновуєть тя з тих „відкрить“ Кетлє, се унагляднює отся притча, зложена Адольфом Вагнером¹⁾: „Подумаймо собі, що в пору, коли оповіданя Свіфта більше подобались ніж тепер, якийсь письменник, аби дати публиці щось нове, зложив такий опис чужого краю й народа: В сїм краю державний закон на кождий рік згори постановляє, кілько пар може одружитись, котрі класи віку поміж собою мають побратись, кілько молодїх дівчат дістане старих чоловіків, а молодих чоловіків старих жінок, яка ріжниця віку має бути поміж подругами, кілько вдівців та вдовиць має вдруге одружитись, кілько подругів має судово розвести ся, і т. и. Потім жереб визначає зпоміж поодиноких полів, віків, станів, професий певне число тих, котрі мають побратись. Інший закон державної власти нормує заздалегідь число осіб, які в найближшій році мають покінчити самовбийством, та розділяє се число після з гори означеного ключа поміж поли, вік, професию і т. и. Вкінці він також постановляє, яка скількість людей з ріжних клас має при самовбийстві користуватись як знарядом водою, стричком, револьвером, ножем, трутиною і т. и. Далі жеребом визначаєть ся на основі сеї постанови одиниці, котрі мають собі жите відобрати. Третий державний закон постановляє в подібний спосіб скількість і якієть злочинів, котрі мають сповняти ся в найближшій році, визначає, котрі класи людности мають сї злочини виконати, кілько засудів і увільнень ізза них має впасти, кілько кар і які треба відбути, та й тут рішає жереб, хто з кождої класи має злочин доконати і за нього кару протерпіти. Так само багато иньших законів

¹⁾ A. Wagner: Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkührlichen menschlichen Handlungen vom Standpunkte der Statistik.

з гори розділяє поміж класи людности скількість і якість інших добрих і злих діл. Одним словом, усі ті діла, про котрі думаємо, що їх доконуємо свобідно і по власній волі, в тій державі доконують ся по приказу й постанові з гори. А нарід тої держави вповні піддаєть ся сьому, та слухняно винювляє з року на рік закони. При кінці кожного року провірюють се після веденої в тій ціли ліств. Тоді справді видно, що закони в приписаний спосіб сповнені. Лукають ся вправді декуди дрібні схибленя в числі й якости вчинків, одначе се врівняєть ся сям способом, що до „бюджету постановлених діл“ на найблизший рік переносить ся plus або minus та відповідно сьому вставляєть ся більше або меньше домаганє, зовсім як у скарбових рахунках. Нарід того краю так привичаїв ся до того порядку, що не бачить у сїм нічого дивного. Та нам видавав ся-б очевидно такий опис найбільшим дивоглядом, який ми могли-б тільки собі вгадати. Для нас був би такий стан так нестерпний, неприродний, нелюдський, що ми його признали-б зовсім неможливим. Тай справді воно так було-б, як би ми собі придумали саме такий, законом насильно накинений лад. Ніяка державна власть в сьвітї, хоч би в нїй містив ся орієнтальний деспотизм в парі з консеквентним цезаризмом, не була-б в силі перевести такі порядки, та навіть найбільш рабська нація не піддавала ся-б тому законowi проти своєї природи.

„Одначе те, чого штучно, людською волею ніколи не можна-б перевести, доконуєть ся в дивний спосіб само собою наслідком природної організації людського суспільства. Бо невже той чужий образ найбільш дивовижного народа і держави не є саме докладною картиною стану, серед якого живуть наші народи і держави? — тільки, що виконує все те незамітний для сьвідомих оданиць закон природи! Що являло ся-б нам найстрашнішим насильством проти нашої свободи і самостійности, як би сього доконувала якась зверхня сила, — се само собою відбуваєть ся з такою точністю, якої віде не бачимо при сповнюваню людських законів. Коли розсліджуємо подружя, самовбийства, злочини та глядаємо за їх законами, то можемо так само з великою докладністю наперед означити, кілько подруж, розводів, самовбийств та злочинів сповнить ся в найблизшій році, і як вони розложать ся. А результати кожного року при провіреню ex post будуть так докладно відповідати результатам попереднього року, неначе-б ми їх знайшли в якійсь чужинецькій організації“.

Наведена Ватнерова параболя дає консеквентно виведений з мірковань Кетлє образ суспільности, оснований на „статистич-

них законах". І саме на тій фаталістичній конечности виповняти щорічний бюджет людських діл, а не на самих фактах і датах, замічених бельгійським ученим, сконцентрувалася увага й цікавість європейської публіки тай самого Кетлє. Для них важна і цікава була не обставина, що прим. пересічно 61 процент обвинених засуджують, а „відкритє“, що той процент з року на рік зістаєть ся такий самий. Не обчислене конкретного стану річий та висліджене, що він дає такі і такі числа, а доказане, що дані явища кожного року в тій самій скількості постійно повторюють ся: се була мета й суть тих студій. Як-що заздальгідь знаємо, кілько злочинів, самовбійств, припаде на кождий рік, значить кілько в році доко-наєть ся діл, які вважаємо за результати людської волі, — то куди-ж діла ся та людська воля з її славною „свободою“ ?

Такі думки вже сам Кетлє таки зразу вплив у свої писаня. Виходило таке, що весь дослід йому цікавий саме тільки ізза тих думок і їх метафізичного значіня. Спершу він поклав своєю задачею робити дослід над фізичним і духовим істнованем людини з помічю метод новітньої природничої науки. І він вичисляв прим., що на-загал родить ся більше хлопців ніж дівчат, що на 100 дівчат припаде більш-меньш 105—106 хлопців; далі, що пересічно на 40 людей припаде в році один випадок смерти; що пересічний вік, у котрім помирають люди, є 30 років. Згодом він завважив, що тим самим способом можна досліджувати також такі області людського істнованя, до котрих ніхто раньше з тим методом не приступав. Кетлє обчислив, що на один рік у Франції приходить на 4.463 людей один судово обвинений. Із злочинів, за котрі там обвинувачують, більш-меньш одна четвертина є злочинів проти осіб та три четвертина злочинів проти власности. З обвинених 61 процент засуджують, 39 проц. увільняють. Вік від 21—25 років найбільше видає злочинців, і т. и. Тай все те — заявляв Кетлє — з року на рік повторюєть ся майже докладно. Одначе саме тут, коли він прийшов до моральних прикмет, інтерес його дослідів що-раз радикальнійше пересував ся в инший бік: від сконстатованя фактів і дат — на „відкритє“ їх постійности в упльві років. Метою його писань сталось — уже не висліджуване конкретного стану річий, котрий висловляють чисельні дати, а переведене доказу, що ті явища мають трівку правильність і не зміняють ся з ходом часу. Вченому дослідникови сталось річю рівнодушною й другорядною, який процент даних явищ серед даного суспільного комплексу можна обчислити, — вся його цікавість повернулась до питання, чи той процент зістаєть ся кожного року той самий або

більш-менш той самий. Дати про фактичний уклад справи стались для нього тільки знярядом, матеріалом до переведеня бажаного доказу: доказу чудесної постійности й правильности в людських ділах, які вважаєть ся за вислови людської волі.

Проблеми моральної статистики зараз по виході книги Кетлє звернули на себе увагу європейської публики. Розширилась-же та увага в хвилию, коли побачила сьвіт сензаційна в свій час „Історія цивілізації в Англії“ — Бокля. В проречистий, захоплюючий спосіб, з почутем непомильности й безвідклячности, Бокль у вступі до своєї книги сповістив людство про могучий поступ науки, котрий Кетлє придбав для культури. Англіїський письменник поставив собі метою прослідити ті дороги, по котрих людський дух пробивав ся до цивілізації, та доказати в поступі людства ту саму законність, яка істнує в природі.

Книга Бокля, та з нею ідеї Кетелє, були сензацією дня в цілій Європі. То були часи, коли висліди природницьких наук, спопуляризовані приступною матеріалістичною філософією, відбували тріумфальний похід по Європі. Все, що мало на собі признаку природницьких дослідів і методів, тим самим уважалось за досконале; статистичний метод Кетлє вважали за пристосоване природницького способу дослідів до соціальних наук: тож він здобув собі майже догматичну віру.

Природничу марку одержала теорія Кетлє від понятя „закона“, котрим вона раз-у-раз оперувала. В чім той „соціальний закон“? Послухаймо, як се викладає Бокль. Читаємо в нього прим. таке¹⁾: „Серед даного стану сусільности му сить означена скількість людей зробити кінець своїйому життю. Се загальний закон; спеціальне питанє, хто має се зробити, залежить від спеціальних законів, котрі в сумі своєї діяльности му сять підчинятись загальному заковови, який стоїть над ними. А власть того висшого закона така непоборима, що ні любов життя, ні страх перед тим сьвітом не мають найменшого впливу на спиненє таких діл“.

Значить — не тільки діла кожної людини з осібна залежні від „спеціальних“ законів її фізичної й психічної екзистенції, а й діла цілої громади підчинені якимсь висшим, могутнійшим від спеціальних, „загальним законам“. Філософічним висновком тої теорії було запереченє свободи людської волі, і то — запереченє, буцім-то основанє на емпіричних дослідях.

¹⁾ Цитованє в Реніша *op. cit.*

Проти такого поставлення справи піднялась опозиція й критика з двох боків: принципіальна — від теорії пізнання й методології соціальних наук, та й спеціальна — проти способу, яким Кетлє використовував даний статистичний матеріал і виводив з нього свої теорії.

Зреферуємо перше коротко результати принципіальної критики концепції статистично-соціальних законів.

Коли за „соціальний закон“ уважається факт, що прим. поміж 10.000 випадків смерти в році є означене число самовбийників, то се чисте непорозуміння.¹⁾ Бо кожне самовбийство, се-ж результат суспільних і психологічних сил, значить, законів, котрі тими силами володіють; а що потім дістаємо в сумі означену скількість самовбийств, то се результат ділання тих законів, результат, котрий сам чейже не є законом. Коли-ж чисельне відношене протягом якогось часу постійно повторюється, то се тільки знак, що далі існують умови для діяльності тих сил; маємо отже в тій постійності висловлене факту, а не його причини. Та й очевидна річ — поодинокого самовбийника се не цікавить, чи поруч нього ще означена скількість людей також відбирає собі жите, та й найочевидніша річ — серед природних законів, із реальних наслідків котрих вийшло його діло, певно нема закона, що на 10.000 випадків смерти припаде означена скількість самовбийств. Сумоване тих випадків, се синтеза, котру dokonує глядач; що з того сумованя виходить означений результат, се виправді об'єктивно основане, одначе тільки сим, що кожний з його складників об'єктивно оснований своїми причинами. Виводити-ж із кінцевого основаня результату основане складників — се блудне коло та свого рода містична телеологія.

І саме таке домагане, ставлене на адрес статистичної звязи, щоб вона давала безпосередню причиновість суспільних складників, компромітує її та виставляє її як щось непрячасне й безсилне. На ділі-ж вона відповідає іншому проблемови, якого ми не могли-б розв'язати ні викинути навіть тоді, якби ми без решти проглянули елементи й причини всіх індивідуальних випадків, котрі на неї складають ся. З помічю історично-суспільних категорій ми з тих поодиноких факторів і рядків творимо понятє суспільної цілості та заспокоюємо осьтак той інтерес нашого пізнання, який звертається вже не на окремі реальні події, а на суму їх результатів. Нам хочеть ся тепер пізнати відносина нового, з наукової

¹⁾ Гл. Simmel: Die Probleme des Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie. Друге видане з 1905 р. — Стр. 104 sq. — Також: Lexis, статя „Gesetz“ у Конрада-Лексиса „Handbuch der Staatswissenschaften“.

сінтези зродженого твору, себто групи, чисельно означеної та взятої як одиниця. Доля окремого самовбивника дає вправді матеріал для цього питання, але вона не дає відповіді на нього, бо ті відносини взагалі не лежать в обсягу безпосередньої реальності, а являють ся результатом, витвореним абстрактними категоріями з реальних складників. Так, як прим. геометричний опис форм кристалів та їх систематичне впорядковане з тої-ж вихідної точки не інтересує ся енергіями, котрі витворили поодинокий кристаль. Сюди належать констатованя таких відносин, яких суб'єктами є частинні групи з одноцільним характером у нутрі більших звязків; і так для прикладу: правильно можна завважити, що релігійні меншости з кримінального й морального погляду корисніше представляють ся, ніж їх окружене; що при дуже далеких і непов'язаних віддаленю поміж класами звичайно внутрішній мир тривкіший, ніж при більшій тягlosti соціальних степенів; що в ході суспільного розвитку місце тих звязків, з яких кождий заспокоював усі суспільні потреби свого члена та рівночасно захоплював цілу його особу, заняла різнородність таких звязків, з яких кождий служить тільки одній реальній цілі, та що той розвиток іде вперед рівнобіжно зі зростом могутих центральних властей. В усіх тих відносинах констатоване розпочинаєть ся вправді на індивідуальних рядках, одначе в їх нутрі воно не йде в долину, до їх індивідуальних причин, а в гору, до цілостей, котрі людське пізнане вирізує з тяглої й рівночасно роздробленої дійсности — так як воно аналогічно називає дві лінії паралельною парою, хоча ні в формі ні в генезі одної з них не було зазначене, що вона буде паралельна з другою лінією.

Тут — каже Зіммель¹⁾ — треба завважити, що ті звязки, зложені неначе на поверхні історичних явищ, у практиці вяжуть ся безпосередно з глибшими звязками, які подають собою вже причинову генезу. Паралелізм поодиноких рядків, із котрих кождий має в собі причини свого перебігу, дуже часто зводить ся до соціологічних взаемин; і се або в той спосіб, що рядки безпосередно модифікують себе взаїмно аж до схожости, або тим чином, що вони витворюють або вже знаходять готові взаемини, які виводились на незалежний, осібний твір, котрий на них впливає в рівномірному нівелиючий спосіб. Навіть сама тільки постійність їх чисельних реляцій дає часто змогу так поглибити причинову звязь, що якби те поглиблене довести вповні до краю, то ми дістали-б повну причинову закономірність. Що прим. серед *m* випадків смерти (приймемо

¹⁾ Op. cit. стор. 106.

10.000), число n самовбийників зiстаєть ся постійним, се кажемо перш усього на основi закона великих чисел: рiжнороднiсть впливiв, котрим вiддана кожда одиниця в нутрi даного тiлец, вирiвняєть ся для ока глядача, коли вiн обсервує дуже велику скiлькiсть, тут 10.000; iмовiрна рiч, що коли в дальших 10.000 знайдеть ся деяка скiлькiсть одиниць, котрi дуже вiдрiжняють ся вiд пересiчної мiри, то знайдеть ся також вiдповiдна скiлькiсть одиниць, якi вiдрiжняють ся в инших напрямх, так що кiнець кiнцiв таки дiстанемо пересiчне число, котре вiдповiдає результату n . А тепер — замiсть того схематичного прикладу iмовiрности, якого факторами є вiдорванi одиницi з рiжняцями, що в загальнiй сумi генералiзують ся, — вiзьмiмо дану суспiльнiсть як цiлiсть, якоi внутрiшнi сили роздiленi пiсля певної пропорцiї до числа її членiв. Тодi спiвжитє кожних 10.000 людей давало-б у результатi вiдносини, якi справдi женуть n з помiж них до самовбийства. Вiдома рiч, що чисто-чисельнi змiни в людськiй групi мають як наслiдок змiни в якостi її стану й дальшого житя. Легко може зложитись таке, що m , таї вiдповiднi його множекратности, являють ся саме тою скiлькiстю, при котрiй родять ся суспiльнi вiдносини, пригожi до n самовбийств. Дiло тут отже в двох передумовах: 1. Спiвжитє людей, наслiтком їх рiжнородности в силi, розумi, припадковiм положеню i т. и., вiтворює вiдносини конкуренцiї, гнобленя, зневiри¹⁾; тi наслiдки виявляють ся в нерiвнiй мiрi, вiдносно до розтяглости суспiльної цiлости, котра їх родить. 2. Помiж даною скiлькiстю людей знаходимо дану скiлькiсть холерикiв, сантiвiнкiв, флегматикiв i т. и. — Стрiча тих обох емпиричних фактiв дає сей результат, що в суспiльнiй цiлости означеної величини наганяєть ся означену скiлькiсть одиниць до самовбийства. Коли отже число m уважати-мемо методично не тiльки за зiсумоване тої скiлькостi одиниць, а й за повязане в своїм нутрi ество, яке має свої спецiальнi прикмети, функцiонально зависнi вiд його розтяглости, — то хоча тверджене, котре каже, що помiж m людьми на даному культурному рiвнi є n самовбийників, таки ще не є готовим „законом“, — воно все таки означає деяке наближене до такого „закона“.

Тiльки з такими застереженнями можемо говорити про законo-мiрну правильнiсть у соцiальних явищах.

1) Гл. Simmel: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. — З особа до сеї теми гл. друга глава тої книги: Die quantitative Bestimmtheit der Gruppe.

Заки покінчимо ті теоретичні заміти проти концепції „статистичних законів“ людської суспільности та перейдемо до конкретної аналізи фактів і дат, із котрих Кетлє побудував свою теорію, коротко зупинимось ще на однім питаню.

Що таке „закон“?

В первіснім значіню сього слова, закон, се виставлена властю, докладно сформулована постанова для людського діланя або поведеня. В тім значіню закон дає вказівку людській волі. Про розумові закони, себто про закони логічні або математичні, можна говорити тільки в метафоричнім значіню того слова; тут уявляємо собі необхідні форми нашого думаня та звязь між причиною і наслідком, як виконанє постанови, виданої „свише“. До понятя закона природи приходимо також з помічу образовой метафори, котрої зміст оснований на законі волі. Людський ум захоплює правильности в житю природи в найпростійші, по змозі математичні формули, котрі не є нічим більше, як схематичним описом події в природі. Коли-ж досвід нам покаже, що якась подія повторюєть ся постійно в тій самій формі, то ми й до неї прикладаємо характер законної конечности. З обсягу природи „закони“ перенесли ся на ті явища людського житя, котрі правильно повторюють ся; Кетлє і його ученики підтягнули під понятє „законів“ також статистичні сконстатованя тих масових явищ у людській суспільности, котрі вдержують ся на уровені більш-меньш чисельного відношеня. Ся постійність у чисельнім відношеню видавалася приклонникам „статистичних законів“ аналогічною до законів природи, тож вони признали їй таку саму, як тим законам, абсолютну власть. Тимчасом сказати, що прим. соціяльний закон велить кожного року замордувати в даній суспільности дану скількість людей, є таким самим абсурдом, якби сказати, що прим. закон природи велить, аби Берлін мав 8° пересічної температури на рік. Одно й друге є результатом цілого ряду суспільних чи природних причин, котрих сума чейже законом не єсть та нікого й ніщо не „з'обовязує“.

Перейдемо тепер до фактичних закидів, котрі піднесла критика проти способу, яким Кетлє користував ся статистичними датами, котрі мав під рукою, та з котрих він виводив свої „чудні“ висновки. Ті закиди, піднесені головно німецькими ученими, зібрав разом Реніш¹⁾ у своїй роботі про статистику моральности. Виберемо з них тільки два-три — задля прикладу.

¹⁾ Op. cit.

З усього писаня Кетлє найбільше вражівне на загал зробив його висказ про бюджет вязниць, галер і шафотів, котрий щорічно сплачуєть ся людьми в страшенно правильний спосіб — правильніший ніж оплачуване державних податків. Із яких дат вивів Кетелє вперве той поражаючий висновок?

Се були висліди з усього на все трьох років. Тай яку правильність показують відповідні числа з року на рік?

В роках 1827, 1826 і 1825 ставало у Франції перед судом 7.774, 7.591 і 7.816 обвинених за злочин; 171.146, 159.740 і 141.733 обвинених за дрібніші переступи закона; засудів смерти видано 151, 197 і 176.

Значить, в однім році не цілих 7.600 кримінально обвинених, у попереднім році звиш 7.800: різниця поміж тими числами — 225, себто повних 3 процент; в 1825 році 141.733 обвинених за переступи, в 1827 році 171.146, значить, зрієт о 29.413, себто о 21 процент. Смертних засудів в однім році 151, у попереднім 197, себто різниця 46, — одно число висше від другого о 30 процент.

Таки були дати, що їх Кетлє мав під рукою. Здаєть ся, в таких датах побачити застрашаючу докладність у повороті чисел, являлось трохи за швидким вислідом обсервації. Коли справді ті дати могли зробити на глядача вражівне деякої рівномірности, то для суперлятивних викликів, які з приводу них підніє Кетлє, не було в них раціональної основи. Бо і „ненадійність“ відкритя „правильности“ тих дат, і його „чудесність“ були звичайним переборщением. Бо чейже й перед Кетлє ніхто не уявляв собі, неначе-б то люди в однім році жили зі собою як ангели в небі та неначе-б то ціле кримінальне судівництво не мало ніякого діла, а за те через рік неначе-б то люди один одного обкрадали та неначе-б одна половина людей вбивала другу... На жаль, і перед „відкритями“ Кетлє не було для нікого новиною, що кожний рік приносить злочини і засуди, та що — коли нічо спеціально не скоїлось та не змінило умов життя суспільности — ті злочини й засуди в найблизшим році прийдуть у більш-меньш такій-же скількости, як у попереднім. Наведені висше дати що найбільше показували собою напрям для дальших дослідів та давали матеріал під сформуловане питаня, — будувати на них готову теорію було таки передчасно.

Гляньмо на вищий приклад, а саме на той, котрий накликував найбільший жах на публику, а саме на бюджет шафотів. Тут Кетлє мав для Франції такі дати перед собою:

1825.....111	1832..... 41	1838.....34
1826.....111	1833..... 34	1839.....22
1827..... 76	1834..... 15	1840.....45
1828..... 75		1841.....38
1829..... 60	1835.....39	1842.....29
1830..... 38	1836.....21	1843.....33
1831..... 25	1837.....25	1844.....41.

Значить, у рамках одного десятиліття (1825—1834) числа, що хитають ся між 111 і 15, числа, з котрих найвище семикратно більше від найнижшого. Коли-ж поглянути на два найближші роки, то на початку вправді маємо дві „правильности“ (111... 111, 76... 75), з котрих кожда про себе підходить під теорію, одначе за те маємо пари років, при котрих одно число два рази більше від другого (34... 15... 39, 22... 45).

Бачимо, що про „надзвичайну“ постійність і „чудесну“ правильність, із якою людина складає що-річний „податок злочини“, в сім випадку таки не дуже-то можна говорити.

Інший приклад. В одній своїй розвідці з обсягу статистики моральности Кетлє подає на доказ „поражаючої“ постійности що-річної скількості обвинених у Франції ізза мордів (meurtres) таку табелю:

1826.....297	1832.....320	1838.....169
1827.....287	1833.....257	1839.....174
1828.....269	1834.....235	1840.....181
1829.....301	1835.....235	1841.....206
1830.....239	1836.....230	1842.....239
1831.....363	1837.....189	1843.....200
	1844.....163.	

З того пересічна скількість (1826—44): 241.

І се має бути постійність і правильність? — питаєть ся Реніш. Числа, котрі хитають ся між 163 і 363, з котрих отже одно більш ніж двічі більше від другого, в мові Кетлє мають бути „майже рівними числами“! Або, як узяти не цілий період, а тільки по два найближші роки, то що-ж там таке чудне? Правда, маємо там роки, котрі годять ся з теоріями Кетлє. Так прим. роки 1826 до 1828 дають числа „майже рівні“. Але побіч них маємо по два та по три роки такі, як 1830—31, 1832—33, 1836—37, 1842—44, де стрічаємо різниці 50 процент.

Критика проти теорії Кетлє навела ще багато більше прикладів, табель і дат, котрі послужили бельгійському ученому до побудована високих синтез, та котрі для пересічного, неупередже-

ного глядача не мають такого містичного значіння, а представляють зовсім инший — скажімо — більш прозовий інтерес. А саме інтерес — пізнати, як відповідні факти й події справді чисельно склались. Значить — дізнатись про них щось позитивне; довідатись, які чисельні дати показує що-річна — хай буде — статистика моральности даної країни. Самі ті дати ін ересні, а не якісь „закони“, будім-то виявлені тими датами. Тай не постійність у наступстві тих чисел нам цікава й важна, а саме неправильности. Бо ті неправильности звертають нашу увагу на стан даної суспільности, на процеси й переміни, котрі в її внутрі відбувають ся, та котрі є проявами справдішніх, конкретних, природних і соціальних сил або — коли хочете — „законів“. Так статистичні дати не відкривають, що правда, перед дослідником „статистично-суспільних законів“, а за те являють ся йому зверхньою вказівкою, иноді чутким мірилом до пізнання й оцінки внутрішних подій, перемін, внутрішньої перебу-дови даної суспільности. Теорію Кетлэ треба просто відвернути та — замість дивуватись і радити проблематичній постійности чисел, звернути увагу на ріжниці, неправильности, зміни, тенденції тих змін у статистичних колюмнах, звернути на те увагу та, по старій рецепті Бекона, взятись їх „causas investigare“. І якщо тоді полишимось при статистиці моральности, то збагатимо засіб нашого пізнання бодай такими відомостями, що зі зміною обичаїв, культури, економічних гараздів кримінальний „бюджет“ зміняєть ся, що він залежить від законодавства, навіть від поліційних розпорядків, що на його висоту сильно впливають усякі масові політичні й соціальні пристрасти й заворушення. Тай багато инших, для теорії й практики корисних річай відслонить ся нам зпід листків статистичних табель.

Тільки — раз на все мусимо кинути ілюзію, що в самих статистичних числах маємо пояснене сьвітових конечностей, мусимо розпрачатись із мрією, що зможемо статистику поставити в центр нашого розуміння сьвіта й людей, та що статистична „соціальна фізика“ зможе заспокоїти теоретичні вимоги нашого пізнання.

Реакція, яка підняла ся проти теорії статистично-соціальних законів Кетлэ, була така рішуча й сильна, що в недовгім часі впіла здіскредитувати не тільки ту теорію разом із її метафізичними висновками, а захитати довіре до всього, що вийшло від того ученого. Переборщення з боку Кетлэ викликали собі в відповідь переборщення в другім напрямі. А результатом сього був занепад теоретичного оброблюваня статистики взагалі. Тимчасом, хоч

як повною суперечностей являється нам нині соціальна фізика Кетлє, то на всякий випадок се був сьміливий, справді теоретичний систем, що доси стоїть одинокий в історії статистики.¹⁾ Тим більше одинокий, що критики Кетлє, замість на руїнах його розбитої теорії видвинути нову теоретичну будівлю, кинули всякі теоретичні міркування та з цілою пильністю взялись за спеціальні дослідди. Безпосередні результати були великі: призбирався величезний чисельний матеріал із усяким можливим змістом; статистики привчилися оперувати чисельними масами, як ніколи раньше. Одначе наслідки того закинення теорії показалися менше відрадными. Чим більше накопичувалися обсервації, чим більше витончувалася статистична вмільість, тим яскравійше виступала недостача теоретичних основ. Тепер нема майже ніяких загально признаних принципів, котрими можна б міряти правдивість висновків та вартість уживаних методів; як прийде яка суперечка, то противники безпомічні; один одного не може присилувати залишити критиковану позицію, тай спір зістаєть ся непорішений, хоча з рішенем звязані часто важні інтереси. За основу статистичної науки вважаєть ся просто тільки теорія практичної діяльності в статистичних бюроах. Аж спровола зароджуєть ся серед статистиків почуте необхідности загальної теоретичної основи для емпіричної роботи на полі статистики.

Завдатки на побудованє статистичної теорії дали нові англійські статистики, а найбільше праці вложив у сю задачу німецький дослідник В. Лексіс²⁾, котрий — незаспокоєний легкою перемогою над Кетлетизмом, протягом довгих років трудив ся над реконструкцією статистичної теорії та дав почин цілому новому рухови в „демографічній і демольогічній статистиці“. Принципи статистики на ново обробляють ся, статистичний метод здобуває собі поважне місце поруч індуктивного метода, систем науки про імовірність, теорія великих і малих чисел викликають що раз більший інтерес і притягають до себе нових робітників. На наших очах складаєть ся й росте ціла нова, або красше: відновлена наукова область з цілим комплексом своїх спеціальних і загальних, теоретичних і практичних проблемів і інтересів.

Але — реферувати се не входить у план сього нарису.

---

¹⁾ Гл. А. А. Tschuprow: Die Aufgaben der Theorie der Statistik. (У Шюлера „Jahrbücher“, 29 (2).

²⁾ W. Lexis: Abhandlungen zur Theorie der Bevölkerungs- und Moralstatistik. Jena 1903.

Національна статистика.

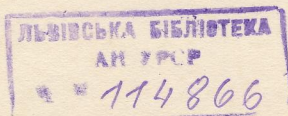
Вступ.

„Національна статистика“ — слово в науці доси не усталене — обіймає або статистику нації, або статистику національності. Статистика нації, се статистичні досліді в усіх областях, що доторкають життя-буття нації, яко такої; сюди належить не лиш статистика населеня, але й статистика аграрна, торговельна, промислова, робітнича, статистика шкільна, санітарна, кримінальна і т. д., о скільки предметом їх поміченя єсть нація. Се є ширше понятя національної статистики.

Тісніше понятя національної статистики, се статистика національності. Вона представляє ся як статистика населеня, що займає ся тільки бутем або істнованем нації; вона виказує, хто належить до якої нації, як ділить ся населене після народностей, чи число населеня нації росте, чи зменьшує ся, які є причини зросту або зменьшеня і т. д.

Національну статистику в ширшій значіню ведуть т. зв. національні держави, що стоять на одній пануючій нації, пр. Франція. Тут державна статистика єсть разом й статистикою нації. Але в иньших державах, що складають ся з більшого числа націй чи народностей, значить в т. зв. націоналістичних державах державна статистика не єсть статистикою нації, тільки повинна містити в собі статистику національності, с. т. національну статистику в тіснішій значіню. Типовою державою націоналістичною в Європі єсть Австрія і Угорщина. Етнографічні студії виказали також, що й Росія єсть конгломератом найрізновродніших племен і народів.

А що ми як раз мешчаємо у тих двох державах, то в першому ряді доторкає нас питане про статистику національності. Взагалі статистика національності — се prius, статистика нації — posterius; без першої не може бути останньої. А по друге мусимо числити ся з тим фактом, що задачі, які має сповнити статистика, є так великі і скомпліковані, що може їх сповнити лише новітня

держава з цілим адміністративним апаратом. Проте народи, що не мають свої держави і не можуть ужити державного адміністративного апарату для своїх цілей, не можуть вести на власну руку таких статистичних дослідів, які могли-би мати загальне значіння і такий авторитет, як державні статистики; статистичні дослідження членів нації, якої такої, остануть все таки приватними дослідженнями. Через те вони не тратьють вправді на вартості, але їх значіння може бути лише таке, яке має т. зв. приватна статистика супроти державної, офіційної статистики ¹⁾). Як приватні дослідження є звичайно лише частковими, так і їх значіння є лише часткове, не загальне.

Статистика національності повинна вийти від держави і кожна нація може домагатися від нової держави, аби перевела таку статистику. Проте сим питанням хочемо як раз зайнятися і де будемо опісля говорити про „національну статистику“, будемо мати на оці лише тісніше поняття сього слова.

Придивимося, як новітні держави розуміли задачу національної статистики, перед усім як розвивалася та квестія в класичній націоналістичній державі, в Австрії і Угорщині; розберемо наукові теорії та проекти; врешті подамо власні помічання і погляди на се питання.

Питання, як має бути ведена національна статистика, має для нас велике значіння. В р. 1910 переведеся список населення австрійської держави, та вже тепер підноситься питання, що організація державної статистики потребує великих і важких змін. Найбільше реформи потребує як раз національна статистика; проте се розвідка має на меті, виказати дотеперішні хиби і подати проект зміни на будуче.

I.

Історія національної статистики в Австрії і Угорщині.

Нігде сліди національної статистики не виступають так вчасно, як в Австрії і Угорщині, та нігде вони не виступають в такім обсязі, як що йно у тих державах. Хто хоче пізнати розвій національної статистики в Європі, мусить тому починати як раз від Австрії. Тут концентруються всі державні стремління і наукові проекти в сій напрямі. Ми розглянемо їх спершу в Австрії, опісля в Угорщині.

¹⁾ Pop. Mucke, Die Stellung der amtlichen und der privaten Statistik zu einander (Statistische Monatschrift XI. 1885, ст. 49 і д.)

А. В австрійській статистиці відрізняємо три періоди: військовий, етнографічний і політичний. З тих трьох періодів лише два останні мають для національної статистики безпосереднє значінє, хоча нема сумніву, що для зрозуміння цілої генези треба сягнути аж до перших починів державної статистики.

Перший період починає ся у другій половині XVIII. віка та зупиняє ся на сорокових літах XIX. століття¹⁾. Спершу мають списи населеня адміністраційний характер, служать, значить, ріжним адміністраційним цілям; опісля чисто військовий характер для мілітарних цілей. Перші з'організовані списи населеня опирають ся на рескриптах Марії Тереси з 13. жовтня 1753 і 16. лютого 1754. Вони носять назву „консігнації душ“ (Seelen-Konsignationen) та обмежують ся до спису фактичного населеня після полу, віку і стану. Перший спис був в 1754 р. і мав повторювати ся що 3 роки. Одначе уже в 1761 р. показало ся, що треба спис розширити. Се наступило у рескриптах з 24. цвітня і 22. мая 1762, де заряжено викази подружій, уродин і смерти мешканців держави та поділ тих-же після десятиох клас ріжних звань. Списи споруджувано на дві руки через адміністраційні власти і духовенство.

В 1770 р. наступила однак зміна системи; адміністраційна статистика перемінилася на військову. Від коли заведено покликуванє рекрутів, зачали списи населеня служити виключно військовим цілям. Се наступило по мисли патентів з 10. марта 1770, з 8. цвітня 1771, 15. грудня 1777 і 21. цвітня 1781. Від сеї пори бачимо, що не списує ся всего фактичного населеня (population de fait), але тільки приналежних до даної громади горожан, значить т. зв. правне населенє (population de droit), бо лише таких можна покликувати до війська. Так і зване поодиноких горожан спинує ся лише о стільки, о скільки воно має безпосереднє значінє для військовости. Вкінці разом зі списом населеня списує ся від тої пори також худобу, і то головно таку, що є потрібна для війська.

В бібліотеці центральної статистичної комісії у Відні находить ся манускрипт з датами із конскрипцій в роках 1805—1820. Тут находять ся отсі рубрики: 1) Край або округ і рік конскрипції; 2) Приналежнє населенє („einheimische“ Bevölkerung): а) мужеське, б) жіноче; 3) число міст; 4) число передмість; 5) число торгових осель; 6) число сіл; 7) число домів; 8) духовні; 9) шля-

¹⁾ Pop. Ficker, Die Volkszählung des oesterreichischen Kaiserstaates am 31. Oktober 1857 — у Petermann's Geogr. Mitteilungen 1860 ст. 144 і д.

хта; 10) урядники і „гонораціори“; 11) звичайні горожане і артисти; 12) мужики; 13) менше придатні до війська; 14) вислужені капітулянти; 15) пренотовані до полку; 16) до трену; 17) резервісти; 18) лядверисти; 19) привіст від уредин до 14 літ; 20) від 15—17 літ; 21) коні; 22) воли; 23) корови; 24) вівці; 25) примітки.

З тих рубрик виходить як слід характеристика списів сего періода, що стоять під впливом військової. Духовенство не бере в конскрипції участі, тільки споруджують її громадські уряди (Ortsobrigkeiten), а контролюють опісля військові влади.

Після сих приписів відбув ся за Йосифа II. в р. 1785 і 1786 перший загальний спис в цілій австро-угорській монархії з виїмком т. зв. Військового Погранича.

Але по смерті Йосифа II. наступили зміни. Угорщина вибрала самостійну дорогу, а в деяких австрійських краях повернено до давньої адміністративної статистики. Військова статистика лишила ся однак й на будуче в Долішній та Горішній Австрії, Сальцбургу, Сирії, Каринтії, Країні, Горицїї і Градісці, Істрії, Чехії, Моравах, Шлезку, Галичині і Буковині.

Для повної характеристики сеї системи подаю слова одного ученого сего часу. Він ¹⁾ каже :

„Люди є конечною умовою держави й найдорожшим її капіталом. Кожда людина має для держави ріжну вартість, а то: в і с ь к о в у вартість, о скільки кождий спосібний до війська чоловік єсть оборонцем своєї вітчизни; далі п о д а т к о в у вартість, значить через користи, які має держава в податках і вьнших датках кожного горожанина; р е н т о в у вартість, с. т. те, чим мешканці держави причинюють ся до підвишеня ціни дїбр і недвижимої, на скільки припаде з того на кожду одиницю; с к о н о м і ч н у вартість, бо від числа робучих сил і від ступіня пильности залежить число продуктів; п о л і т и ч н у вартість, до чого належить, що кождий мешканець держави причинає ся до удержаня поліційних і церковних закладів, усїх закладів для убогих, та взагалі для піддержаня загального гаразду; в р е ш т і і н т е л е к т у а л ь н у вартість, о скільки 10.000 людей, зібраних на обемі одной квадратовой милї, зовсім інакший робить ужиток із своїх сил, ніж 100 людей, що на таким самім просторі гублять ся. Усї ті вартости представляють разом повну вартість кожного мешканця з'осібна“ ²⁾.

¹⁾ Bisinger.

²⁾ Versuch einer Darstellung der oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, 1828; том I. таблиця 7.

З того бачимо, що в такій системі не було місця для спису народности, лише виїмково там, де сего домагалися військові інтереси. Стрічаємо се лише в т. зв. „Військовим Пограниччю“. Тут існували особні постанови про ведене списів і ті списи були ведені з найбільшою увагою та старанністю. Се є взагалі перші урядові дані про різниці народностей в Австрії.

Зі збірників однак видно, що й в інших австрійських краях є уже в тім періоді замітки про число населення після народности. В першій томі публікації п. в. „Versuch einer Darstellung der oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln“ находимо на 7 таблиці про населення з р. 1827 рубрику: „National-Verschiedenheit“, де є вчислені: „Німці, Італійці, Славяне, Поляки, Мадяри, Іллірійці, Волохи і інші народи“. Крім сего подане є число Німців в Сирії, Каринтії, Країні, Тироли і Чехії; число Італійців в Тироли; число „Славян“ в Чехії і число „Іллірійців“ в Сирії, Каринтії і Країні. Але вже від другого тому не стрічаємо такої рубрики.

Про сей період австрійської статистики справедливо зазначає v. Czoernig¹⁾: „Державна адміністрація не звертала уваги на сю галузь статистики (с. т. національну статистику), а література не давала майже ніякого матеріалу..., на яким можна-би оперти ся для означення та відграничення поодиноких народностей...“

Але помалу приготовлює ся новий період статистики, який для національної статистики має найбільше значіння: У Відні засновує ся в 1829 р. статистичне бюро, на якого чолі стає опісля бар. Czoernig, найвизначніший представник австрійської етнографії. Його діяльність належить уже до другого статистичного періода. Перехід до сего періода становить знаменита монографія чеського ученого Šafařík-a: „Slovanský národopis“ з 1842 р. Автор сего загально знаного діла подає на підставі точних інформацій і дослідів загальний спис славянського населення.

Другий період національної статистики в Австрії назвали ми етнографічним, бо стоїть під кличем етнографічних студій. На чолі научного руху стоїть: бар. Карль Czoernig, Адольф Ficker і проф. Bidermann, а статистичною технікою займають ся інтернаціональні статистичні конгреси, статистичне бюро у Відні і австрійське міністерство внутрішніх справ. Czoernig кладе перші основи наукового трактовання національної статисти-

¹⁾ Czoernig, Ethnographie der oesterreichischen Monarchie (1857) I. том, стор. VI.

стики. Після його погляду національна статистика являє ся як комбінація двох чинностей: технічно-статистичної, що опирає ся на списі народної мови в поодиноких громадах — і етнографічної, що на підставі наукових дослідів старає ся пізнати характерні свійства кожного народа з сеїбна і прийти опісля до певних висновків. Fiskeg переймає від нього етнографічний метод, але різнить ся засадничо тим, що не вважає „народности“ за безпосередний предмет статистичних помічень. Для означеня народности треба на його думку вельми скомплікованого научного апарату, який можуть дати лише етнографічні студії. Статистика може подати лише рідню мову кожного, з чого не можна одначе вносити, чи хтось належить до сеї, або до другої народности. Vidermann не ставляє нових теорій, лише ділає дальше по мысли засад Fiskeg-а, та його головна заслуга лежить у тім, що лишає значне число етнографічних студій поодиноких народів Австрії¹⁾.

Наукову акцію сих учених попирали повисше згадані інституції. Поперід усього попирали її міжнародні статистичні конгреси, на яких обговорювано загальні норми веденя статистики. Далі належало сюди статистичне бюро у Відні, що стояло через довший час під проводом Czoeernig-а і Fiskeg-а. Врешті міністерство внутрішних справ привнорювало рішення міжнародних статистичних конгресів і статистичного бюро до політичних обставин даної хвилі і видавало відповідні розпорядження про списи населеня.

Се єсть загальна характеристика другого періода, який починає ся роком 1846 а сягає аж до р. 1880. Змаганя сорокових літ XIX. столітя до самостійности на національнім полі не могли лишити ся без наслідків. Соїм в Кромерижі станув, як звісно, на становищи національної автономії — проте не диво, що й в науці повстала потреба, точного розмежуваня поодиноких націй від себе. Ся потреба найшла свій вираз як раз в етнографічним методі національної статистики. Придивимо ся йому близше.

В 1846 році переводив ся спис населеня після давних норм, принятих іще у першому періоді. Переводили його політичні уряди, значить окружні комісаряти і патрімоніальні уряди, по вельких містах маїстрати. На чолі статистичного бюро у Відні стояв тоді бар. Czoeernig. Він постановив приступити до системичного представленя етнографічних відносин австрійської монархії і потребував

¹⁾ Пор. перед усіми: Die ruthenische Nationalität, 1868; Die ungarischen Ruthenen 1862—1867; Die Nationalitäten in Tirol; Die Bukowina 1876; Die Romanen und ihrer Verbreitung in Oesterreich 1877.

до сего діла в першому ряді статистичних дат про язикові ріжницї австрійських горожан. Проте звернув ся до політичних урядів з жаданем, аби при списї населеня подавали осібну рубрику про мову, якої уживали поодинокі громади. Підчеркуємо виразно, що спис з р. 1846 доторкав лише сеї мови, якою послуговували ся або всі або більшість мешканців цілих громад; політичні уряди не списували, якої мови уживав кожний горожанин з осібна, тільки подавали для кожної громади одну мову, мову пануючу в сій громаді.

Сей спис становив підставу дальшої праці. Czoe r n i g виходив з того, що із спису можна дізнати ся лише про головні черти етнографічних відносин, а детальну роботу треба зробити осібно на підставі приватних інформацій і наукових дослідів. Він висказав погляд, що сама ріжниця мови не єсть одинокою підставою ріжницї народностий; спис населеня після мови потребує ще поправки через історичні студії про походжене, розвій і судьбу народа, через географічні студії про положенє і границї, про кліматичні відношеня того-ж, через антропологічні і етнологічні студії про фізичні і духові, зверхні і внутрішні прикмети народа, про його звичаї та обичаї і т. д. Зрештою він бачив, що переведене спису з 1846 р. було недостаточне і що треба його переробити основно. Та й пізнійший спис з 1850 р. не був ліпший, бо опирав ся на давній системі. Проте Czoe r n i g звернув ся за приватними інформаціями до виднійших людей монархії. З усіх усюдів наспівали точні інформації про етнічні ріжницї поодиноких народів і їх відтінків, про язикові границї різних язикових груп, про язикові острови поміж чужим населенем; наспівали нараз дуже детальні історичні і етнографічні начерки про поодинокі міста і села — а Czoe r n i g збирав їх разом, доповнював люки новими ввідами, контролював взаїмно, та ввсилав в разї потреби своїх довірних людей на місце для провіреня сумнівних інформацій, зглядно для особистого сконстатованя правдивого стану. В бібліотеці центральної статистичної комісії у Відні находить ся велика частина особистої переписки і надісланих матеріалів до етнографії Czoe r n i g -а. На жаль не довелось мені найти матеріалів з Галичини, які мали-бн для нас найбільше значінє. Видко з того, що матеріали з Галичини були дуже скупи і що відносили ся головно до означеня язикових границь між Поляками та Русинами і до означеня язикових островів. У предмові до свого діла „Ethnographie der oesterreichisch - ungarischen Monarchie“ жалує ся автор, що найбіль-

ші трудности мав при означенню языковлх границь і переходів в Галичині, але що сі трудности довело ся йому побороти.

По девятьох літах покінчив Cz o e r n i g свою сизифову працю, та вислідком її була знаменита етнографічна карта з означенем языкових границь та островів поодиноких народів, що замешкують австрійську монархію. А праця була так точна і совісна, що іще дотепер єсть підставою наукових дослідів, які на ній опирають ся. З осібна що-до Галичини можна переконатися, що ті границі і переходи, які виказав Cz o e r n i g, ще й сьогодні в загальних рамках такі самі, як він їх змалював.

З етнографічною картою лучить ся двотомова етнографія, в який автор крім загальних пояснень до карти подає наукові досліди з об'єму етнографії країв австрійсько-угорської монархії. На жаль — ся частина праці не викінчена, остала ся лише фразиментом.

Заходи бар. Cz o e r n i g-а найшли відгомін й поза границями Австрії. Перший міжнародний статистичний конгрес, що зібрав ся 1853 р. в Бріссель, аби усталити в цілій Европі наукову статистику населеня, заговорив також про потребу осібної рубрики для означеня народности. На сім конгресі постановлено, при списках населеня списувати т. зв. „langue parlée“, с. т. мову, яку чоловік звичайно уживає. Однак не пояснено виразно, яку мову треба під тим розуміти, чи родинну або рідну мову, чи матірню, чи розговорну мову.

Під впливом міжнародних статистичних конгресів в Бріссель (1853) і в Парижі (1855) узнало австрійське правительство потребу основної зміни державних списів населеня і в 1857 р. вийшла цісарська постанова про веденє списів в цілій державі. Цісарська постанова має дату 23. марта 1857 (ч. 15. В. з. д.). Вона впроваджує приписи для усіх країв держави. З попередної системи лишає ся постанова, що разом зі списом населеня має перевести ся списе худоби (§ 2.). Списи мають повторювати ся що 6 літ, та в відріженню від давнійших списів наступають в цілій державі рівночасно с. т. після стану з певного законно означеного дня (§ 4.). Спис обіймає ціле фактичне населенє, не лиш привалезних до громад, але й чужих (§ 18.). Спорудженє списів припоручено громадам і політичним властям в порозуміню з метрикальними урядами (§ 16.). Сам спис переводить ся через виповненє друків, на сю ціль призначених. Сі друки являють ся в двох формах: як „Anzeigezettel“ і як „Aufnahmsbogen“ (§§ 22, 31.). Перші одержуть власнителі домів і виповнюють їх самі, зглядно ті партії, які

в них мешкають (§ 23). Другі споруджують правительственні комісарі в присутности начальника громади, на підставі устних заяв батьків поодиноких родин (§ 31). В міру сего треба відрізнити дві категорії списів, безпосередний і посередний. Безпосередний там, де самі властители́ домів або партії вповнюють друки (Anzeigezettel). Такий спис настає лише в громадах, що самі можуть спис перевести (§ 21). В тих однак громадах, які після узнання окружних або краєвих політичних властей (§ 16) не спосібні самі перевести спис, переводить його правительственный комісар посередним способом (§ 31).

Проте підставою спису не є індивідуальні заяви кожного з осіб. Статистичною одиницею не єсть чоловік, але мешкальний дім (§ 5).

Громадські уряди, зглядно правительственні комісарі споруджують опісля на підставі заяв громадські списи; з поодиноких громадських списів складає ся повітовий спис; далі окружний спис, опісля краєвий спис, а з усіх краєвих списів споруджує ся вкінці державний спис усього населеня (§§ 39—43).

Про національну статистику не згадує нігде цісарська постанова з 1857 р. Та коли спитаємо, чому, то відповідь буде зовсім легка. Причина сему лежить в політичних обставинах даного часу. Австрія була абсолютною централістичною державою, що старала ся спинити зріст народностей і тому виминала все, що могло би — на дунку пануючих сфер — розбуркати національні пристрасти.

Через те й спис населеня з 1857 р. не обняв нігде національних ріжниць поодиноких народів. Те саме правительство, що в 1850 р. на Угорщині перевело нарочно спис населеня після „національності“, аби з датами в руці ослабити вплив Мадярів, узнало тепер за небезпечно ставити се питане, аби не викликувати національних конфліктів. Однак наука на тім не зупинилась. Вона пішла дальше широкою струєю, на яку вплинула на початку сего періода. Усю акцію переймив тепер Ficker, директор центрального бюро у Відні.

Першим його ділом був реферат на міжнароднім статистичнім конгресі у Відні (від 31. серпня до 7. вересня 1857), і становище, яке заняв сей конгрес в справі національної статистики ¹⁾.

¹⁾ Pop. Ficker, Die „Ethnographie internationale“ (Statistische Monatsschrift VI. 1878 ст. 550 і д.).

Поперід усього удало ся F i s c k e r-ови поставити квестію уведеня національної статистики на денний порядок міжнародного конгресу у Відні. Далі виготовив він реферат про національну статистику, котру предложив конгресови. Сей реферат дає точний погляд на відношене наукового сьвіта до національної статистики — проте подаємо його в скороченю.

Автор виходить з понятя етнографії і ділить її на етнографію в часі і етнографію в просторі¹⁾

„Перша — каже він — займає ся народами від їх повстаня в історії, аж до найблишої нам ...минувшини,.. При тім наука домагає ся, аби вказано, з якого краю і місця та в яким часі прийшли кодьоніств, де вони поселили ся, серед яких історичних обставин довершило ся те поселенє..., доки лишили ся в первісній етнографічній сполуці, чи і як вони змішали ся з пануючим або иньшим народом... На рівні з кодьонізацією стоїть роля шляхотських родів, духовних, купецьких і иньших корпорацій ріжних народів, тому їх вплив на внутрішню і культурну історію краю заслугує також на особлившу увагу...“

„Що йно по тих дослїдах можна приступити до другого відділу етнографії, до етнографії в просторі... Вона єсть задачію національної статистики...“

При кінці реферату предкладає F i s c k e r питання, на які національна статистика повинна дати відповідь. Ось вони:²⁾

1) Як ділять ся народи після областей, котрі замешкують в границях держави?

2) Доки сягають їх оселі? При тім треба означити:

а) етнографічні острови;

б) етнографічні переходи на границях двох народів;

в) мішані групи, котрих мешканці належать до кількох народностей.

3) Як ділять ся народности статистично після числа мешканців, які до неї належать, після обьому їх оселі і з огляду на адміністратійний поділ?

4) Чим характеризують ся народности:

а) після духовних прикмет, звичаїв та обичаїв;

б) після фізичної структури;

в) після язикових ріжниць, з близшим означенєм діалектів?“

¹⁾ І. с. ст. 551.

²⁾ І. с. ст. 552, 553.

Повисший проєкт приділено шестій секції конгресу, яка прийняла його під рубрикою „Етнографічно-статистичні моменти“.

Сам конгрес не порішив одначе питання, чи і на скільки повисші моменти мають бути предметом статистичних дослідів при списках населення. Але нема сумніву, що віденський конгрес стояв під окликом етнографічної теорії *Szoernig*-а і *Ficker*-а.

Четвертий міжнародний статистичний конгрес в Лондоні (від 16. до 20. липня 1860) повернув в справі національної статистики до становища, яке заняв перший конгрес. Інтересне є те, що місце, в яким відбув ся конгрес, вплинуло також на рішення, бо учасники того-ж мусіли сконстатувати, що не всі держави в Європі мають таку саму потребу осібної національної статистики. Проте не могло бути бесіди про статистичне констатоване етнографічних ріжниць, але увесь інтерес учасників звернув ся на найважнійший національний чинник, с. т. на мову. А й сей чинник стратив в нарадах і в рішеню свій виключно національний характер, а прибрав більше характер культурного чинника. Лондонський конгрес признав, що важно єсть підчас списів населення списувати мову, якої уживають мешканці держави, та лишив до волі поодиноких держав, чи хотять її списувати, чи ні, і як вони її хотять списувати: чи одну мову як характерний момент народности, чи евентуально усі мовч, яких уживає людина для схарактеризованя культурного ніво одиниці. Рішено, що „the language spoken“ не є вправді конечним, але між факультативними найважнімшим моментом, який має бути предметом спису населення, в міру відносин держави.

Два дальші міжнародні конгреси (в Берліні від 4. до 12. вересня 1863, і у Фльоренції від 27. вересня до 5. жовтня 1867) не займали ся питанням національної статистики; натомість центральна статистична комісія у Відні, що була під проводом *Ficker*-а, висказала в 1865 р. свій погляд про національну статистику у відповіді на рішення льондонського конгресу. Подаємо її повизше після висказу самого *Ficker*-а¹⁾:

Центральна статистична комісія у Відні признає, що ведене осібної рубрики про „мову“ єсть при списі населення дуже пожадане, з осібно в австро-угорській монархії, якої історія є найтісніше звязана з етнографічним розкладом на поодинокі народности, та що пізнане національного складу є так для державної адміністрації як і для науки рівно потрібне — але з другого боку звертає увагу

¹⁾ *Ficker*, Ein weiterer Beitrag zur Organisierung der nächsten Volkszählung in Oesterreich (Stat. Monatsschrift IV. ст. 253 і д.).

на сильні національні струї сего часу, котрі спинають переведене сеї думки, а то тим більше, що об'єктивність такого спису була-б легше як деінде нарушена суб'єктивними поглядами списуваних та списуючих осіб.

Fischer, що є очевидно автором сего рішення, не може погодити ся з гадкою, будь-то-би „мова“ була характерним свійством народности; він придержує ся все таки погляду, що народність є етнографічним понятєм, та сконстатоване і розмежене народностей не може наступити через сконстатоване, якою мовою хто говорить, лише дорогою широких, наукових студій етнографічних. Тому він приновлює ся з легким серцем до поглядів тодішнього правительства, аби задля спинення національних рухів залишити на разі рубрику про „мову“ при слідуючій списі населеня. Се стверджує він опісля виразно в розвідці, п. з. „Formulare und Instruktionen für die Volkszählung“. Він каже:

„Рубрику про „національність“ не прийнято, бо узнано її невідповідною. Народність не може бути предметом індивідуального вивіду при списі населеня, лиш може бути означена при помочи наукових дослідів для більших комплексів осіб“. Далі повтарає він, що є невідповідний час робити спис „мови“ поодиноких горожан, та кінчить: „Аж тоді, як буде можливо, зі сторони учасників сподівати ся при означеню „мови“ більшої безсторонности, заведе ся рубрику про „мову“, або „матірню мову“ в списених грамотах“¹⁾.

Тим пояснюють ся, що й закон про веденє спису населеня з 29. марта 1869 ч. 67 В. з. д. не знає рубрики про „національність“, ані про „мову“.

Система, якої придержує ся сей закон, єсть підставою всіх списів населеня в Австрії аж до нинішнього дня. Пізнійші міністерські розпорядження з 6. серпня 1880, ч. 103 В. з. д., з 9. серпня 1890, ч. 162 В. з. д., з 11. вересня 1900, ч. 145 В. з. д. не змінюють основи закону з 1869 р. Проте мусимо йому близьше приглянути ся, аби пізнати постанови, що мають посереднє значінє й для веденя національної статистики.

Закон з 1869 р. стоїть взагалі на тих самих основах, що й цісарська постанова з 1857 р. Ріжниці доторкають головно компетенції властей при переводженю спису.

Правило звучить: Спис переводять громади, двірські обшари і політичні уряди після мешкальних домів. Лише спис війська

¹⁾ Стор. 27.

в активній службі полишає ся військовим властям (§ 11.). Списує ся ціле фактичне населене, а побіч того, т. зв. правне населене, обіймаюче тільки австрійських горожан (§ 14.).

Спосіб переведеня ділить ся після двох категорій: за помічю списних грамот (Anzeigezettel) і вписових виказів (Aufnahmebogen § 15).

Списні грамоти уживають ся в столицях краю і містах з самостійним громадським статутом. Крім сего може краєва політична власть признати і иньшим громадам право самостійного уживаня списних грамот. В тих містах та громадах переводять спис громадські уряди зовсім самостійно (§§ 12, 15.).

Списні грамоти одержують властителї домів, зглядно їх заступники і розділюють їх партіям, що мешкають в їх домах, до виповненя. Тут обовязують подібні приписи, як в ціс. пост. з 1857. Отсе списні грамоти збирає громадський уряд і виготовлює з них громадський огляд.

Натомісь що-до вписових виказів є в законі з 1869 деякі зміни.

Перед усім постановляє кінцевий уступ § 12: „Поза округами столиць краю і громад з самостійними статутами увесь провід спису належить до староств. Але всеж-таки мають громади і двірські обшари, котрим не припоручено самостійного веденя спису, обовязок до співучасти, а то через те, що мають підприняти спис в кожній місцевости, яка належить до їх обягу, але з виключенем загального огляду місцевого таї громадського“.

Значить, де громади не можуть самостійно переводити спису, там вони збирають статистичні дати по поодиноких хатах, але не мають права зладити з зібраних загального статистичного огляду із цілої громади. Сей огляд споруджує староство на підставі дат, списаних черед громадського списового комісара. В сій мірі постановляє § 23 :

„В громадах і двірських обшарах, в яких спис переводить ся не за помічю списаних грамот, укладає списовий комісар, с. т. вибраний з громади на її одвічальність спосібний чоловік, після устних заяв батьків родин і иньших самостійних осіб вписові викази...“

„з яких — каже § 25 — староство має спорудити загальні огляди“.

Ввімкову постанову, що ще більше спинає інгеренцію громади стрічаємо в другім уступі § 27.:

„Коли підчинені староствам місцеві громади або двірські обшари заявлять, що не в силі перевести робіт припоручених їм по мисли § 12 отсим законом або краєвими політичними властями, або коли вони в означенім реченці не доставлять виказів, зглядно доставлять їх в неужиточнім стані, тоді староство має перевести сі роботи через свого урядника або иньший придатний до того орган на кошта громади“.

По зладженню місцевих і громадських оглядів збирає ся огляди з цілого повіта в один повітовий огляд (староства); всі повітові огляди даного краю в краєвий огляд (краєві політичні власти); а в усіх краєвих оглядів споруджує центральна статистична комісія у Відні один загальний огляд цілого населеня держави (§§ 31—33). —

З того короткою представлення бачимо, що закон з 1869 р. прийняв не систему списних карток (Zählkarten-System), але систему списних ліст (Zähllisten-System), а що-до обрахунку не систему централізації (Zentralisierungs-System), але систему децентралізації (Dezentralisierung-System).

На основі сих правил наступив спис населеня австрійських країв з кінцем 1869 р.

Заки одначе доконав ся сей спис, виступив Ficker в розвідці п. з. „Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie“ 1869, з перерібною дотеперішних научних матеріялів в цілях національної статистики. Субстратом служили йому етнографічні вивіди і обчисленя Czoernig-a і отсі обчисленя приноровив він процентуально до попереднього спису населеня з 1857 р., а вийшов не від загального числа фактичного населеня, тільки від числа приналежного або т. зв. правного населеня. Сею розвідкою висказав він посередно свій погляд, що таким методом добуде ся вірнійші числа про відношеня поодиноких націй до себе, ніж через індивідуальний спис населеня після мови. Ся праця подає природно лише круглі, приближені цифри, а про те вона має загальне признаня в науці. Завдяки їй маємо доволі правдиві пересічні числа про відношеня поодиноких націй в Австрії з 1857 р. Підставою обсервації єсть одначе у Ficker-a, так як у Czoernig-a, не чоловік, не мешкальний дім, але громада як статистична одиниця. Він ділить тому нації територіяльно — не індивідуально. Статичні висліди попередив Ficker етнографічним розвідом про історичний розвій, етнографічні границі, язикові острови і характерні свійства поодиноких народів Австрії; задержав, значить, в цілій повні етнографічний метод Czoernig-a.

Рік 1869 зазначився ще раз в історії національної статистики на міжнароднім статистичнім конгресі у Гаазі (Haag) між 4. а 13. вересня. На сїм конгресі ухвалено зібрати висліди дотеперішних праць міжнародних статистичних конгресів, а з осібна реферат про „Statistique des nationalités“ передано Ficker-о в и. Конгрес стояв на етнографічнім становищі.

Одначе в науці наступив важний зворот, який спричинив опісля зміну системи і привів етнографічний метод в статистиці по-малу до упадку. Проте мусимо хвилинку на ній зупинити ся. Уже в 1866 р. виступив учений німецький статистик Richard Böckh з научною монографією про національну статистику: „Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität“ (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft IV. ст. 259—402), але нею не звернув ще так загальної уваги ученого світа, як другим ділом з 1869 р. про „Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet“. В сїм останнім повторив він та поглибив свої погляди на національну статистику. Він показав ся противником етнографічного метода, а заявив ся рішучо за індивідуальним списом після народної мови кожної людини з осібна. Після його погляду позначками народности не є ані природа або історична сполука, ані приналежність до держави, ані прикмети зверхного народного життя, ані наукові та артистичні діла, ані спеціальні фізичні прикмети тіла, ані вьнші етнографічні позначки — тільки уживане народної, рідної мови може дати підставу до осуженя, хто до якої нації належить.

О скільки ся теорія вилинула на ведене національної статистики, побачимо зараз. Сам Ficker приходить до пересвідченя, що є потреба списувати мову кожної людини, тільки не годить ся на те, аби мова була певною позначкою приналежности до нації. Статистичні конгреси зачинають більше займати ся рубрикою „мови“ в списках населеня, а й держави починають сю рубрику вводити до своїх списів. Про те однак етнографічний метод під проводом Ficker-а піддержує ся в Австрії і на міжнародних статистичних комісіях аж до р. 1880, а й опісля стрічаємо факти, що свідчать про великий наклін до сего метода.

Теорія Böckh-а побідила перший раз на міжнароднім статистичнім конгресі в Петербурзі (від 19—30 серпня 1872). Референти Семеновъ і Максѣевъ розбирають питане національної статистики під заголовком „Langue parlée“. ¹⁾ Вони висказують свій

¹⁾ Congrès international de statistique a St. Pétersbourg 1872. Quelques questions relatives aux recensements de la population, ст. 24 і д

погляд, що ані фізичні ані інтелектуальні різниці не дають підстави до осудження національності і що ніякі особисті прикмети не надають ся до спису населення, як тільки мова, т. зв. „langue parlée“. Лише мова може бути познакою народности при списках населення. Вони тому пропонують, аби „la langue parlée“ була предметом спису населення, щоби означити через те „les limites des nationalités“, „leur degré de fusion et leurs influences mutuelles les unes sur les autres“¹⁾.

Референтам одначе не дуже ясно, що розуміти під „langue parlée“. В першому ряді вони розуміють під тим матірню мову і кажуть: „La langue maternelle ou langue parlée est donc le seul caractère ethnographique que le recensement puisse rechercher“. Дефініцію матірньої мови подають слова: „...la langue dont il se sert depuis son enfance pour penser et s'exprimer“. Але зараз опісля згадують вони про евентуальність говореня кількома мовами з рівною легкістю і замість „la langue maternelle“ уводять „la langue usuelle“, через що наступає неясність поглядів. Сю неясність, згідно двозначність стрічаємо опісля також в законних постановах про списи населення поодиноких держав.

На підставі повиших рефератів прийняв міжнародний конгрес в Петербурзі резолюцію, аби всі держави прийняли при списках населення рубрику про „langue parlée“. Та не може бути сумніву, що конгрес хотів через те обняти як раз різниці національності; мотиви рішення кажуть виразно: „à une époque ou la question de nationalité tient en politique une place si grande, il est inutile de démontrer l'importance de données qui concernent la statistique ethnographique“.

Одначе з того висліді не був вдоволений Ficker і не вважав питанє за полагоджене. Проте користаючи з того, що вибрано його до перманентної комісії петербурського конгресу, підніс питанє при найближшій нагоді на ново. Комісія установила трох референтів до виданя научних опіній про національну статистику.

¹⁾ Тут вони акцентують в німецькій літературі прийнятну номенклатуру слова „Nationalität“ в відріженню від французького означеня, яке під „nationalité“ розуміє державну приналежність. Одначе вони повертають в дальшій рефераті знова повертають до французької термінології, і тому читаємо на ст. 26 різницю між „la nationalité d'un individu“ а „la langue qu'il parle“ — а знова на ст. 29 під h) осібну рубрику „la langue parlée“, а під j) осібну рубрику „la nationalité“. Пор. також Körösi, Die Volkszählungen und die internationalen statistischen Kongresse — в Statistische Monatschrift VII. 1881 ст. 8 і д.

Референтами іменовано Ficker-a, Glatter-a і Keleti-ого (два перші з Австрії, третій з Угорщини). На засіданню перманентної статистичної комісії в Штокгольмі прихилила ся більшість до поглядів Ficker-a.

Ficker предложив комісії розвідку п. з. „Gutachten des Praesidenten der k. k. statistischen Zentral-Kommission Dr. Adolf Ficker über die Konstatierung der Nationalitäts- und Sprachverhältnisse einer Bevölkerung. Wien 1874“. В сій розвідці подав він дуже влучно свої погляди на національну статистику, проте вважаємо за потрібне зупинити ся на ній хвилинку.

Він ідентифікує національність з етнічною приналежністю до племені (Stammesangehörigkeit) і розбирає опісля, чи і о скільки в понятю сеї приналежності лежать такі моменти, які могли б бути предметом індивідуального спису населеня. Та в відповіді на се питане доказує він, що ані приналежність до держави, ані мешканє в якомсь краю, окрузі чи громадї, ані ціла сума тілесних прикмет, що становлять т. зв. фізичний тип (das physische Gepräge), ані т. зв. народні звичаї та обичаї, ані вся матеріальна та духовна діяльність, ані врешті ріжницї правних норм, політичної екзистенції і ріжницї релігії — не дають трівкої підстави до статистичних помічень. Всї ті чинники відграють в житю нації дуже важну ролю, мають дуже важний вплив на ріжницї одної нації супроти другої, але вони так ріжно з собою повязані, що не дадуть ся статистично уняти.¹⁾

О стільки стоїть Ficker на тім самім науковім становищи, що Bösch і що міжнародний петербурський конгрес. Але що-до позитивних вислідів вони ріжнять ся. Бо коли Bösch і конгрес в Петербурзі припоручають „мову“ як достаточну ознаку народности, Ficker противить ся тому рішучо. Він каже:

„Навіть через означене матірної мови одиниці годї розв'язати питане про національність людини. Національна перевага якоїсь мови в національно-мішанім краю, її більше значіне для обичаїв і культури, приносить з собою без примусу, що приналежні до инших народностей впроваджують її нераз у свою хату, хоч не зривають через те злуки зі своїм народом, з приналежністю до свого племені. А навіть без тих мотивів в язиково мішаних округах і на язикових границях є багато осіб та родин, що рівномірно присвоюють собі дві мови, хоча не можна сказати, будьто би вони мали

¹⁾ Ficker, Gutachten über die Konstatierung der Nationalitäts- und Sprachverhältnisse, ст. 1 і д.

належати до третьої нації, повсталої через помішане двох інших. Врешті згадаю про жидів, народність строго в собі замкнену тай відграничену від других, що не має сталого осідку в жадній державі; для них гебррейська мова трохи не мертва мова, яка уживається тільки при богослуженнях і в сьвятих книгах; вони самі послугують ся дома, в родині, або жаргоном, або культурною європейською мовою, або врешті краєвою мовою, але за те уживане останньої змінюють що хвилі після політичної струї дня“.

Проте приходять Ficker до вислїду, „що національність не може бути предметом індивідуального спису, що не можна її дедукувати з одивці, ані шукати в неї, не можна тому її означити дорогою запитаня і контролі поодиноких відповідей при списі населеня; натомість можна народи означити, як і інші статистичні моменти лише пересічно, з чого дальше слїдує, що питане національності лишає ся все-таки предметом наукового дослїду. Сей дослїд дуже обемистий, обіймає не лиш кожний етнографічний момент з осібна, але доторкає рівночасно ріжнородних характеристичних елементів — та є тим труднійший, чим більше тенденцій, які з висновків сего дослїду хотять для себе тягнути капітали. А всеж таки сї дослїди конечні, щоби точно означити і розв'язати питане про угруповане націй; але всякі інші проби сеї розв'язки остануть усе без успіху“.¹⁾

Одначе Ficker признає, що для статистики питане „мови“ має велике значінє — та числячи ся з тим, що постановив міжнародний статистичний конгрес в Петербурзі, застановляє ся над близшим означенєм мови, яка має бути предметом індивідуального спису. На його думку не має се бути ані та мова, якої хтось учить ся в школі, або уживає в церкві (Schul- oder Kirchensprache), ані матірня мова (Muttersprache), тільки родинна мова (Familiensprache).²⁾ Тому він радить в лісті даного домового господарства (Haushaltungsliste) вписувати родинну мову людини, а під нею розуміє „мову, якої вона уживає звичайно у своїм родиннім кружку“. Так він розуміє „la langue parlée“ петербурського конгресу.

Другу опінію в справі національної статистики предложив Glatter, директор статистичного уряду Відня.³⁾ Його опінія стоїть під впливом теорії угорського ученого бар. Eötvös-a і „етногра-

¹⁾ І. с. ст. 8, 9.

²⁾ І. с. ст. 20 і д.

³⁾ Glatter, Gedanken über die Kriterien der Nationalität. Budapest 1874.

фічних змагань Ficker-a. Eötvös розвинув в своїй розвідці: „Die Nationalitäten-Frage, Pest 1865“ погляд, що суть національності лежить в національним почуваню одиниці. На сій підставі приходять Glatter до висліду, що особисте признанє людини має при списі населеня рїшати про його народність. З другого боку він в того погляду, що наука не повинна тим вдозоляти ся, але як хоче дійти до трївких результатів, мусить оперти ся на етнографічних студіях. Що-до того, то він припоручає студії рас після певного наукового пляну.

Третю опінію зладив угорський радник міністерський в Будапешті Keleti.¹⁾ Він вважає теорію, яка в мові людини добачує істотну познаку народности, за недостаточну. На його думку національність, се почуване одиниці, зближене дуже до релігійного почуваня; воно одушевляє людину та побуджує її до патріотичних вчинків. Моменти, з яких складає ся народність, є: приналежність до краю, походжене, расові прикмети. Але всеж таки найважнійша познака, яка характеризує приналежність до нації, се мова. Проте матірня мова повинна бути предметом індивідуального спису населеня.

Отсі три опінії були предложені міжнародному статистичному конгресови в Будапешті (від 30. серпня до 9. вересня 1876). Крім сего виготовив Ficker для конгресу велику програму; вона не прийшла одначе під наради конгресу, бо Ficker не успів предложити рівночасно пробної праці в обемі національної статистики. Проте й відпала ся точка з денного порядку статистичного конгресу в Будапешті. Ficker надрукував опісля сю програму під заголовком: „Die Ethnographie internationale“.²⁾

Провідні думки сеї програми отсі:

Національна статистика мусить оперти ся на научних дослідях, першою задачею яких є предложене повної бібліографії про етнографію поодиноких народів, про їх фізичний і духовий розвій. Далі треба звернути увагу на картографічний елемент та виказати на картах оселене і взаїмне відмежене поодиноких народів в межах держави. Найважнійше значіне має точне означене границь, переходів і взаїмного помішаня народів.

По сих вступних працях треба приступити до зібраня дат в цифрах. З огляду на се годить ся означити сталый реченець,

¹⁾ Commission permanente du congrès international de statistique. Memoires. St. Petersburg 1876, ст. 241 - 252.

²⁾ Statistische Monatschrift IV, ст. 554 і д.

в яким мають наступати обчислення. Підставою поміченъ можуть бути тільки території певної величини. „Лаше територія, що має пересічно 1.000 до 1.500 квадратних кілометрів з населенъм 50.000—100.000 людей, є одиницею, що може бути підставою етнографічного досліду...“¹⁾ Найважніші цифри, яких потребує етнографія до своїх висновків, подає розділ мешканців після родинної мови кожної людини. „Вправді — каже Ficker — у родинній мові не лежить одинокий критерій національності, а всеж таки вона є найважнішою датою, яку може дати спис населеня, і на яку мусять оглядати ся етнографічні досліди“.²⁾

На списі родинної мови не може одначе спинити ся етнографічний дослід; він мусить оглядати ся на відношене полу і віку поодиноких народних груп, а передовсім звертати бачну увагу на різниці релігії. „Головно там, де трудно означити етнографічну границю, а означене після родинної мови людини насуває поважні сумніви, віставлене дат про мову з датами про релігію має незвичайно велике значіне. Так пр. в межах австро-угорської монархії вельми трудно зачеркнути границі Поляків і Русинів, або Хорватів та Сербів“.

Врешті вказує автор на важність дат про горожанство, приналежність до громади, про розділ населеня після стану і званя, про рух населеня, головно смертельність; на важність шкільної, військової та кримінальної статистики для етнографічних цілій.

На підставі тих студій може наступити об'єктивна та найбільше докладна статистика національності, не дорогою індивідуального числення, але дорогою наукової оцінки (*nicht individuelle Zählung, sondern Schätzung*).

Отся програма не діждала ся одначе здійсненя. Наука і легіслатива пішла улукшеною дорогою, яку вказав Bösch і петербурський статистичний конгрес. Побідила думка, що національну статистику добуває ся дорогою індивідуальних заяв одиниць підчас спису населеня, а предметом спису має бути „la langue parlée“ петербурського конгресу.

Міжнародний статистичний конгрес уже не зійшов ся, а й пізніші статистичні наради загального характеру припадають уже на третій період національної статистики.

Тепер ходило лише о те, що розуміти під „langue parlée“; чи матірню мову, чи в щоденнім житю уживану розговірну мову, чи родинну мову. Завдяки авторитетови Ficker-а загальна опінія сїм-

1) l. c. ст. 557.

2) l. c. ст. 559.

десятих років прихилила ся на сторону т. зв. родинної мови (Familiensprache). Тому й на численних засіданнях центральної статистичної комісії у Відні висказано погляд, що родинна мова людвни повинна бути предметом спису населеня.

І так на засіданнях центральної статистичної комісії з 24. мая, 21. і 28. червня 1879 розважено, що національні рухи шістьдесятих років, які в 1869 р. спинили спис населеня після мови, уже притихли, та є конечна потреба осібної рубрики про родинну мову у списі.¹⁾ На засіданнях з 18. жовтня і 22. падолиста 1879 мала комісія нагоду переконатися, як потрібна статистика про угруповане поодиноких народностей, бо державний суд (Reichsgericht) у Відні зажадав статистичних дат про відношене польського і руського народу у Львові, а комісія мусіла з жалем признати, що має до розпорядимости лише дати з 1846 р.²⁾ А врешті на засіданю з 17. цвітня 1880 запало рішене статистичної комісії, щоби при укладі місцевих статистичних оглядів було означено, якою родинною мовою послугують ся громадяни в кожній громаді з осібно.³⁾

Прийшов час на новий спис населеня. Статистична комісія у Відні поставила внесене на нову рубрику: „родинна мова“ (Familiensprache) одиниці; міністерство внутрішних справ прийняло вправді рубрику про „langue parlée“, але переклало її на „розговірну мову“ (Umgangssprache).

Отсим вступає питане національної статистики у новий період розвою, період політичний.

Третій період починає ся розпорядком міністерства внутрішних справ з 6. серпня 1880 ч. 103 В. з. д. Міністер поєдикує ся виразно на попередний закон з 29. марта 1869 ч. 67 В. з. д.; додає лише до лісти рубрику IX. п. з. „Umgangssprache“. Пояснене до сеї рубрики звучить: „Сю рубрику мають виповнити лише горожани приналежні до країв, заступлених в радї державній. Кожда особа має подати мову, якої уживає в звичайнім пожитю з другими, але тільки одну з тут поданих мов, а то: німецьку, чеськоморавсько-словацьку, польську, руську, словіньську, сербсько-хорватську, італійсько-лядінську, румунську, мадярську (останню лише на Буковині). Для осіб, що за для низького віку, фізичного блуду або повної недостачі духового розвитку не уживають в дійсности ніякої мови, треба з висше наведених розговірних мов навести

1) Stat. Monatsschrift V, 1879, ст. 371.

2) Stat. Monatsschrift VI, 1880, ст. 24.

3) Stat. Monatsschrift VI, ст. 218.

сю мову, яку з огляду на обставини треба вважати за мову їх звичайного життя, яку — значить — подадуть їх родичі або заступники родичів“.

Як бачимо, нова рубрика має три характеристичні моменти:

1) Відносить ся лише до австрійських горожан, значить, обіймає т. зв. легальне населене у відріженню від фактичного;

2) списує мову кожного горожанина індивідуально — але не матірню мову, ані мову, якої уживаєть ся в родині, тільки мову, якої уживаєть ся звичайно в життю з другими;

3) не обіймає всіх мов, які уживають ся в монархії, тільки мови спеціально вчислені, котрі набули — так сказати-б — австрійське право горожанства, є „мовами в краях звичайно уживаними“ (landesübliche Sprachen в розуміню основних законів).

Оті три політичні елементи рубрики про „розговірну мову“ становлять головний тип третього періоду національної статистики.

Чому австрійське правительство завело сю рубрику проти внесення центральної статистичної комісії та проти пануючого як в науці, так і в легіслації поняття „langue parlée“ петербурського конгресу?

Поперед усього тому, щоби закрити по можности провідну ціль спису населеня після мови, ціль розмеження поодиноких народностей держави від себе. А далі введенє сеї рубрики мало очевидно тенденцію, підперти виступаюче вже тоді змаганє т. зв. історичних націй до автономії країв і до опанованя т. зв. етнічних націй, етнічних меншостей. Через те повстала суперечність інтересів: Державні чинники виходили з того, що статистика населеня після розговірної мови не є статистикою національностей, лише має культурно-державне значінє. Історичні нації, що поставили автономію країв на чолі своїх змагань, і старали ся здобути домінуюче становище в державі, прийняли радо рубрику про „розговірну мову“, покликуючи ся на те, що вона як-раз містить в собі статистику національностей. Бо „розговірна мова“ підносила штучно число політично сильнішої більшости на некористь політично слабших. Вона захоплювала не лиш народности, що після поясненя до IX рубрики спису не мали права горожанства в Австрії, головно жидів, — але також силою фактичних обставин багато кругів етнічних народностей. Проте етнічні народности, що відграють ролю політичних меншостей, не можуть вважати статистику розговірної

мови за національну статистику, бо бачуть, що вона зменшує фактичний стан їх націй на користь політично сильніших більшостий.

Отся розлука політичних тенденцій вплинула на непорозуміння, двозначність і сторонництво при переведеню спису. Одні вважали сю рубрику, як зовсім самостійну без огляду на народність одиниці, другі знов — маючи на думці рішене петербурського конгресу, — вважали її за виказ національності; одні придержувалися точно сего, що жадає понятє „розговорної мови“, другі знов того, що цілю сеї рубрики мав бути, мовляв, спис народности. З того вийшло, що в тих самих містах і селах виявляли одні „розговорну мову“ в технінім розуміню, другі свою принадлежність до нації, а були й треті, що подавали лише факт, що одною з краєвих мов вміють говорити; одні політичні органи списували після „розговорної мови“ *par excellence*, другі після національності, або мішали оба понятя і раз записували „розговорну мову“, раз національність. А в краях, де верховна політична власть оставала в руках т. зв. історичної нації, була нагода до самовільних операцій, аби виказати як найвише число пануючої нації.

Мусимо одначе признати, що сї недогідности не давали ся ще так відчувати при списі з 1880 р., як опісля при пізнійших списках — а то мабуть тому, що при першім списі „розговорної мови“ міродайні круги не були ще так свідомі далекосяглости сеї рубрики, як опісля. Що-до Галичини та Буковини, то всі учені статистики сих часів годять ся на те, що спис „розговорної мови“ з 1880 не стоїть на трієких основах і не може бути підставою серйозного наукового дослїду.¹⁾

Аби пізнати судьбу національної статистики у сїм періоді, мусимо розібрати з осібна становище науки і становище правительства. Пануюча наука противить ся „розговорній мові“, та висказує ся за списом матірньої мови. Правительство обстає при рубриці з 1880 р.

Головним репрезентантом наукової національної статистики є проф. Rauchberg. Він вказує на різницю повітної теорії супроти поглядів Szoerniga і Fickera і відріжняє етнографічну принадлежність від національної, статистичний метод від дескриптивного. Хід гадок у нього такий²⁾:

¹⁾ Поп. перед усім: v. Juraschek, Die Volkszählung von 1880 in Oesterreich-Ungarn, 1882, ст. 22, 25.

²⁾ Поп. Rauchberg, Bericht über die Tätigkeit des statistischen Seminars an der k. k. Universität Wien im Wintersemester 1890/91 (Stat. Monatsschrift XVII. 1906 ст. 659 і д.

Народність, се культурна злука, що має об'єктивні і суб'єктивні елементи. При статистичнім означеню народности існує головна трудність, що її характеристичні моменти так різнородні, так різнородно повязані, раз себе взаємно скріпляють, раз ослаблюють, або взаємно усувають, — а далі і та трудність, що сї моменти не ділають ніколи безпосередно, тільки проявляють ся в області певних об'єктивних границь за посередництвом інтелекту, як мотиви почування і волі.

Що-до об'єктивних елементів, то вони звичайно подібні, як при етнографічній приналежності. Етнографічна приналежність і національна приналежність — стоять вправді в причиновім відношеню до себе, одначе се відношене може й иншими впливами бути піддержане, зглядно спинене, розірване, зглядно заступлене. З тим важним застереженем можна сказати, що етнографічна група є предтечею народности, що народність має такі самі об'єктивні елементи, як етнографічна приналежність, а то: відношене до певної території, спільність походження і історичного розвитку, спільність соматологічних прикмет, рівність мови, релігії, рівність розвою духової та економічної культури і т. д.

Головним суб'єктивним елементом національности є почуване культурної приналежності, що при етнографічній групі не має значіння.

Національна статистика мусить проте числити ся не тільки з об'єктивними але й суб'єктивними елементами. Статистичний метод має одначе свої природні границі. Статистика опираєть ся на одиницях, аби дійти на сій підставі до масових помічень; вона вимагає індивідуального спису після одиниць і наукових внесків після масових помічень. Історичні і етнографічні описи не належать до статистики. Метод, яким послуговували ся Czoernig і Ficker, був тому дескриптивним, не статистичним методом.

Предметом помічення національної статистики може бути лише такий момент в житю чоловіка, що є квінтесенцією об'єктивних і суб'єктивних елементів народности. Сим моментом єсть мова.

Rauchberg розбирає описля, які прикмети мусить мати людська мова, що має бути предметом національної статистики. Він висказує ся за „матірньою мовою“, проти „родинної мови“ і „розговорної мови“. Ось його виводи:¹⁾

„Треба означити відношене одиниці до народної мови... Воно в першому ряді особисте і означаєть ся через походжене і ви-

¹⁾ l. b. ст. 661 і д.

ховане. Далі воно спочиває на соціяльних умовах, о скільки приходить в рахунок мова, не як средство процесу думаня і писаня зглядно лектури, тільки в формі звуків говореної бесіди. Проте найбільше значіне має язикове питанє там, де заходить суперечність поміж особистою (с. в. індивідуальною) язиковою приналежністю, а соціяльними язиковими відношеннями. Нема конфлікту, коли питаємо за „матірньою мовою“ одиниці... А що при сїм питаню найліпше виступають на зверх суб'єктивні елементи національности, проте вона надаєть ся найліпше до означеня відношень поодиноких націй. Що-до т. зв. „родинної мови“, то вона відповідає в певній мірі соціяльним моментам, о скільки вона не завсїгда та сама, як матірна мова, бо коли родина переселить ся у чужий язиковий округ і присвоїть собі бесіду того округа, то її родинна мова стає инакша, ніж матірна мова. Одначе проти такої розв'язки язикового питаня підносить ся головний заміт, що в дійсноти не родина, але дане господарство домашнє буде становити підставу спису, через що увійшов би новий елемент у рубрику, який ...без широкого поясненя міг-би нераз бути хибно зрозумілам і впровадив би в дане питанє непотрібні комплікації. З осібна слуги й самостійні особи, що в повні є прилучені до чужого, нерідного домашнього господарства, були-би нераз склонні, мову сего-ж останнього подати за родинну мову, хоч в їх родині инакша мова уживаєть ся. Вправді сю неясність можна би усунути через те, що питанє звучало би з гори на „мову уживану в домашнім господарстві“, але тоді спис населеня після мови перестав би бути індивідуальним і висліди не могли-би дати точної основи для означеня національности, бо тоді усї чужі елементи, що через службові відношеня належать до чужого домашнього господарства, мусіли-би бути вписані після мови сего останнього, хоч-би і як мало володіли сею мовою.

Сей заміт відносить ся ще в більшій мірі до питаня про „розговірну мову“. При тім треба мати ще на увазі, що під „розговірною мовою“ можна зовсім до вподоби зрозуміти родинну мову, мову уживану в данім домашнім господарстві або і який-небудь иньший варіант. Практично річ представляєть ся так, що о скільки в данім випадку не подаєть хто своєї матірньої мови, подає мову, уживану в домашнім господарстві, а самостійні особи, що не мають осібного домашнього господарства, подають мову, якої уживають в звичайнім соціяльнім обороті, значить момент, котрий як раз причиняє ся до... майоризованя слабших меншостей. Вислід того такий, що слабші язикові меньшости, які не мають

нагоди до частішого уживання своєї мови, при списі не числять ся, а сильніші комплекси потягають за собою одиниці з язиково рівнодушних господарств та родин і через те видають ся ще дужшими, ніж колиби спис відбував ся на підставі родинної або в домашнім господарстві уживаної мови. За тим іде, що процес язикового мішаня, який відбуваєть ся звичайно рівнобіжно до політичної сили надій, впливає на висліди індивідуального числення населеня в спосіб противний духови і цілі питава про мову. Взагалі питає про „розговірну мову“ не дає не лиш ніякої підстави до розслідженя числа поодиноких народностей, але й не є в силі, подати навіть фактичного стану язикових відносин в державі... А передовсім в язиково мішаних краях „розговірна мова“ не є однодільною появою, ані територіяльно ані суб'єктивно.

Погляди Rauchberg-a про національну статистику мали лише сей наслідок, що правительство не вернуло уже до етнографічного метода, але задержало мову як підставу списів населеня.

Але раз іще перед виступом Rauchberg-a стрічаємо сліди етнографічної теорії, при чім годить ся піднести, що тим разом не походять вони з наукових,¹⁾ але з політичних, правительственных сфер. В 1884 р. звернуло ся міністерство просвіти до президії центральної статистичної комісії у Відні з бажанєм, аби комісія поновила давні етнографічні роботи в дусі Czernig-a та зібрала на сій підставі влучні статистичні дані про народности в австрійській державі. Міністерство просвіти прийшло мабуть само до пересвідчення, що висліди останнього спису населеня з 1880 р., яві виказували „розговірну мову“ горожан, не дають підстави до точного означеня національних ріжниць.

Але Ficker не був уже директором статистичної комісії — тому й відповідь комісії була відрочуюча. Статистична комісія рішила на засіданю з 29. мая 1884, що спершу мусить наступити порівнанє вислідів останнього спису населеня про „розговірну мову“

¹⁾ В науці відносить ся до неї лише замітка v. Juraschek-a l. c. на стор. 21. де він каже: „Eine sorgfältigere Prüfung des Zählresultats könnte freilich erst dadurch bewirkt werden, dass man in derselben Weise, wie Ficker für 1857, aus den Aufstellungen Czernigs die Anteilnahme der Nationalitäten an der Gesamtbevölkerung für 1880 berechnete, wodurch die in der Volksbewegung gelegenen Ursachen des Unterschiedes zwischen den beiden Angaben beseitigt sein würden, und nur jene Unterschiede übrig bleiben könnten, welche in der Unrichtigkeit der einen oder andern Arbeit und des Assimilationsfähigkeit der Nationalität ihren Grund haben“.

з вивідами про матірню мову учеників шкіл народних, аби дізнати ся, чи і на скільки висліди спису населеня з 1880 заслугують на довіре — а що йно пізнійше могли-б наступити дальші роботи, коли-б правительство дало на се відповідні средства.

Але невелика мабуть була охота до такої роботи, а правительство не поспішило з грішми підперти се підприємство.

Вислід наукової теорії був лише той, що міністерство просвіти зарядило списуване дат про „ма́тірню мову“ учеників.

Питанє національної статистики було предметом наради на двох з'їздах в Рамі і в Відні.

В 1887 р. відбув „Institut International de Statistique“ в Римі свою нараду, де на внесенє директора статистичного бюра в Будапешті Кőrösi-я ухвалено прийняти „langue parlée“ до списів населеня як характеристичний момент національності (nationalité ethnographique, Race, Nationalität).

На IV. демографічнім конгресі в Відні (від 26. вересня до 2. жовтня 1887) реферував про спис населеня знов Кőrösi. Він вказав на конечну потребу осібної рубрики про „національність“.

При сій нагоді вивязала ся на конгресі дискусія, як розуміти слово „національність“? Вказувано на різницю між французьким значінем сего слова (горожанство), а німецьким значінем (етнічна приналежність), між „nationalité politique“ і „nationalité ethnographique“. Крім сего сконстатовано, що в держави, які не мають потреби означувати національності в етнографічнім значіню. Опісля порішено, аби й „національність“ була предметом списів населеня, з додатком: „Unter Nationalität ist die ethnographische Angehörigkeit zu verstehen“ (Le terme nationalité doit être pris dans le sens de nationalité ethnographique).

Тут рішено без обиняків, що „національність“ має бути як така предметом спису, та не сказано, що можна її списувати лише за помочю „langue parlée“. О стільки пішов сей конгрес дальше віж петербурський міжнародний конгрес статистичний. Але на тім й скінчило ся. Австрійське правительство лишило ся при „розговірній мові“.

Центральна статистична комісія у Відні погодила ся також з означенем „розговірної мови“, а її директор v. Inama Sternegg став у короткім часі її прихлонником.

З нагоди спису населеня в 1890 р. каже він: „Питанє про „розговірну мову“ перенято без зміни із спису населеня в 1880 р.... При сім питаню показало ся з політичних причин, в яких статистика не має участи, що в найвідповіднійше задержати

сю формулу, аби через уведенє нових сьвітоглядів не дати нового товчка до нових толків та непорозумінь...¹⁾)

Тут він іще оправдуєть ся, що задержанє „розговорної мови“ наступило з причин, за які наука статистики не відповідає. Але з нагоди спису в 1900 р. не жахає ся він виразно признати, що таке понятанє язикової рубрики відповідає всім вимогам наукової статистики. Його виводи тим важнійші, що подають мотиви і тенденції австрійського правительства у сїм питаню; подаємо їх проте в скороченю:²⁾

„Розпорядженє міністерства внутрішніх справ про спис населеня появило ся дня 11. вересня 1900 ч. 145 В. з. д. Воно основує ся, як його попередники з 1880 і 1890, на законї з 29. марта 1869 ч. 67 В. з. д....

Тому по довшій розвазі не принято ніякої зміни що-до так важного для австрійських відносин питання про „розговорну мову...“ Сей консервативний погляд на язикову справу пояснюєть ся передо-всім потребою постійности у способі списуваня, аби вислїди нових списів дали ся все порівнати з попередніми... Але навіть беручи річ без огляду на сю потребу, мусимо признати, що вислїди попередних списів що-до мови не були вправді без замїту, але все-таки по крайній мірі зовсім відповідні, тому вони самі говорять за задержанєм дотеперішньої формули. Зрештою так правительство у своїх адміністраційних постановах, як політичні сторонництва в проєктах законів та й наука в своїх соціально-політичних і демографічних дослідях опирали ся і все опирають ся на сих результатах, аби вказати вплив подїлу населеня після мови на суспільне і економічне житє. Так само й великі легіслативні роботи виборчої реформи, організації урядів, реформи шкільництва і т. п. опирають ся на сих вислїдах...

Далі сама суть розговорної мови промовляє за собою; лише вона може розв'язати об'єктивно питанє роздїлу населеня після мови в публичнім житю. Як законодавство так адміністрація мусять при осуджуваню язикових відносин оглядати ся все на суспільну потребу, а продуктом сеї суспільної потреби є як-раз мова, якої дійсно уживає населенє поодиноких громад, а вплив щоденного суспільного житя на розширенє і роздїл поодиноких мов

¹⁾ Гл. v. Inama Stenregg, Die nächste Volkszählung 1890 (Statistische Monatsschrift XVI. 1890, ст. 361).

²⁾ Гл. v. Inama Sternegg, Die nächste Volkszählung 1900 (Stat. Monatsschrift XXVI. 1900 ст. 453 і. д.

проявляє ся як-раз в „розговірній мові“. Проте сї обставани, а не історично-етнографічні моменти матірньої мови або політичні моменти національності рішають у практичній політиці язикового питання.

Врешті питанє про „розговірну мову“ просте, яснє і зрозу-міле, отже легко на се питанє дати відповідь і легко її сконтролювати, бо тут ходить о питанє загально звісне, а не о суб'єктивний погляд, який не так легко провїрити...“

Бачимо отже, як під впливом політичних обставани і наука починає хилити ся до того, що державі не треба національної статистики для ближшого означеня народностей, але тільки статистики мови для адміністраційних і політичних цілей. Тут, значить, зазначаєть ся з повною свідомістю погляд, що австрійська держава не має національної статистики, бо статистика „розговірної мови“ має инше призначенє, а дальше, що австрійська держава не потребує національної статистики.

Сей погляд находить прихильників в кругах, стоячих близько правительства. Тут зачисляемо в статистичній літературі найновішійої ери розвідку п. з. „Die Volkszählung in Oesterreich vom Standpunkte des geltenden Gesetzes, ihrer Durchführung und Reform“ 3. виданє 1900. Автор її, повітовий староста Dr. Heinrich Maurohofer von Grünbühel, бере в оборону усї хоч як перестарілі і наукою залишені постанови про списуванє населеня, а з осібна старає ся доказати, що австрійська система списуваня розговірної мови не полишає нічого до бажаня.

Він каже просто, що статистика розговірної мови не має на меті подавати статистику національності, та заявляє виразно:

„Реформа в тїм дусї, щоб на місце розговірної мови увести матірню або родинну мову, в Австрії майже неможлива, раз тому, що приготовлюєть ся управильненє язикового питання в Австрії, а далі засадничо тому, бо в даній рубриці ходить о означенє мови, як средства, котрим люди загально порозумівають ся між собою, а не о означенє походженя або національності.“¹⁾

Після його погляду мова людини, чи матірня, чи родинна, чи розговірна, не дає підстави до рїшеня, до якої національності вона належить. Проти введеня „матірньої мови“ до статистики населеня він підносить передовсїм заміт, що є люди, які підчас спису населеня не уживають уже своєї „матірньої мови“, або її навіть зовсїм забули. В мішаних язикових округах впли-

¹⁾ Maurohofer, Die Volkszählung in Oesterreich, ст. 109.

вають будім-то мамки на „матірню мову“ дитини (sic!), а в висших клясах суспільних буває, що вчить ся дитину уже в дитинстві рівночасно в кількох мовах — проте, гадає автор, з „матірньої мови“ не можна родити виводів про національність людини.¹⁾

Не хочемо тут розбирати сих поглядів; на одно мусимо одначе зараз звернути увагу, на очевидний *circulus vitiosus*: Анї правительство, анї учені, котрі ідуть з правительством, не признають статистики розговірної мови за національну статистику; але все таки те саме правительство і ті самі учені не жахають ся рівночасно у своїх політичних і статистичних операціях опирати на сих датах розділ населеня австрійської держави після націй.

Проти сих „офіційно“-наукових поглядів найновійшої ери заявився зовсім влучно Dr. Meinzingen. Його погляди заслуговують тим більше на увагу, що відкривають правдивий стан річі і зовсім отверто ставлять тезу: Як ходить о поділ населеня після національности, чому-ж не ставимо питання просто, чому-ж не питаємо, до якої народности хтось належить? „Національність“ повинна бути як така безпосереднім предметом спису. При обговорюваню праці Maughofer а каже він:

„Автор належить, здасть ся, до тих, що не вважають національности безпосереднім предметом індивідуального спису, бо — мовляв — нема такого критерія національности, який дав ся би означити механічною дорогою спису населеня. Се правда, але й неправда. Правда з огляду на антропольогію, неправда для цілий спису. Поперед усього не є конечне, подавати взагалі які-небудь критерії. Адже-ж можна просто поставити питання про національність людини. Чей-же в округах, де се питання має найбільшу вагу, кождий має у сій справі вироблений погляд... Вправді сума дотичних відповідей не мати-ме великої вартости для етнографії і антропольогії, але хто примушує отсі галузи науки вдоволяти ся сими вислідами?“

Далі вказує Meinzingen на се, що списи населеня після мови уживають ся все таки до означеня національних ріжниць населеня. „Як-небудь назвемо річ, чи теоретично, чи офіційно, в практиці публичного житя спис мови буде все-таки вважати ся за підставу до обчисленя і угрупованя народностей. Але проста дорога усе найкоротша і найборше веде до ціли; тому треба розважити, чи взагалі є порадно задержати „розговірну мову“ та її опісля перекладати на „національність“, чи таки не ліпше поставити инше питання, яке вказувало би просто на національність людини“.

¹⁾ l. c. ст. 107.

На с'їм кінчимо історію національної статистики в Австрії і приступаємо до короткого огляду національної статистики на Угорщині.

Б. На Угорщині можна відрізнити, як в Австрії, три статистичні періоди, військовий, етнографічний і політичний. До смерти Йосифа II має Угорщина спільну статистику з Австрією; по смерті Йосифа II виходять самостійні законні постанови про статистику в краях угорської корони. Сї постанови не змінюють первісної системи, а що-до національної статистики не приносять ніякого матеріялу, так само як постанови про веденє статистики в австрійських краях.¹⁾

Від виступленя Szoernig-a в Австрії датує ся етнографічний період національної статистики також на Угорщині. Та як-раз найважнійша частина етнографії Szoernig-a припадає на краї угорської корони.

Між тим вмшали ся в національну статистику політичні моменти. Коли по випадках 1848 р. Угорщина зіллєла ся з Австрією в одну абсолютистичну монархію, проявило ся в правительственных кругах змаганє, зломити вплив Мадярів через те, що висунеть ся на перед другі народности, які замешкують Угорщину. Тому виринула гадка перевести строгу статистику народности на Угорщині і вийшло розпорядженє, аби в 1850—1851 р. переведено спис населєня і при списі виповнено осібну рубрику про „національність“. Тоді питано просто, до якої „народности“ хто почуваеть ся, і на сій підставі списувано національну статистику. Правда, що в сих часах трудно було о повну свідомість „національності“, в широких кругах населєня, але уряди, що переводили статистику, старали ся дуже точно звертати увагу на етнографічні ріжницї і можна свазати, що вислїди були опертї на доволї трївких основах. Правда, що ся статистика вказала значне число населєня т. зв. національних меншостей; але сї цифри найшли дальше оперте на науковім творі Szoernig-a, і заслугують тому на повне узнанє. Ті числа взяв опісля Ficker за підставу своїх дослідів і подав в 1869 р. данї про поодинокі народности на Угорщині. Спис населєня в 1869 р. не містив в собі ані рубрики про національність, ані про мову, так що вислїди Ficker-a стали одинокою підставою обчисленя населєня після народности.

¹⁾ В р. 1843 р. виготовив A. v. Fényes на підставі церковних шематизмів виказ народностей на Угорщині, але без вартости (Hör. Jekelfalussy u Petermann's Geographische Mittheilungen 1885, ст. 41.

Він стрівує ся одначе з великою опозицією зі сторони Ма-
 дярів, котрі накинули ся на сторонничість у переведеню націо-
 нальної статистики в 1850 р., і старали ся виказати, що єї дати
 зменьшують тенденційно число Малярів на користь других народ-
 ностей. Keleti підняв ся тому критики сих вислідів, порівнюючи їх
 з датами народного шкільництва, зібраними в р. 1869—1870. В своїм
 ділі „Hazánk és Népe“ дійшов він вправді до трохи відмінних ре-
 зультатів, але різниці не були значні, та й він сам мусів виска-
 зати ся опісля з признанем для праці австрійських етнографів.

Маляри почали акцію за самостійною статистикою; вони хо-
 тіли її перевести своїми урядами і самостійним угорським законом.
 Такий самостійний закон вийшов в 1880 р., і на підставі сего за-
 кону переведено спис населеня у всіх краях угорської корони.

Сим законом починає ся найновіший період угорської націо-
 нальної статистики. Він ріжнить ся основно від австрійської си-
 стемн сего часу. Маляри приймають новітню систему списів на-
 селеня, т. зв. систему списних карток (Zählkarten-System)
 у відріжненю від списних ліст (Zähllisten-System). Через те збли-
 жаєть ся угорський спис населеня з 1880 р. до других европей-
 ських списів. Крім сего приймає він рубрику про „матірню
 мову“ (не розговірну мову), і не обмежує, як в Австрії, спису
 лише до певного числа в краю уживаних мов; врешті спис після
 мови обіймає не лиш принадлежне або легальне населене, але вза-
 галі усе фактичне населене, як горожан, так чужинців.

В сих точках угорські списи стоять више від австрійських,
 хоч все таки не дають вірного образу поділу держави після народ-
 ностей. Угорські уряди не поступають при списках об'єктивно, тільки
 переводять при сій нагоді свідомо ідею маляризації.¹⁾ Виходить се
 з порівняня дат Czoernig-a і Ficker-a з датами офіціальних
 списів населеня від 1880 р. Національні меншости вийшли тепер
 далеко менші на користь маляризму. Се майоризоване націо-
 нальних меншостей переводило ся двома постановами: раз тим,
 що де були анальфебети, там виповнювали їм картки т. зв. списові
 агенти, а ті агенти були звичайно Маляри; а далі тим, що діти,
 котрі ще не вмiли говорити, записували ся під осiбну рубрику,
 „не знаючих мов“, через що процент населеня поодиноких народ-
 ностей був довільно зменьшуваний або збільшуваний в міру сего,

¹⁾ Пр. „матірню мову“ пояснюєть ся так, що се мова, якою хтось
 найрадше, з найбільшою приємністю говорить.

де більше або менше родило ся дітей, і як довго вони не вміли говорити.

Проте зрозуміємо становище австрійського статистика Schimmer-a, який спершу висказав ся з признанем про реформи угорських списів¹⁾, але опісля мусів звернути увагу на недостаточні результати з огляду на Словаків, Русинів, Румунів, та Сербів.²⁾

На підставі повисших норм переведено на Угорщині три списи населеня: 31. грудня 1880 р., 1890 р. і 1900 р. Кождий дальший спис вказує дальшу мадяризацію; число мадярської нації змагаєть ся процентово коштом других народностей — а число національних меншостей ще більше меншає. Та сей процес не спивюєть ся ані новою системою спису, ані прийнятем „матірньої мови“ підставою особистої заяви, ані врешті сею обставиною, що в округах, де перевишають національні меншости, приріст людности значно більший, ніж в округах з мадярською людністю.

II.

Огляд національної статистики в иньших європейських державах.

Статистику національності стрічаємо також в иньших європейських державах, одначе не у всіх, бо не у всіх була потреба такої статистики, а декуди й з політичних причин не прийшло доси до спису населеня після народности. Проте відріжняємо що-до сего питаня дві категорії держав, в міру сего, чи ведуть національну статистику, чи ні.

До першої категорії належать держави, що не ведуть національної статистики: Англія, Франція, Еспанія, Португалія, Італія, Данія, Румунія. Тут прийнято французьке значінє слова: *nationalité* (по англійськи: *nationality*) як горожанство, с. е. приналежність до держави. Тому коли тут згадуєть ся принагідно про „*nationalité*“, то розумієть ся через те статистику горожанства. Вона списує чужинців після держави, до якої належать. Так пр. англійська статистика містить в IX таблиці офіціальної статистики³⁾ під заголов-

¹⁾ Pop. Statistische Monatschrift VII, 1881, ст. 324 і д.

²⁾ Pop. Stat. Monatschrift VIII, 1882, ст. 540.

³⁾ Census of England and Wales, 1901.

ком: „Number and Nationality of Emigrants“ лише рубрики: „English, Scotch, Irish, Foreigners, Not distinguished“, з чого слідує, що відрізняє лиш мешканців Англії, Шкоції, Ірляндії, а побіч сего чужинців, с. е. чужих горожан. Подібно і в шкоцькій статистиці знаходить ся п. з. „Birth-Places of the people“ у вступі короткий огляд кро „Nationalities of the Inhabitants of Scotland“¹⁾, але ся рубрика не подає розділу населеня після народности, тільки число уроджених в Шкоції, Англії, Уельс, Ірляндії і Ісландії.

Вправді в списках населеня Великої Британії стрічаємо рубрики про мову, але сї рубрики так уложені, що не можна з них дедукувати національних ріжниць. І так: шкоцька статистика подає „number of persons“ aged three years and upward, speaking gaelic only, and gaelic and english“²⁾, — а в ірляндській бачимо рубрику: „Who spoke irish only“ і „Who spoke irish and english“³⁾ — але сї рубрики означують лише знане краєвих мов з підчерканем, чи дана особа говорить крім сего по англійськи, чи ні. В одній Ірляндії є фактичні обставини такі, що з повисшої рубрики можна в приближеню означити число Ірляндців в відріженню від Англійців, але все таки не можна забути, що ся рубрика має инше значіне і що вона не може бути підставою точних дослідів для розмеження ірляндської народности від англійської.

Инші держави сеї категорії не мають взагалі язових рубрик в списках населеня. Сюди валежить також Італія. Одначе був час, коли в Італії звернено увагу також на етнографічні ріжниць населеня, а то в 1861 р.⁴⁾ Тоді списано в Італії також т. зв. „lingua parlata ordinariamente“, що відповідало понятю „родинної мови“ (Familiensprache); виказано групи, що уживали німецької, французької, грецької мови, альбанського і катальонського діалекту, разом 159 громад з переважною неіталійською мовою. Але сего спису не повторено, бо й так число тих, що говорили чужою мовою в родині, значно зменшило ся, а італійське правительство не хотіло мабуть розбуджувати націоналістичних пристрастей у так зникаючих меншостей. Воно поробило в сій справі студії, а їх вислід був такий, що ріжниць народностей не можуть бути предметом індивідуального спису; для означеня етнографічних ріжниць не

¹⁾ Elevent decennial census of the population of Scotland Taken 31 st. March 1901. Vol. II, стор. XXVIII, XVIII.

²⁾ l. c. Vol. I, таблиця XV.

³⁾ Census of Ireland 1901; таблиця 165.

⁴⁾ В давнім королівстві Сардинії переведено перший спис після язових груп уже в грудни 1857.

можна спускати ся на довільну заяву голови родини, але треба вислати знавців на місце, де би вони через довший час лишили ся, пізнали поодинокі родини і по основних студіях визначили язикові границі етнографічних груп.¹⁾ Тому Італія лишила ся без національної статистики, та обмежила ся на етнографічній монографії проф. Pullé.

Приступаючи до другої категорії європейських держав, розберемо з осібно національну статистику Німецької Держави, Швайцарії і Бельгії, Сербії і Болгарії, Швеції і Норвегії та Росії.

В Німеччині стрічаємо дуже вчасно змагане до національної статистики, головно в Прусах, Саксонії, Альзації і Льотарингії. Славний німецький статистик Engel вказував на потребу статистики народностей уже в половині 19. віку і припоручав в тій цілі спис мови, якою кождий послугуєть ся в родині (Familiensprache). Одначе його теорія не привяла ся загально, бо лише ті німецькі держави постарали ся спершу о такі списи, де побіч німецького населеня були чужі мови доволі сильно репрезентовані.

Найбільше значіне мала національна статистика в Прусах. Тут стрічаємо сліди національної статистики уже в 1858 р., опісля з нагоди списів населеня в 1861 і 1867 р. Предмет спису становила родинна мова, але не в буквальному розуміню, тільки в значіню мови, уживаної в данім домашнім господарстві. Списувано мову, якої уживали голови домашних господарств, і сю мову уважано як мову усіх осіб, що до сих господарств належали, без огляду на се, чи вони справді уживали сеї мови, чи ні. Зрештою не були се списи індивідуальні, лиш оцінки на підставі зізнань голов родин. А й ті оцінки не були вільні від непорозумінь і тенденційности, коли зважимо, що пр. в Берліні не зазначено тоді ані одної родини, яка мала би говорити иншою мовою, ніж німецькою.

Прусська статистика сих часів виказує родини з німецькою, польською, мазурською, кашубською, вендійською, чеською або моравською, литовською, курською, вальонською і иншою мовою. У Шлезвігу існують здавна статистичні дати про розклад народностей, котрі обчислено опісля після географічного розміру, означеного віденським конгресом з 30. жовтня 1864. Сего обчислення підняв ся Böckh у више цитованім ділі: „Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet“. Böckh зачислив тут Фрізів до Німців. Так само в Ганновері вказано побіч Німців головно тільки Фрізів

¹⁾ Studi e proposte per l' esecuzione del IV. censimento generale della popolazione del regno. Roma 1900, ст. 29, 30.

з малими відломами інших народностей; а в Гессен-Нассау лише Німців і Фрізів.¹⁾

Спис з 1858 р. не обняв цілої пруської держави. Так само списи з 1861 і 1867 не були повні, та відносили ся лише до місць, де перебувало найбільше число ненімецьких народностей; зрештою вони списували лише т. зв. цивільне населення. На підставі цих дат уложив Brämer статистику народностей у пруській державі на р. 1867²⁾; але й ся праця виказує результати лише на підставі оцінки, не на підставі точного індивідуального спису. Та всеж таки належить вона до найліпших наукових публікацій і обчислень сего напрямку.

Усю пруську державу обіймає що-йно національна статистика з нагоди спису населення в 1890 р. Вона опирає ся на індивідуальнім численню, а предметом її „матірня мова“ людини. Голова родини має право подати в списній карті матірню мову за себе і за несамотійні діти. Дальше не сягає його право, та кожний має обовязок сам індивідуально подати свою матірню мову. Є можливо, що хтось подасть дві матірні мови — але сей випадок належить до виїмків.

Статистика народностей після пруського спису з 1890 р. обіймає ціле фактичне населення пруської держави і не обмежує ся до певних народностей, як в Австрії. Се є перший спис народностей, який доконав ся в Прусах після приписів новітньої статистики.

Найчастійше переводив ся спис народностей в Саксонії. Тут бачимо сліди національної статистики уже при першій списі населення з 1832 р., де у перше постановлено подати число Вендів, замешкуючих Саксонію. Рубрику про „Вендів“ стрічаємо також в пізніших списках населення між 1846 а 1867 р. Так пр. після королівського розпорядку з 10. жовтня 1855 мала четверта рубрика списної карти подавати „церковну приналежність і родове походження“ („Die kirchliche Beschaffenheit und Abstammung“). Як пояснене до сеї рубрики читаємо: „У сій рубриці треба подати ріжні найважнійші віроісповідання: протестантів, реформованих, римсько-

¹⁾ Pop. v. Fircks, Die preussische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung — в Zeitschr. des Königlich-Preussischen statistischen Bureau. 33 Jahrg. 1893, ст. 189 і д.

²⁾ K. Brämer, Versuch einer Statistik der Nationalitäten im preussischen Staate für das Jahr 1867 — в Zeitschr. des Königl. Preussischen stat. Bureau 1871, ст. 359 і д.

німецько-, греко-католиків, жидів. Сих останніх, як також і Вендів треба вважати як особну расу“.

В списі з 1. грудня 1871 стрічаємо вже рубрику „матірня мова“, а до сего додаток: „о скільки не німецька, головно чи вендійська“ — але й у тій рубриці ходило не о повне сконстатоване всіх народностей в Саксонії, тільки о статистику Вендів.¹⁾ Та сама рубрика приходить також при списі з 1. грудня 1875 р. При дальших списках з 1. грудня 1880 і з 1. грудня 1885 р. розширюється рубрика, котра в додатку звучить: „о скільки не німецька, а особна чи вендійська, французька, англійська, італійська і т. д.“ Одначе офіціальні статистичні праці займають ся все таки лиш Вендами.

Аж в р. 1900, коли в цілій Німеччині заведено в списі особну рубрику про матірню мову, стрічаємо і в Саксонії загальний заголовок сего змісту: „Матірня мова. Для дітей низше двох літ подати мову голови родини, при дітях без батька або неслюбних дітях низше двох літ подати мову матери“. З тою хвилею обіймає статистика саксонська усі народности.

Дуже цікаві були статистичні записки французьких і мішаних язикових округів в Альзації і Льотарингії. Найважніші походять з 1872, 1878, 1885 і 1895 р. Одначе се не індивідуальні списи, тільки оцінки, при чім пропадають усі національні одиниці, що наводяться в замкнених язикових округах другої нації.

В цілій Німецькій Державі переведено спис населеня після „матірньої мови“ що йно в р. 1900, в тім переконаню, що через те списує ся як-раз поодинокі народности. Спис обіймає усе фактичне населене Німеччини.

Офіціальна статистика Німецької Держави подає при сій нагоді важні поясненя. І так в 150. томі „Statistik des Deutschen Reichs“ читаємо: „При списуваню відступлено з боку Держави від поданя особної дефініції, що розуміти під матірньою мовою одиниці“. Але пр. в пруських списевих картках стрічаємо ось яке пояснене: „Діти, які ще не говорять, причислюють ся до матірньої мови своїх родичів. Кождий посідає свою матірню мову, якою найліпше володіє (welche ihm am geläufigsten ist), і в якій думає. Двох матірніх мов уживає лиш дуже мало осіб, але всеж таки заходять такі випадки нераз у таких, що походять від родичів

¹⁾ Поп. Kürzburger. Die sprachlichen Verhältnisse des Bevölkerung des Königreichs Sachsen — в Zeitschr. des Königl. statistischen Bureaus Sachsen 48. Jahrg. ex 1902 ст. 170 і д.

ріжної матірньої мови“. Взагалі можна сказати, що матірня мова се така мова, в якій чоловік звик думати і якою послугуєть ся найрадше в родині і в домашнім житю, бо вона йому найлегше приходить. Особи, що посідають дві матірні мови, становлять вправді виїмок, однак вони мають велике значіне в місцях з мішаним населенем, бо виказують, як розширюють ся або зменшують ся язикові границі...”

Велике значіне має національна статистика в Швейцарії. Перший раз стрічаємо її підчас спису населеня з 10. грудня 1860 р., але спершу тільки як пробу спису після мови. В списених картах не було ще осібної рубрики для національних чи язикових ріжниць, але списені агенти мали припоручене у своїх лістах зазначувати початковими буквами пануючі мови, якими послужують ся горожане в Швейцарії. Вони записували „мову пануючу в данім господарстві домашнім“, і то лише вімецьку, французьку, італійську і романську мову, на ріжниці мови поміж домівниками не звертали однак уваги.

На подібнім становищі стоїть також спис з 1. грудня 1870. Спис населеня після мови припоручено і тим разом списеним агентам, але з тим, що при списі повинні брати на увагу індивідуально кожду одилицю з осібно. Списують ся лише чотири краєві мови, німецька, французька, італійська і романська, а дотичне розпоряджене виразно зазначає, що инші мови не заслужують на особливше узгляднене, „а з другого боку що-до чужинців находять ся осібно рубрика, з котрої можна вносити, якої вони мови уживають“¹⁾ (sic!).

Осібно рубрика про мову в списених картках находить ся щойно при списі населеня з 1880 р. Девята рубрика звучить: „Матірня мова: німецька, французька, італійська, романська, инша“. Сей спис полягає на індивідуальних поданях кождої особи з осібно, має за підставу матірню мову і не ограничуєть ся виключно на краєві мови.

На сїм становищі стоїть швейцарська статистика до сьогодні.

В Бельгії²⁾ списано язикові відношеня уже 15. жовтня 1846 р. В списеній листі находила ся рубрика: „langue parlée habituellement“,

¹⁾ Schweizerische Statistik. Eidgenössische Volkszählung 1870. (I. Band).

²⁾ До р. 1874 находить ся перегляд національної статистики декотрих держав в „Gutachten Dr. Adolf Fickers über die Konstatierung der Nationalitäts- und Sprachverhältnisse einer Bevölkerung“ ст. 11 і д.

а пояснення додавали, що діти в перших літах життя і німі мають бути вписані після родинної мови, с. в. мови, якої уживається в родині.

В списі з 1856 р. не було языкової рубрики, але в дальшій списі з 1866 р. стрічаємо нову рубрику, що має вказувати мову кожної особи з окрема. Рубрика звучить: „Langues nationales parlées, français ou wallon, néerlandais ou flamand, allemand ou luxembourgeois“. Інструкція подає, що в сій рубриці треба подавати лиш ті краві мови, котрі хтось має в щоденнім уживаню, не чужі мови, які знає, але не уживає щоденно. Можна подати рівночасно кілька кравих мов, і після того існують статистичні викази тих, що говорять одною, двома або трема, або жадною кравою мовою.

Із тої інструкції видко, що спис з 1866 р. скляняв ся до введеня в статистику того, що пізнійше в Австрії названо „розговірною мовою“. При тим була однак та засаднича ріжниця, що в Бельгії не списувано виключно одної розговірної мови людини, але прийато можливість говореня кількома розговірними мовами.

Се становище виступає ще виразнійше в списі населеня з 31 грудня 1890 р.¹⁾ Рубрика осьма має заголовок: „Langues nationales que chaque recensé sait parler“. Інструкція подає отсі краві мови: французьку або вальонську, флямандську або нідерландську, і німецьку. Можна подавати кілька кравих мов рівночасно, а то: французьку і флямандську, французьку і німецьку, флямандську і німецьку. Аби зрозуміти, після чого має подавати ся мова при списі, вказує інструкція на звичайний говір „dans le cercle des actes ordinaires de la vie“. До того приходять ще постанови про діти, що не вміють говорити і про німих: „Les jeunes enfants qui ne sont pas encore en âge de parler la langue dont l'usage est le plus habituel dans le ménage auquel ils appartiennent. Les muets sont censés parler la langue ou les langues nationales dont ils se servent habituellement pour exprimer leurs idées“.

З країв південно-східної Європи заслугоють на увагу Сербія і Болгарія.

В Сербії заведено статистику народностей що-йно у списі з 1866 р. Рубрика звучить: „Које је народности: влашке, циганске, иначе стране“. Але в списі з 1874 р. відпадає рубрика про народність; а всеж таки записане є число циганів. В 1879 р. був намір увести у спис рубрику про „матерни језик“ — але спис випав дуже неповно.

¹⁾ Recensement général de la Population au 31. December 1890.

В списі з 1890 р. переведено повний спис після „матірньої мови“. Одначе годить ся зазначити, що Серби робили ріжницю між матірньою мовою людини, а народністю, до якої вона належить. Сю ріжницю вони й практично перевели при двох народностях: жидівській і циганській. В офіційній статистиці стрічаємо розділ Жидів і Циганів після різних матірніх мов, якими вони послу- гують ся.¹⁾

Так само при списках населеня в 1895 і 1900 р.

„Попис становништва у кральєвини Сбрији 31. децембра 1900 године“ має в дванадцятій рубриці заголовок: „матерни језик“. Що-до Жидів заряджено, аби, як не подають жидівської мови за свою матірню мову, виразно в примітці зазначили, що є Жидами; а про Циганів знова сказано, що й вони мусять в примітці подати, що вони Цигани, як схотять румунський або сербський јазик подати за свою матірню мову. На сій підставі ділить офіційна сербська статистика Жидів після 5, Циганів на 4 матірніх мов; у Жидів констатує сербську або иньшу славянську мову, німецьку, малярську, шпаніольську і иньшу мову; у Циганів сербську, румунську, турецьку і циганську. Спис обіймає взягалі ціле фактитне населенє після мови і переводить ся індивідуально, без обмеженя на якусь число т. зв. краввих мов.

Ще інтереснійші моменти стрічаємо в національній статистиці Болгарії. Офіційна болгарська статистика робить виразну ріжницю між матірньою мовою, а народністю. Таблица III. після спису населеня з 31. грудня 1900 р.²⁾ носить назву: „Матеренъ језикъ и народностъ“. Поясненє до сеї таблиці каже: „Аби зібрати дані про етнографічні ріжниці в болгарськїм населеню, скомбіновано в таблиці матірню мову з народністю. Навіть серед болгарського населеня зроблено осібну ріжницю для етнографічної групи т. зв. Помаків“.

Головні статистичні обчисленя настувають після матірньої мови; але побіч сего ідуть осібні етнографічні поміченя після народности. Вправді звичайно покривають ся статистичні дані про матірню мову з відповідними даними про народність; але все-ж таки вже в засаді існують три ріжниці, а то: Під рубрикою „болгарської матірньої мови“ містять ся, як сказано, не лиш Болгари, але й т. зв. Помаки, „румунська матірня мова“ обіймає

¹⁾ Статистика кральєвине Сбрије XIII. (ст. CI—CIII).

²⁾ Результати отъ прѣброяванє на населєнїето въ княжество България на 31. декември 1900 год. Книга VI—XI.

Романів і Цинцарів, а врешті під „турецькою матірньою мовою“ є осібно означені Турки і Гагаузи. Крім сего є багато виїмків від засади, через що народність і матірня мова нераз з собою не сходять ся. Статистика вказує н. пр. Болгар з альбанською, грецькою, італійською, мадярською, німецькою, румунською, російською і турецькою матірньою мовою, або Сербів з болгарською мовою; „Малорусинів“ і „Русинів“ (sic!)¹⁾ з болгарською мовою; Поляків з німецькою або болгарською мовою; „Русів“ с. е. Росіян з чеською і болгарською мовою; Чехів з болгарською і німецькою мовою; Словаків з німецькою мовою; Черногірців з болгарською мовою; далі Греків з турецькою, вірменською, болгарською і німецькою; Вірмен з турецькою, грецькою і англійською; Арабів з турецькою; Румунів з болгарською; Італійців з грецькою, румунською, болгарською, німецькою і французькою; Німців з болгарською, вірменською, французькою і хорватською; Французів з італійською; Бельтів з французькою; Мадярів з німецькою; Жидів з російською, німецькою, болгарською мовою і т. д.

Бачимо з того представлення, що болгарська статистика багато задає собі труду при означеню народности. Се держава, в якій національна статистика дійшла до найбільших розмірів.

Але не менше цікаві є північні держави Європи, головно Швеція. Одначе в Швеції не списує ся ціле населенє після народности, тільки найважнійші державні народности. Первісно²⁾ списувано Фіннів і Ляптів у відріженю від пануючої шведської нації. Предметом спису була етнографічна ріжниця сих народних груп, причім велику ролю відгривало родове, фамілійне назвиско. Крім сего була засада, що жінка і діти належать до народности голови родини.

Після офіційної „Befolkningsstatistik“ XXII. списувано при списі населеня з 31. грудня 1881 р. три народности: Фіннів, Ляптів і Циганів. І при тім списі матірня мова не була одинокою підставою спису народности.

Подібне становище займає офіційна шведська статистика останнього спису населеня з 1900 р.³⁾ Як попередно переводить статистика осібний спис Ляптів, Фіннів і Циганів. Дотична таблиця

1) Ся ріжниця доторкає мабуть російських і галицьких Українців.

2) Поп. Ficker, l. c. st. 16.

3) Поп. Bidrag till Sveriges officiella Statistik. A. Befolkningsstatistik.

13. носить заголовок: „Lappar och finnar samt zigenare bland Sveriges befolkning den 31. dec. 1900.“

Крім сего подано число шведської нації. З офіціальних пояснень¹⁾ довідуємо ся, що в деяких околицях нема великої різниці між ляпською і фінською матірньою мовою, а ляпською і фінською народністю. Натомість в інших околицях виступає ся різниця частійше. Проте досліді ведуть ся осібно, і лише там, де заходять трудности в означеню етнографічної приналежности до одної з тих етнографічних груп, рішає про ню матірня мова (шведська, ляпська чи фінська). Для доповнення етнографічних даних додає офіціальна статистика виказ осіб, що походять з мішаних подруж, а то Ляпців, що походять з ляпського батька і шведської матери, або з ляпського батька і фінської матери; Фінців, що походять з фінського батька і шведської матери, або з фінського батька і ляпської матери.

Що-до Норвегії, то стрічаємо тут національну статистику уже в 1845 р. Вона обіймає первісно сине Квенів, Фіннів і Ляпців після етнографічних різниць. Спис відбував ся індивідуально, при чім звернено також увагу на різниці фізіогномії, звичаїв, обичаїв, мови і т. д. Діти мішаних подруж подавали народність обоїх родичів.²⁾

Останній спис населеня в 3. грудня 1900 р. відріжняє Норманів, Фіннів, Ляпців; але переводить ся головню на підставі „родинної мови“, якою хто послугує ся в родині.³⁾

В Росії відбув ся перший спис за Петра Великого в 1720 р. Сей спис і всі дальші списи 18. столітя не обіймають цілого населеня і не в ведені після научного метода. Головним завданем спису є списанє уподаткованих; крім сего стрічаємо в рубриках заголовки: дні народи, упривілеєні касти і т. д. До половини 19. віку відбуло ся сім списів (в р. 1722, 1742, 1762, 1782, 1796, 1815, 1835), в яких не стрічаємо ніде даних для національної статистики. В пятьдесятих роках попередного столітя розтягнула наука опіку над російською статистикою головню під управою Петра Кеппена, члена петербурської Академії. Царський маніфест з 23. ст. ст. січня 1850 зарядив осьмий спис населеня, і висліді сего спису зібрав Кеппен після правил тодішньої науки. Але сам Кеппен

¹⁾ l. c. ст. 33.

²⁾ Пор. Fickер. l. c. ст. 16, 17.

³⁾ Norges Officielle Statistik V. 4. Folketaellingen i Kongeriget Norge 3. December 1900.

знав добре, що й сей спис не був точний. Проте він постарався, щоби з найважливіших місцевостей російської держави наспівали статистичні викази. Крім сего він звернув увагу на етнографічні різниці і виготовив на підставі точних дослідів точні статистичні викази з тульської губернії (1858). На підставі присланих дат з інших губерній зложив він етнографічний атлас Росії.

Його працю провадила далі в його душі петербурзька Академія. Підчас спису населення з 10. грудня 1869 р. подано дуже точну національну статистику міста Петербурга (вказано 44 різних мов).

По міжнароднім статистичнім конгресі в Петербурзі (1872) уложила центральна статистична комісія під впливом Семенова програму до списування язових відносин.

Але всеж таки найважнійше і найбільше етнографічне діло про Росію вийшло що-йно під управою А. Ф. Риттиха після пляну етнографічного відділу географічного товариства в Петербурзі.

Се діло, що подає всі етнографічні групи, які замешкували тодішню Росію, не опирає ся на урядовім списі населення, але на матеріалі, зібраним через петербурзьку Академію наук. Сей матеріал творили понадсилані листи зі сфер духовних, викази місцевостей і спеціальні поясненя та досліді компетентних осіб. На сій підставі уложено велику етнографічну карту народів, замешкуючих Росію. Треба однак замітити, що ся карта не переводить різниці між Велико-Росами, т. зв. „Мало-Росами“ і „Біло-Росами“. Українці і Білорусини становлять спільну рубрику з Москалями.

На карті Риттиха опираєть ся розклад Росії після племен і народностей аж до останнього спису з 1897.¹⁾ Спис населення з 28. січня 1897 є першим загальним списом цілого фактичного населення Росії після всіх правил наукової статистики.

Перед 1897 р. переводили ся списи так, що поліційні уряди висилали без пляну і без зіставленя ті листи, які їм передавали поодинокі особи, просто на руки центрального статистичного уряду.

Спис з 1897 р. був пляново уложений і з великою точністю переведений. Підставою індивідуального спису була ліста (система списних лист), а статистичною одиницею було кожде домашнє господарство як цілість. Списувано через осібні чисельні органи при помочи начальників громад, властителів дібр, управителів монастирів, управителів фабрик і т. д. Національна статистика найшла

¹⁾ В 1896 р. видав російський міністерський комітет статистичну книжочку про поодинокі племена і народности в Росії, після їх числа, віроісповіданя і замешканя. Ся книжочка подає 140 народностей в Росії. Пор. Курцанко, Russland in Zahlen 1902 ст. 53.

свою особну рубрику: „Родной языкъ“ = la langue maternelle. „Матірня мова“ була отже предметом загального спису з 1897 р. „Наличное население обоого пола по уѣздамъ“ подь редакцією Н. А. Тройницкаго, Випускъ 7. (1905) — відрізняє 100 „родныхъ языковъ“ в Росії.

Фінляндія має языкову статистику вже в 1865 р. „Statistisk Arsbok för Finland 1907“ подає перегляд такої статистики¹⁾ від 1865 до 1900 р. після сіл і міст. Подані є з особна: фінська, шведська, російська, німецька і вьнша мова.

На особлившу увагу заслугує врешті національна статистика в балтійських провінціях: Ліфляндії, Естонії, Курляндії. В сих краях стрічаємо спершу пробні списи в р. 1864 і 1865.²⁾ Уже в тих пробних списках находить ся рубрика про мову: німецьку, литовську, естонську, російську, польську, гебрійську. При менших дітях і німих виказуєть ся мову родичів. На сій підставі підпринято списе населеня в Ліфляндії 3. марта 1867 р. В лістах, виготовлених по містах, находить ся рубрика про звичайно уживану мову: „Übliche Sprache“. По селах не списувано одначе народности індивідуально, тільки списе народностей уложили статистичні комітети на підставі станових виказів. Комітети не числили просто, тільки оцінювали; предметом оцінки не була „матірня мова“, але безпосередно народність людини.

Так само було в Естонії. Натомісь в Курляндії була вже при списі з 16. марта 1863 особна рубрика про „матірню мову.“

В списі балтійських провінцій з 29. грудня 1881 р.³⁾ стрічаємо вже „мову звичайно уживану“ (übliche Sprache) для означеня народности. Загальний списе населеня в 1897 р. обняв також і балтійські провінції, які виказують тепер „матірню мову“ як однуку прикмету народности.

Вкінці зазначимо, що в 1858 р. доходжено на Україні національних ріжниць населеня, одначе головна вага сих виказів не доторкала Українців, тільки замешкалих там Поляків, на яких звернено тоді особлившу увагу.⁴⁾

(Кінець буде).

¹⁾ ст. 29, під заголовком: „Befolkningens fördelning efter sprak.“

²⁾ Pop. Bericht über eine am 22. Oktober 1864 auf dem Gute Jensel probeweise ausgeführte Volkszählung. Dorpat 1865; i Bericht über die Probezählung im Kirchspiel Lubahn in Livland (von 21. Oktober 1865) Dorpat 1866.

³⁾ Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881.

⁴⁾ Pop. Ficker, l. c. ст. 18.

Die Nationalitäts-Statistik

von

Dr. Stanislaus Dnistriańskij.

Die Abhandlung zerfällt in zwei Teile, den historischen und kritischen. Der vorliegende Aufsatz behandelt nur den ersten, d. i. den historischen Teil der Arbeit.

Er beginnt mit einer Einleitung über den Begriff und die Stellung der Nationalitätsstatistik in der Wissenschaft, befasst sich im ersten Abschnitt mit der Entwicklungsgeschichte der Nationalitätsstatistik im klassischen Nationalitätenstaate Europas, der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, und schildert nachher im zweiten Abschnitt die Entwicklung der Nationalitätsstatistik in den übrigen europäischen Staaten.

Die Nationalitätsstatistik bildet im allgemeinen einen Teil der nationalen Statistik, welche alle Massenbetrachtungen, die sich auf eine Nation beziehen, zum Gegenstande hat. Die nationale Statistik umfasst alle Gebiete der Statistik, die Bevölkerungsstatistik, Agrar-, Handels-, Gewerbe-, Arbeiterstatistik, Justiz-, Unterrichts-, Versicherungsstatistik u. s. f., insoferne sie eine Nation als solche betreffen. Wo sich aber die nationale Statistik auf die Bevölkerungsstatistik beschränkt, wenn sie nur die Konstatierung und Bewegung der Bevölkerung einer Nation zum Gegenstande hat, erscheint sie als Nationalitätstatistik im technischen Sinne.

Mit dem Aufkommen des Nationalitätsprinzips ist auch das Bedürfnis entstanden, die nationale Zugehörigkeit der Bevölkerung zu konstatieren und sie ziffermässig festzustellen. Dieses Bedürfnis tritt jedoch nicht allgemein, sondern bloss in solchen Staaten zum Vorschein, die aus verschiedenen Völkern und Nationen derart zusammengesetzt sind, dass die nationalen Unterschiede auf die innere Entwicklung der Staatsorganismen einen grossen Einfluss haben; kurz — um sich einer allgemeinen, wenn auch nicht einwandfreien Nomenklatur zu bedienen, findet sich das Bedürfnis nach einer besonderen Nationalitätsstatistik wohl in den sog. Nationalitätenstaaten, nicht aber in den Nationalstaaten.

Die grösste Entfaltung des Polyglottismus unter den europäischen Staaten weist unstreitig die oesterreichisch-ungarische Monarchie auf; hier sind daher alle Strömungen auf dem Gebiete der Nationalitätsstatistik am besten zu verfolgen.

Der Aufsatz schildert den Entwicklungsgang der Nationalitätsstatistik zunächst in Oesterreich und dann in den Ländern der ungarischen Krone.

In Oesterreich sind diesbezüglich drei Perioden zu unterscheiden die erstere, die militärisch-administrative; die zweite, die ethnographische, und die dritte, die politische Periode.

Die erste Periode beginnt zur Zeit der Regierung Maria Theresia's, wo die ersten Volkszählungen in Oesrerreich planmässig durchgeföhrt werden, und dauert bis in die Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Volkszählungen dieser Periode sind sehr primitiv, umfassen nur wenige Punkte, und dienen bloss administrativen und später bloss militärischen Zwecken. In dieser Periode finden nur in der Mifitärgrenze offizielle Aufnahmen über die Nationalitätsunterschiede der Bevölkerung. Im übrigen kommen sie nur vereinzelt vor, ohne Kontinuität und ohne feststehende Metode. Die Wissenschaft bringt dieser Frage kein Interesse entgegen und die überaus spärlichen Forschungen aus dieser Zeit sind wertlos. Nur Šafařik's Werk über die Gruppierung der Slaven macht in dieser Beziehung eine rühmliche Ausnahme; es bildet zugleich den Übergang zur zweiten Periode der Nationalitätsstatistik.

Die zweite Periode beginnt um das Jahr 1846 und umfasst die Zeit bis zur Volkszählung vom 31. Dezember 1880. Sie steht unter dem Einflusse der hervorragendsten oesterreichischen Ethnographen, v. Czoernig, Ficker und Bidermann. Ihre Tätigkeit wird unterstützt durch die internationalen statistischen Kongresse und teilweise auch durch das Eingreifen der Regierung und des Parlaments.

Der Aufsatz enthält detaillierte Ausführungen über die gesamte Tätigkeit aller dieser Faktoren in historischer Reihenfolge. So findet daselbst nicht bloss die Tätigkeit der obgenannten Gelehrten, sondern auch die Stellung der internationalen statistischen Kongresse, die Verordnungen der oesterreichischen Regierungen und das Volkszählungsgesetz vom 29. März 1869 R. G. Bl. Nr. 67 eine genaue Würdigung.

Diese Periode ist für die Nationalitätsstatistik von epochemachender Bedeutung. Die Wissenschaft steht auf dem Standpunkte ethnographischer Forschungen und betrachtet die Feststellung der Nationalität nicht als Sache individueller Erhebung durch die Volkszählung, sondern als Resultat weitgehender, komplizierter wissenschaftlicher Forschungen. Die Forschung kann sich nach dieser Ansicht bloss auf eine Schätzung der Sprachunterschiede, und zwar nur nach den Gemeinden, stützen, die endgiltige Feststellung der Nationalitätsunterschiede bedarf aber überdies tiefgreifender wissenschaftlicher Studien auf ethnographischem Gebiete. Die Sprache sei nicht das einzige Kennzeichen der Nationalität; sie könne bloss in Verbindung mit anderen sich gegenseitig durchkreuzenden Momenten, und zwar in der Form der sog. „Familiensprache“ auf die Bestimmung der Nationalität von Einfluss sein.

Auf Grund dieser Auffassung entstand die Ethnographie der oesterreichisch-ungarischen Monarchie und die berühmte ethnographische Karte v. Czoernigs; auf dieser Grundlage beruhen die statistischen Berechnungen der Bewölkerung einzelner Nationalitäten nach Ficker, und die wissenschaftlichen Forschungen Fickers und Bidermanns. Von den internationalen statistischen Kongressen steht auf demselben Standpunkte der Wienerkongress von 1857.

Gegen diese Auffassung wendet sich aber der deutsche Statistiker Böckh, indem er nachzuweisen sucht, dass die Nationalitätsstatistik sich nicht mit ethnographischen Unterschieden, sondern mit der Feststellung der Volkssprache des Individuums zu befassen habe. Seine Ansicht kommt bald auf dem internationalen statistischen Kongress zu St. Petersburg von 1872 zum Durchbruch, wo allgemein bestimmt wird, dass die Nationalität durch die Aufnahme einer besonderen Rubrik über die „langue parlée“ in den Volkszählungen zum Ausdruck komme. Die oesterreichische Regierung übersetzte das Wort „langue parlée“ durch „Umgangssprache“ — und so wurde die „Umgangssprache“ zur Grundlage der oesterreichischen Nationalitätsstatistik der nächsten Periode.

Die dritte Periode dauert bis heutzutage. Ihr Beginn datiert mit der Einführung einer neuen (IX) Rubrik über die „Umgangssprache“ in die Verordnung über die Volkszählung von 1880. Sie gilt als eine politische Periode, da die Fassung der Nationalitätenstatistik unter der Form der Umgangssprache lediglich aus politischen Motiven gewählt wurde. Diese Fassung war a priori mehrdeutig und gab zu Missverständnissen und Willkürlichkeiten Anlass.

Sie wurde anders von der Regierung, anders von den sog. historischen Nationalitäten verstanden, und daher können die Erhebungen der „Umgangssprache“ keinen sicheren Schluss auf die Nationalität zulassen.

Daher war die Wissenschaft zu Anfang dieser Periode Gegnerin dieser Fassung. So insbesondere Prof. Rauchberg. Hierher gehört auch Prof. Juraschek, Rauchberg bekämpft entschieden die ethnographische Methode, äussert sich für die individuelle Erhebung durch die Volkszählung, als einzige Quelle der Nationalitätenstatistik, betrachtet die Sprache als ein einziges statistisches Kennzeichen der Nationalität und empfiehlt zu diesem Zwecke die Erhebung der Muttersprache.

Nebst dieser Ansicht kommt auch eine andere, die sich ganz offen zur unmittelbaren Erhebung der „Nationalität“ als solchen bekennt, vereinzelt zum Vorschein. Hierher gehört die Auffassung des IV. demographischen Kongresses in Wien und die Aeusserung Dr. Meinzingens.

Nichtsdestoweniger bleibt die Regierung bei ihrer Fragestellung und die „Umgangssprache“ bildet den integrierenden Bestandteil der Volkszählungen von 1880, 1890, 1900. Selbst in der Wissenschaft findet diese Auffassung der Nationalitätsstatistik neuerdings ihre Anhänger. Insbesondere gehört hierher der ehemalige Direktor der statistischen Zentralkommission in Wien, Inama v. Sternegg.

Wie in Oesterreich, lassen sich auch in Ungarn dieselben drei Perioden der Nationalitätsstatistik unterscheiden. Die erste Periode hat für die letztere keine grosse Bedeutung. Die zweite hängt in ihrem Ursprung mit den Namen beider oesterreichischer Ethnographen, v. Czoernig und Ficker zusammen. In den Jahren 1850/1851 wurde bei der Volkszählung in Ungarn direkt die „Nationalität“ der Individuen erfragt und diese unmittelbar eingetragen. Auf Grund dieser Erhebungen wurden dann Berechnungen von Czoernig und Ficker vorgenommen. Mit diesen Berechnungen, welche die Anzahl der Magyaren gegenüber der anderen ungarischen Nationalitäten im schlechten Lichte erscheinen liessen, wollten sich aber die Magysren nicht zufrieden geben und drängten darnach, neue Volkszählungen nach neuen Grundsätzen und mit einheimischen, magyarischen Aemtern durchzuführen. Dies geschah zum ersten Mal bei der Volkszählung von 1880, wobei bezüglich der Nationalitätenstatistik der Grundsatz aufgestellt wurde, „die Muttersprache“ der Bevölkerung aufzunehmen. So blieb es bis zum heutigen Tage.

Der zweite Abschnitt schildert die Nationalitätenstatistik in anderen europäischen Staaten. Es gibt solche Staaten, welche eine besondere Nationalitätsstatistik führen, aber auch andererseits solche, die sie nicht führen. Zu den letzteren gehören insbesondere Frankreich, Grossbritannien, Spanien, Portugal, Italien, Rumänien. Von den ersteren verdienen Deutschland, Schweiz, Belgien, Serbien, Bulgarien, Schweden, Norwegen und Russland einer besonderen Würdigung. Der vorliegende Aufsatz beschäftigt sich nun eingehend mit der geschichtlichen Entwicklung der Nationalitätsstatistik dieser Staaten, um die Formen zu zeigen, in welchen sie in Europa zum Ausdruck gelangte. Hiermit schliesst der historische Teil der vorliegenden Abhandlung.

З поля національної статистики Галичини.

(Поміченя над різницями і перемінами в національнім складі галицької людности).

Одиноке жерело для дослідів над національним складом галицької людности — се урядова статистика, оперта на урядових переписах людности (конскрипціях); иншої підстави для таких дослідів не маємо. Так щож, наша урядова статистика не признає понятя народности (національности) і при переписах зазначає ся лише віру (обряд, конфесію) і розговірну мову (Umgangssprache) людности, хоч ані віра ані розговірна мова не становлять певної признаки народности.

Принципіально — розговірна мова ще скорше може бути критерієм народности, як віра або обряд, але в дійсности урядові статистичні дані що-до віри і обряду мають більшу вартість для дослідів над статистикою національности.

Урядові цифри про розговірну мову людности неповні і неправдиві. При переписах зазначає ся лише розговірну мову австрійських горожан, а розговірної мови чужинців (також і угорських горожан) в урядовій статистиці не подаєть ся. Та се менша хиба; гірше те, що спеціально в Галичині урядова статистика розговірної мови сильно пофалшована на користь польської мови, а на шкоду мови руської¹⁾, німецької і жидівського жартону, якого урядова статистика зовсім не признає.

Натомість урядова статистика людности що-до віри і обряду є повна, бо обіймає всіх мешканців, також і чужинців, та взагалі є вірна і правдива (лише незначно пофалшована) — і як для Га-

¹⁾ Терміну „руська мова“ уживаю галицьким звичаєм на означене української (малоруської) мови; так само: руська народність = українська народність; Русини = Українці.

личини може бути доволі певним показчиком для означення національних пропорцій, бо відома річ, що число Русинів менше-більше покриваєть ся з числом греко-католиків, число Поляків христیان менше більше покриваєть ся з числом римо-католиків, а для означення числа Жидів може становити підставу виключно тільки статистика Мойсеевої (жидівської) віри. Всеж таки при тім всім треба тямити, що віра (або обряд) не становить признаки народности — і сего факту не зміняє обставина, що урядова статистика віри (обряду) значно близша до правди, як урядова статистика розговірної мови.

Мимо тих недотач і хиб урядова статистика галицької людности що-до віри і розговірної мови дає цінний матеріал для важних і цікавих дослідів, яких на жаль у нас, Русинів майже не було¹⁾. Се спонукало мене занятися сею справою, а вислідом того являєть ся отся розвідка.

При написаню сеї розвідки користував ся я отсими урядовими і приватними публікаціями :

- 1) Ludność Galicyi, przez Władysława Rapackiego. Lwów 1874.
- 2) Володимир Барвіньський, Досліди з поля статистики, у Львові 1901 (передрук з „Діла“ з року 1882).
- 3) Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu krajowego, wydany przez krajowe biuro statystyczne, pod redakcją dra Tadeusza Rutowskiego. Zeszyt 9. Ludność miast, miasteczek, gmin wiejskich i obszarów dworskich podług wyznania i narodowości. Lwów 1888.
- 4) Rocznik Statystyki Galicyi, wydany przez krajowe biuro statystyczne pod kierunkiem Dra Tadeusza Rutowskiego. Tom I—V. Lwów 1887—1898.
- 5) Podręcznik Statystyki Galicyi, wydany przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją dra Tadeusza Pilata. Tom VI i VII. Lwów 1901—1903. (Се є продовженє видавництва, означеного під 4)).
- 6) Ludność polska w Galicyi wschodniej — referat prof. dra Stanisława Głabińskiego. Lwów 1903.
- 7) Stosunki zawodowe i socyalne ludności w Galicyi według wyznania i narodowości, na podstawie spisu ludności z 31. grudnia 1900 r. przedstawił dr Józef Buzek. (Wiadomości statystyczne, tom XX, zeszyt II) we Lwowie 1905.
- 8) Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung

---

¹⁾ Одинока у нас праця на сїм полі — се згадана низше розвідка Володимира Барвіньського.

vom 31. Dezember 1900. Herausgegeben von der k. k. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien 1907.

9) Österreichische Statistik, herausgegeben von der k. k. Statistischen Zentralkommission. Wien.

10) Dr. Franciszek Bujak, Galicya. Lwów 1908.

Статистика галицької людности що-до віри і мови — на підставі переписи з 31 грудня 1900 р.

Галичина як цілість.

При послідній переписи з 31 грудня 1900 начислено в цілій Галичині всеї людности по вірі і обряду¹⁾:

	число осіб кожної віри або обряду:	процент у відношеню до загалу людности:
греко-католиків	3,108.972	42·5%
римо-католиків	3,345.780	45·7 „
вірмено-католиків	1.532	0·0 „
разом католиків	6,456.284	88·2%
православних	2.352	0·0%
протестантів	45.812	0·6 „
разом христіян	6,504.448	88·9%
жидів	811.183	11·1%
иншої віри	308	0·0 „
разом всеї людности	7,315.939	100·0%

Значить се, що на кожду тисячу загальної людности було пересічно 457 римо-католиків, 425 греко-католиків, 111 жидів, 6 протестантів і 1 чоловік иншої віри.

Серед самої христіянської людности становили греко-католики 47·8%, римо-католики 51·4%, протестанти 0·8%.

Серед самої католицької людности становили греко-католики 48·2%, римо-католики 51·8%.

Що-до розговірної мови подає урядова статистика на основі переписи з 31 грудня 1900 р. такі цифри²⁾: в цілій Галичині з кінцем 1900 р. було людей, що уживали розговірної мови:

¹⁾ Gemeindelexicon, стор. 814; Podręcznik Statystyki t. VII, стор. 3, 4 і 53; Österreichische Statistik.

²⁾ Gemeindelexicon, стор. 814. — Podręcznik Statystyki t. VII. — Österreichische Statistik.

	число австрійських горожан кожної мови:	процент у відношенню до загалу людности:
руської (української):	3,080.443	42·1
польської:	3,982.033	54·4
німецької:	212.427	2·9
іншої:	9.800	0·1
разом всіх австрійських горожан:	7,284.703	99·6
до того чужинці (Staatsfremde) ¹⁾ :	31.236	0·4
всєї людности:	7,315.939	100·0

Значить, пересічно на кожду тисячу загальної людности записано в конскрипції з 1900 р. 421 людий за Русинів, 544 за Поляків, 29 за Німців, 1 чоловік був иншої народности, а 4 було чужинців; на кожду тисячку самих австрійських горожан було записаних 423 осіб за Русинів, 546 за Поляків, 30 за Німців, а 1 иншої народности.

Відношеня між вірою (обрядом) і мовою.

Відношеня між вірою і мовою галицької людности показує отся табличка, зладжена по урядовим обчисленням на основі переписи з 1900 р.

Людність Галичини з 31. XII. 1900.

В цілій Галичині було мешканців	в і р и (к о н ф е с и ї)					Разом	
	католицької	право- славної	проте- стантської	жидівської	іншої		
австр. горожан. що уживали мови:	руської	3,037.911	1.203	804	40.475	50	3,080.443
	польської	3,351.420	180	9.214	621.036	183	3,982.033
	німецької	39.961	155	33.851	138.400	60	212.427
	іншої	8.976	630	129	61	4	9.800
чужинці	18.016	184	1.814	11.211	11	31.236	
Разом	6,456.284	2.352	45.812	811.183	308	7,315.939	

¹⁾ Розговірна мова чужинців не вказана.

Дуже велика шкода, що в сїм урядовім зїставленю подано всїх католиків гуртом і не розчислено окремо римо-католиків і греко-католиків (і вірмено-католиків). Щоби доповнити сю прогалину, я зробив приближне¹⁾ обчислене, скільки греко-католиків записано за Русинів а скільки за Поляків — та скільки римо-католиків записано за Поляків а скільки за Русинів. Та поки до того прийдемо, треба перед тим вихіснувати наведені дотепер цифри.

З поданої таблички показуєть ся, що на підставі урядової статистики припадає:

на 1000 галицьких Русинів (точнїйше: австрійських горожан, замешкалих в Галичинї, що вживають руської розговірної мови): 987 католиків і 13 жидів;

на 1000 галицьких Поляків (точнїйше: австрійських горожан, замешкалих в Галичинї, що вживають польської мови): 842 католиків, 156 жидів і 2 протестанти;

на 1000 галицьких Німців (австрійських горожан, замешкалих в Галичинї, що вживають німецької мови): 652 жидів, 188 католиків і 160 протестантів;

на 1000 галицьких католиків (австрійських горожан, замешкалих в Галичинї) уживає розговірної мови: 472 руської, 520 польської, 6 німецької а 2 иншої;

на 1000 православних (австрійських горожан, замешкалих в Галичинї) уживає розговірної мови: 555 руської, 83 польської, 72 німецької і 290 иншої;

на 1000 протестантів (австрійських горожан, замешкалих в Галичинї) уживає розговірної мови: 770 німецької, 209 польської, 18 руської і 3 иншої;

на 1000 жидів (австрійських горожан, замешкалих в Галичинї) уживає розговірної мови: 776 польської, 173 німецької і 51 руської.

Відома річ (і з поданих табличок се ясно видно), що головну масу галицької людности що-до віри становлять греко-католики і римо-католики (разом 88·2% загалу людности), а що-до розговірної мови — люди, що вживають руської і польської мови (разом 96·9% загалу людности); з уваги на те для національної статистики Галичини найважнїйша справа — се означене пропорцій сих категорій людности.

¹⁾ Точне обчислене на основі опублікованих урядових дат не можливе.

На підставі переписи з 31 грудня 1900 було в цілій Галичині:

А) всіх горожан польської мови	3,982.033
Б) всіх горожан руської мови	3,080.443
отже горожан польської мови більше о	<u>901.590</u>

Поставмо суму обох чисел $A + B = 100$, то дістанемо, що пропорція горожан польської мови до горожан руської мови є, як 56·4 : 43·6, а різниця обох чисел становить 12·8% цілої суми.

Серед самої християнської людности було:

а) всіх християн польської мови	3,360.814
б) всіх християн руської мови	3,039.918
отже християн польської мови більше о	<u>320.896</u>

Поставмо суму обох чисел $a + b = 100$, то дістанемо, що пропорція християн польської мови до християн руської мови є, як 52·5 : 47·5, а різниця обох чисел становить лише 5% цілої суми.

Наконець серед самої католицької людности було:

α) всіх католиків польської мови	3,351.420
β) всіх католиків руської мови	3,037.911
отже католиків польської мови більше о	<u>313.509</u>

Поставмо суму обох сих чисел $\alpha + \beta = 100$, то дістанемо, що пропорція католиків польської мови до католиків руської мови є, як 52·4 : 47·6, а різниця обох чисел становить лише 4·8% цілої суми.

Як бачимо, для руської мови пропорція серед католиків і взагалі серед християн далеко користнійша, ніж серед загалу людности, а причина сьому в тім, що до польської мови зачислено більше як три четверті часті всіх жидів, а до руської мови лише незначне їх число.

Переходжу тепер до розрізнення греко-католиків від римо-католиків, щоби кожний обряд з окрема поставити в звязи з уживанем руської і польської розговірної мови і установити взаїмні пропорції тих категорій людности.

Як вище приведено, на підставі конскрипції з 31 грудня 1900 було в цілій Галичині:

I) римо-католиків	3,345.780
II) греко-католиків	3.108.972
отже римо-католиків більше о	<u>236.808</u>

Поставмо суму обох сих чисел $I + II = 100$, то дістанемо, що пропорція римо-католиків до греко-католиків є, як 51·8 : 48·2, а різниця обох сих чисел становить лише 3·6% цілої суми.

Як бачимо, різниця між числом римо-католиків (I) і греко-католиків (II) менша, ніж різниця між числом католиків польської (α) і руської мови (β) і пропорція для грецького обряду користнійша, ніж для руської мови.

Однак числа, що-йно приведені під I) і II), не вповні надають ся до зіставлення з числами, приведеними під α) і β), бо між римо-католиками і греко-католиками є не лиш австрійські горожани, але також чужинці, яких розговірна мова (народність) не є означена, а між австрійськими горожанами католицької віри є не лише Русини і Поляки, але також Німці і инші народности; тому, щоби дістати відповідне зіставлене, треба від числа римо-католиків і греко-католиків (під I) і II)) відняти чужинців-католиків, Німців-католиків і католиків инших народностей, так щоби лишили ся самі австрійські горожани католицької віри обох обрядів, що вживають руської або польської мови [як під α) і β)].

В тій цілі приймаю, що з виказаного више числа чужинців-католиків в сумі 18.016 є около 4.000 греко-католиків (угорських Русинів, що іммігрували на постійний або часовий побут з Угорщини до пограничних гірських повітів Галичини), а решта 14.016 є римо-католики (Поляки з Росії і Німеччини, заграничні Німці-католики і инші); дальше приймаю, що всі католики німецької народности (39.961) та инших (закраєвих) народностей (8.976) є всі римського (латинського) обряду; наконець приймаю, що всі вірмено-католики (1.532) є польської народности і причисляю їх до римо-католиків¹⁾.

По переведеню сих коректур дістанемо, що на підставі переписи з 31 грудня 1900 р. було в цілій Галичині:

1) римо-католиків (разом з вірмено-католиками), приналежних до австрійської держави, що вживають польської або руської розговірної мови	3,284.359
2) греко-католиків, належних до австрійської держави, що вживають руської або польської розговір- ної мови	3,104.972
отже римо-католиків більше о	179.387

1) Всі сі преміси відповідають дійсности і дотикають розмірно дуже дрібних скількостей, отже можлива похибка може бути лише дуже незначна, яка в процентових обчисленнях не може робити зовсім ніякої різниці; до того приймаю припущення найменше користні для грецького обряду і для руської мови.

Поставмо суму обох сих чисел 1) + 2) = 100, то дістанемо, що серед загальної суми руської і польської людности Галичини, приналежної до держави, пропорція римо-католиків до греко-католиків є, як 51·4 : 48·6, а різниця обох сих чисел становить лише 2·8% цілої суми.

Зіставмо-ж тепер числа, приведені вище під α) і β), з числами що-йно приведеними під 1) і 2), то дістанемо отсей вислід:

На підставі переписи з 31. XII. 1900 р. всіх католиків руської і польської мови (без чужинців) було в цілій Галичині 6,389.331 (87·4% всієї присутної людности); з того було:

<i>обряду:</i>		
1) римського	. . . . .	3,284.359
2) грецького	. . . . .	3,104.972
	разом	6,389 331
	римського обряду більше від грецького о	179.387

<i>мови:</i>		
α) польської	. . . . .	3 351.420
β) руської	. . . . .	3 037.911
	разом	6,389 331
	польської мови більше від руської о	313.509

Колиж тепер порівнаємо:

число греко католиків (як 2)	. . . . .	3,104.972
з числом Русинів-католиків (як β)	. . . . .	3,037.911
то покажетъ ся, що число греко-католиків більше від числа католиків-Русинів о	. . . . .	67.061

І навпаки, коли порівнаємо:

число Поляків-католиків (α)	. . . . .	3,351.420
з числом римо-католиків (1)	. . . . .	3,284.359
то покажетъ ся, що число католиків-Поляків більше від числа римо-католиків о	. . . . .	67.061

значить дістанемо ту саму різницю, а се стверджує вірність нашого рахунку.

Сей рахунок показує нам, що греко-католиків, записаних при послідній конскрипції за Поляків, більше від римо-католиків, записаних за Русинів, о 67.061 або кругло о 67.000 осіб.

Але з сего ще не знаємо, яке саме число греко-католиків записано за Поляків, а яке число римо-католиків записано за Русинів: знаємо різницю двох чисел, але з неї самих чисел ще не можемо знати і урядові публікації тих чисел не подають.

Щоби знайти оба ті числа, обчислив я на основі Gemeindelexicon-у за 1900 р. для всіх громад з окрема різницю між числом осіб греко-католицької віри і числом осіб руської мови, як для тих громад, що виказували надвижку греко-католиків над числом Русинів, так і для тих громад, що виказували надвижку Русинів над числом греко-католиків¹⁾, та відтак на основі тих обчислень²⁾ вираховував я, що при послідній конскрипції людности Галичини записано около 133.000 греко-католиків за Поляків (з того около 120.000 в Східній Галичині, а около 13.000 в Західній)³⁾. Дальше вираховував я, що римо католиків записаних за Русинів (т. зв. Русинів-латинників) було лише около 66.000, значить о 67.000 менше ніж греко-католиків записаних за Поляків — зовсім згідно з попереднім рахунком.

Маючи сі дані, можемо вже тепер дати повний образ конфесійного складу обох головних народностей і національного складу обох головних конфесій галицької людности, — образ вповні згідний з вислідами послідної урядової переписи⁴⁾.

Отже на підставі тої переписи було дня 31 грудня 1900 в цілій Галичині:

А) Поляків (точнійше: австрійських горожан, що вживають польської розговірної мови):

віри:	число осіб:	процент загалу Поляків:	процент загалу людности:
римо-католицької	3,216.827	80·9	44·0
греко-католицької	133.061	3·3	1·9
вірменско-католицької	1.532	0·0	0·0
разом католицької віри	3,351.420	84·2	45·9
протестантської	9.214	0·2	0·1
православної	180	0·0	0·0
разом Поляків-християн	3,360.814	84·4	46·0
жидівської віри	621.036	15·6	8·5
иншої віри	183	0·0	0·0
разом всіх Поляків (без Поляків-чужинців)	3,982.033	100·0	54·5

¹⁾ Було також чи-мало громад, в яких число греко-католиків було зовсім рівне числу Русинів; як при сих громадах так і при инших приймав я в рахунок, що в більшій часті тих громад якесь мінімальне число греко-католиків, записаних за Поляків, рівноважить ся з таким самим числом римо-католиків, записаних за Русинів.

²⁾ Вислід тих обчислень по політичним повітам подаю дальше.

³⁾ Сі числа може трохи за малі, у всякім разі не за великі.

⁴⁾ Се ще не значить, щоби сей образ був зовсім згідний з дій-

Б) Русинів (точнійше: австрійських горожан, що вживають руської розговорної мови):

віри:	число осіб:	процент загалу Русинів:	процент загалу людности:
греко-католицької	2,971.911	96·6	40·6
римо-католицької	66.000	2·1	0·9
разом католицької	3,037.911	98·7	41·5
православної	1.203	0·0	0·0
протестантської	804	0·0	0·0
разом Русинів-християн	3,039.918	98·7	41·5
жидівської віри	40.475	1·3	0·6
іншої віри	50	0·0	0·0
разом всіх Русинів (без Русинів-чужинців)	3,080.443	100·0	42·1

I) римо-католиків:

уживало мови:	число осіб:	процент загалу римо-католиків:	процент загалу людности:
польської	3,216.827	96·1	44·0
руської	66.000	2·0	0·9
німецької	39.961	1·2	0·5
іншої	8.976	0·3	0·1
разом римо-католиків приналежних до держави чужинців	3,331.764	99·6	45·5
разом всіх римо-католиків (з чужинцями)	3,345.780	100·0	45·7

II) греко-католиків:

уживало мови:	число осіб:	процент загалу греко-католиків:	процент загалу людности:
руської	2,971.911	95·6	40·6
польської	133.061	4·3	1·9
разом греко-католиків приналежних до держави чужинців	3,104.972	99·9	42·5
разом всіх греко-католиків (з чужинцями)	3,108.972	100·0	42·5

сним, фактичним станом справи, бо як вже висше зазначено, галицька урядова статистика розговорної мови має деякі немаловажні гріхи (див. дальше стор. 75).

Як бачимо, в Галичині взаємна зв'язь між греко-католицьким обрядом і руською мовою з одного боку, і між римо-католицьким обрядом і польською мовою з другого — є дуже сильна. По офіційній статистиці 95·6% всіх греко-католиків уживає руської мови і 96·1% всіх римо-католиків уживає польської мови; 96·6% всіх Русинів є греко-католицького обряду і 80·9% всіх Поляків є римо-католицького обряду. Ця зв'язь покажесть ся ще більшою, коли Жидів будемо уважати як окрему національну групу і вилучимо їх з сего рахунку; тоді покажесть ся, що 97·7% всіх Русинів-християн є греко-католицького обряду і 95·7% всіх Поляків-християн є римо-католицького обряду.

Ця сильна зв'язь між обрядом і мовою поясняє, що не лише в щоденнім життю часто ідентифікуєть ся греко-католиків з Русинами, а римо-католиків з Поляками, але також автори статистичних студій роблять те саме¹⁾. Річ певна, що ідентифікувати обряду з мовою не можна, але з огляду на згадану сильну зв'язь між обрядом і мовою можна з усяким правом статистичні дані ще-до обряду брати за головну підставу національної статистики Галичини, а ся метода тим більше вказана, що як вже вище зазначено, урядова статистика обрядів досить близька правди, а урядова статистика розговорної мови — сильно пофалшована в користь польської мови. З окрема пофалшовано сю статистику головно в двох напрямках: раз тим, що зачислено до Поляків звиж 620.000 Жидів, хоч величезна більшість сих Жидів-„Поляків“ уживає як розговорної мови питомого жидівського жартону, а велике їх число навіть не вмів говорити по польськи; по-друге тим, що при останній переписи записано за Поляків около 133.000 греко-католиків, хоч в дійсности можна прийняти як найвище максимум греко-католиків-Поляків суму 33.000 осіб (13.000 в Західній і 20.000 у Східній Галичині), так що найменше 100.000 греко-католиків зовсім фалшиво записано за Поляків.

Тож щоби дістати приближне (апроксимативне), але правдиве (відповідне дійсности) число Поляків і Русинів в Галичині, треба вилучити всіх Жидів в окрему національну групу, а відтак урядове

¹⁾ Ті методи держали ся Ралацький і В. Барвінський в названих розвідках. Також такі автори, як Гломбінський, Бузек і Буяк, хоч радо зачисляють до Поляків цілі сотні тисячів Жидів і греко-католиків, всеж таки недовіряючи урядовій польськості тих „Поляків“, подають рівночасно окремо числа римо-католиків.

число Поляків-христіян зменшити о 100.000 греко-католиків Русинів, фалшиво записаних за Поляків, та о сю цифру збільшити урядове число Русинів-христіян. Тоді покажуть ся, що з кінцем 1900 року було дійсно в цілій Галичині:

А) Поляків-христіян що-найбільше	3,260.000
Б) Русинів-христіян що-найменше	3,140.000
отже Поляків більше від Русинів о	<u>120.000</u>

Поставмо суму обох сих чисел $A + B = 100$, то дістанемо, що пропорція дійсного числа Поляків (христіян) до дійсного числа Русинів (христіян) є, як 50·9 : 49·1, а різниця обох сих чисел становить лише 1·8% цілої суми. — Із сего обчислення показується, що в дійсности Русини становлять у відношеню до загалу людности цілої Галичини 43%, Поляки 44·6%; у відношеню до самої христіянської людности Галичини становлять Русини 48·2%, Поляки 50·1%.

Східна Галичина.

З огляду на дуже неоднаковий національний і конфесійний склад людности треба відрізнити Східну Галичину від Західної. До Східної Галичини зачисляю всі політичні повіти, що належать до округу ц. к. вишого краєвого суду у Львові, однак з виключенням політ. повіту Березів (Brzozów), бо той повіт територіальним положенням і національним складом ближший до Західної Галичини, до якої зачисляю політичний повіт Березів і всі політичні повіти, що належать до округу ц. к. вишого краєвого суду в Кракові. Того самого поділу придержують ся В. Рапацький і В. Барвінський у вище названих розвідках¹⁾.

На підставі урядової переписи з 31 грудня 1900 конфесійний і національний склад людности Східної Галичини (без повіту Березів) був такий²⁾:

1) Głabiński, op. cit., причисляє до Східної Галичини також повіт Березів (згідно з границею судових округів), а Buzek, op. cit. окрім того повіту причисляє до Східної Галичини ще також політичний повіт Кросно (згідно з границею округів торговельних палат); розуміється, що через причислене тих двох польських повітів до Східної Галичини конфесійні і національні пропорції Східної Галичини пересувають ся значно в користь римо-католицького обряду і польської мови.

2) Gemeindelexicon, ст. 812—814. — Österreichische Statistik. — Порівн. цитовані вище розвідки Глобінського, Бузка, Буяка.

що - до віри :

було людей :	число осіб кожної віри :	процент кожної віри у від- ношенню до загалу людности :
греко-католиків	3,010.787	63·6%
римо-католиків ¹⁾	1,071.512	22·6 „
разом всіх католиків	4,082.299	86·2%
християн-не-католиків ²⁾	39.321	0·8 „
разом всіх християн	4,121.620	87·0%
жидів	613.575	13·0 „
іншої віри	282	0·0 „
разом всіх людей	4,735.477	100·0%

що - до мови :

уживало розговірної мови :	число австрійських горожан :	процент кожної мови у від- ношенню до загалу людности :
руської (української)	2,993.816	63·2%
польської	1,542.217	32·6 „
німецької	176.163	3·7 „
іншої	6.016	0·1 „
разом всіх австрійських горожан	4,718.212	99·6%
до того чужинці	17.265	0·4 „
разом всіх людей	4,735.477	100·0%

З цих таблицок виходить, що по урядовій статистиці припадає пересічно на кожду тисячку загальної людности Східної Галичини: 636 греко-католиків, 226 римо-католиків, 8 протестантів і 130 Жидів.

На кожду тисячку самої християнської людности Східної Галичини припадає пересічно 730 греко-католиків, 260 римо-католиків і 10 протестантів.

Наконець серед самої католицької людности Східної Галичини на кожду тисячку католиків припадає пересічно 738 греко-католиків і 262 римо-католиків.

Що-до розговірної мови послідна урядова статистика виказує на кожду тисячку загальної людности Східної Галичини пересічно 632 Русинів, 326 Поляків, 37 Німців, 1 чоловіка іншої мови (разом 996 австрійських горожан) і крім того 4 чужинців, яких мова не зазначена.

¹⁾ Разом з вірмено-католиками в числі около 1500 осіб.

²⁾ В тім православних над 2.000, протестантів около 37.000.

Щоби мати ясний образ національного складу людности Східної Галичини, треба прослідити взаїмну зв'язь між вірою (обрядом) і розговірною мовою — а відтак установити взаїмні пропорції між групами національними і групами конфесійними.

На підставі переписи з 1900 р. було у Східній Галичині:

греко-католиків	3,010.787 або 63·6% загалу людности
Русинів ¹⁾	2,993.816 або 63·2% загалу людности

Русинів менше ніж греко-католиків о	16.971 або 0·4% загалу людности
-------------------------------------	---------------------------------

Одначе ся надвишка числа греко-католиків над числом Русинів — се не проста різниця двох чисел, але скомплікований вислід отсеї аналізи²⁾:

від загальної суми греко-католиків Східної Галичини	3,010.800
треба відняти перш усього греко-католиків чужинців, яких мова не зазначена, а яких приблизне число треба приймати ³⁾ на	4.000
лишає ся греко-католиків австрійських горожан	3,006.800
від сего числа треба відтак відняти греко-католиків, записаних за Поляків ⁴⁾ , в числі около	120.000
лишає ся греко-католиків записаних за Русинів	2,886.800
до сего треба дочислити римо-католиків (латинників), записаних за Русинів ⁵⁾ , в числі около	66.000
дальше православних Русинів ⁵⁾ в числі	1.200
протестантів, записаних за Русинів ⁵⁾ , в числі	800
і Жидів, записаних за Русинів ⁶⁾ , в числі около	39.000
то дістанемо урядову суму всіх Русинів ¹⁾	2,993.800

Як бачимо, в Східній Галичині урядове число Русинів є з одного боку більше від числа греко-католиків о 66.000 Русинів ла-

¹⁾ Властиво: австрійських горожан руської мови.

²⁾ Тому, що в урядових статистичних публікаціях нема потрібних даних для цілком докладного обчислення деяких наведених тут позицій, подаємо в сій аналізі округлі або заокруглені числа.

³⁾ Гляди више стор. 71.

⁴⁾ Гляди више стор. 73.

⁵⁾ Треба приймати, що в Західній Галичині майже зовсім нема латинників Русинів, ані православних Русинів, ані протестантів, записаних за Русинів, і для того всіх Русинів латинників, православних і протестантів причисляю до Східної Галичини. Гляди више стор. 68.

⁶⁾ Приймаю, що з загального числа 40.475 Жидів, записаних за Русинів в цілій Галичині, припадає около 39.000 на Східну Галичину, а около 1.500 на Західну. Гляди више стор. 68.

тинників, 1.200 Русинів православних, 800 Русинів протестантів і 39.000 Русинів жидівської віри, разом проте о 107.000 осіб, що не належать до греко-католицької конфесії, але з другого боку урядове число Русинів є менше від числа греко-католиків о 4.000 греко-католиків чужинців, яких народність не зазначена, і о 120.000 греко-католиків, записаних при конскрипції за Поляків, разом о 124.000 осіб, так що в остаточнім висліді виходить надвишка числа греко-католиків над числом Русинів о 17.000 осіб (124.000—107.000 = 17.000).

З отсего зіставлення показуєть ся, що в Східній Галичині пересічно на 1.000 осіб, записаних при послідній переписи за Русинів, є 964 греко-католики, 22 римо-католики (латинники), 1 християнин не католик, православний або протестант (разом 987 християн) і 13 Жидів; з другого боку на 1.000 греко-католиків записано при послідній конскрипції пересічно 959 греко-католиків за Русинів, 40 греко-католиків за Поляків, а 1 греко-католик був чужинець.

Зовсім инший вислід дає зіставленє римо-католицької конфесії з польською мовою.

На підставі переписи з 1900 р. було в Східній Галичині:

Поляків ¹⁾	1,542.217 або 32.6 %	загалу людности
римо-католиків	1,071.512 або 22.6 %	загалу людности
Поляків більше ніж римо-католиків о	470.705 або 10.0 %	загалу людности.

Ся надвижка виходить із отсеї аналізи²⁾:

від загальної суми римо-католиків ³⁾ Східної Галичини в числі	1,072.000
треба відняти перш усього римо-католиків чужинців, яких мова не зазначена, а яких приближне число треба приймати ⁴⁾ на	6.000
лишає ся римо-католиків австрійських горожан	1,066.000

¹⁾ Властиво: австрійських горожан польської мови.

²⁾ І при сій аналізі мусимо вдоволити ся по части приблизними обчисленнями, тому подаємо в ній округлі або заокруглені числа.

³⁾ Разом з вірмено-католиками в числі 1.500.

⁴⁾ В загальній сумі чужинців у Східній Галичині в числі 17.265 (гляди више стор. 77) треба приймати около 4.000 греко-католиків, около 6.000 римо-католиків, около 6.000 жидів і около 1.000 инших.

від сего числа треба відтак відняти римо-католиків, що признали ся:

до Русинів (латинники-Русини) ¹⁾ около	66.000
до Німців (Німці-католики) ²⁾	28.000
до інших закраєвих народів	6.000
разом треба відняти	<u>100 000</u>
лишає ся римо-католиків Поляків	966.000

до сего треба дочислити :

греко-католиків, записаних за Поляків ¹⁾ , около	120.000
протестантів, записаних за Поляків ³⁾ , около	6.000
Жидів, записаних за Поляків ²⁾ , около	450.000
то дістанемо урядову суму Поляків ⁴⁾ у Східній Галичині	<u>1,542.000</u>

Як бачимо, урядове число Поляків з одного боку менше від числа римо-католиків о 106.000 осіб (6.000 чужинців, 66.000 Русинів-латинників, 28.000 Німців-католиків і 6.000 католиків інших закраєвих народностей [головно Чехів]), — з другого боку урядове число Поляків більше від числа римо-католиків о 576.000 осіб (120.000 греко-католиків, записаних за Поляків, 6.000 протестантів, записаних за Поляків і 450.000 Жидів, записаних за Поляків), — так, що в остаточнім висліді виходить надвишка числа Поляків над числом римо-католиків о 470.000 осіб (576.000—106.000 = 470.000).

З отсеого зіставленя показуєть ся, що в Східній Галичині пересічно на 1000 осіб, записаних при послідній конскрипції за Поляків, є 626 римо-католиків, 78 греко-католиків, 4 протестантів (разом 708 християн) і 292 Жидів; з другого боку на 1.000 римо-католиків записано пересічно: 902 римо-католиків за Поляків, 62 римо-католиків за Русинів, 26 римо-католиків за Німців, наконєць було 5 римо-католиків иншої народности і 5 римо-католиків чужинців.

З обох переведених тут аналіз можемо ствердити, що в Східній Галичині (подібно як в цілій Галичині) урядове число Русинів не досягає суми греко-католиків, а навпаки урядове число

¹⁾ Гляди висше стор. 73.

²⁾ Гляди низше стор. 81.

³⁾ В загальній сумі протестантів Східної Галичини в числі около 37.000 (гляди висше стор. 77) треба приймати около 6.000 протестантів записаних за Поляків, около 800 протестантів записаних за Русинів, і около 29.000 протестантів записаних за Німців.

⁴⁾ Властиво: австрійських горожан польської мови.

Поляків дуже сильно перевишає суму римо-католиків; дальше, що в Східній Галичині (подібно як в цілій Галичині) зв'язь між греко-католицьким обрядом і руською мовою є значно сильніша, ніж зв'язь між римо-католицьким обрядом і польською мовою, бо навіть після урядової статистики між греко-католиками є 95·9% Русинів, а між римо-католиками лише 90% Поляків; з другого боку в урядовій сумі Русинів греко католики становлять 96·4%, а в урядовій сумі Поляків римо-католики становлять лише 62·5%.

Для доповнення образу мусимо ще перевести подібну аналізу людности жидівської віри і людности німецької мови у Східній Галичині — знов також на основі послідної переписи з 1900 р.

В тій цілі від загальної суми східно-галицьких Жидів в числі	614.000
треба відняти перш усього Жидів чужинців в числі	6.000
лишає ся число Жидів австрійських горожан	608.000

від сего треба дальше відняти:

Жидів записаних за Поляків	450.000
Жидів записаних за Русинів	39.000
разом треба відняти суму	489.000
лишає ся число Жидів записаних за Німців	119.000

до сего треба дочислити:

Німців-протестантів в числі	29.000
Німців-католиків в числі	28.000
то дістанемо урядову суму Німців Східної Галичини	176.000

З сего бачимо, що в Східній Галичині переічно на 1.000 Жидів записано 733 Жидів за Поляків, 63 Жидів за Русинів, 194 Жидів за Німців, а 10 Жидів було чужинців; на 1.000 осіб записаних за Німців є 675 Жидів, 165 протестантів і 160 католиків.

По сих аналізах можемо подати як рекапітуляцію *перегляд національного складу конфесійних груп і конфесійного складу національних груп Східної Галичини на основі урядової переписи з 1900 р.*

I. Греко-католиків було записаних:

за Русинів	2,887.000	або	95·9 %
за Поляків	120.000	"	4·0 "
чужинців було	4.000	"	0·1 "
разом всіх греко-католиків	3,011.000	або	100—%

II. Римо-католиків було записаних:

за Поляків	966.000	або	90·2	%
за Русинів	66.000	"	6·2	"
за Німців	28.000	"	2·6	"
інших народностей	6.000	"	0·5	"
чужинців було	6.000	"	0·5	"
разом всіх римо-католиків	1,072.000	або	100·—	%

III. Жидів було записаних:

за Поляків	450.000	або	73·3	%
за Німців	119.000	"	19·4	"
за Русинів	39.000	"	6·3	"
чужинців було	6.000	"	1·0	"
разом всіх Жидів	614.000	або	100·—	%

А. За Русинів було записаних:

греко-католиків	2,887.000	або	96·4	%
римо-католиків	66.000	"	2·2	"
Жидів	39.000	"	1·3	"
інших конфесій	2.000	"	0·1	"
разом всіх Русинів	2,994.000	або	100·—	%

Б. За Поляків було записаних:

римо-католиків	966.000	або	62·6	%
Жидів	450.000	"	29·2	"
греко-католиків	120.000	"	7·8	"
протестантів	6.000	"	0·4	"
разом всіх Поляків	1,542.000	або	100·—	%

В. За Німців було записаних:

Жидів	119.000	або	67·5	%
протестантів	29.000	"	16·5	"
римо-католиків	28.000	"	16·0	"
разом всіх Німців	176.000	або	100·—	%

Остає нам ще ближше розглянути, яке є в Східній Галичині чисельне відношенє (пропорція) обох головних народностей (руської і польської).

По вислідам переписи з 1900 року було в Східній Галичині:

- 1) урядове число Русинів: 2,993.816,
урядове число Поляків: 1,542.217.

Виходило би, що в Східній Галичині число Поляків перевищує половину числа Русинів, (значить, що Русинів нема навіть два рази тільки, кілько є Поляків), — докладніше, що супроти кожної 1.000 (тисячки) Русинів стоїть 515 Поляків.

Коли однак з урядового числа Поляків і Русинів вилучимо всіх Жидів і будемо уважати Жидів за окрему національну групу, тоді покажуть ся, що при останній переписи 1900 р. було в Східній Галичині:

- 2) урядове число Русинів-християн (без Жидів): **2,955.000**,
 урядове число Поляків-християн (без Жидів): **1.092.000**.

Виходить, що навіть урядове число Поляків-християн у Східній Галичині мало що перевищує третину числа Русинів-християн, (значить, Русинів-християн є близько три рази стілько, що Поляків-християн), — докладніше, що, супроти кожної тисячки (1.000) Русинів-християн стоїть лише 369 Поляків-християн.

Однак мусимо пам'ятати, що також ці урядові числа Русинів-християн і Поляків-християн є неправдиві, бо пофалшовані в користь Поляків а на шкоду Русинів о 100.000 греко-католиків, записаних фалшиво за Поляків; іменно, як вже вище сказано¹⁾, записано при останній конскрипції в Східній Галичині 120.000 греко-католиків за Поляків, хоч в дійсности що-найвище 20.000 греко-католиків Східної Галичини вживає польської розговірної мови.

Щоби направити се пофалшоване і дістати числа близькі до правди, треба урядове число Русинів-християн побільшити о 100.000, а урядове число Поляків-християн о тих самих 100.000 поменшити; тоді дістанемо, що з кінцем 1900 р. у Східній Галичині було:

- 3) дійсне число Русинів-християн (без Жидів) що-найменше: **3,055.000**,

дійсне число Поляків-християн (без Жидів) що-найбільше: **992.000**.

Показуєть ся, що у Східній Галичині дійсне число Поляків (християн) не досягає навіть третьої часті Русинів (християн); докладніше, що супроти кожної тисячки (1.000) східно-галицьких Русинів (християн) стоїть фактично лише 325 східно-галицьких Поляків-християн.

Коли приймемо ці останні скількості Русинів і Поляків, а Жидів будемо рахувати як окрему національну групу, в такім

¹⁾ Гляди стор. 73 і 78.

разі фактичний національний склад людности Східної Галичини з кінцем 1900 р. був би такий :

	абсолютне число:	процент загалу людности:
Русинів (християн)	3,055.000 ¹⁾	64·5
Поляків (християн)	992.000 ²⁾	21 0
Жидів	608.000	12·8
Німців (християн)	57.000 ³⁾	1·2
инших народів (християн)	6.000	0·1
разом горожан	4,718.000	99·6
чужинців	17.000	0·4
разом всіх людей	4,735.000	100 0

На закінченє сеї глави позволимо собі поставити ще отсі паралелі :

А) що-до скількості Русинів у Східній Галичині.

З кінцем 1900 р. було в Східній Галичині:

	абсолютне число:	процент у відношеню до загалу християнської людности:	цілої людности:
1) всіх греко-католиків	3,010.787	73·0%	63·6%
2) греко-католиків без чужинців	3,007.000	72·9 „	63·5 „
3) урядове число всіх Русинів (з Жидами руської мови)	2,993.816	—	63·2 „
4) урядове число Русинів християн	2,955.000	71·7 „	62·4 „
5) дійсне число Русинів християн	3,055.000	74·1 „	64·5 „
6) урядове число Русинів греко-католицького обряду	2,887.000	70·0 „	61·0 „
7) дійсне число Русинів греко-католицького обряду	2,987.000	72·5 „	63·1 „

1) З того : 2,987.000 греко-католиків, 66.000 римо-католиків, 1.200 православних і 800 протестантів.

2) З того : 966.000 римо-католиків, 20.000 греко-католиків і 6.000 протестантів.

3) З того : 28.000 римо-католиків і 29.000 протестантів.

Б) що-до скількості Поляків у Східній Галичині.

З кінцем 1900 р. було в Східній Галичині:

	абсолютне число:	процент у відношенню до загалу: християнської людности:	цілої людности:
1) всіх римо-католиків	1,069.980	26·0%	22·6%
2) римо-католиків без чужинців	1,064.000	25·9 „	22·5 „
3) урядове число всіх Поляків (з Жидами польської мови)	1,542.217	—	32·6 „
4) урядове число Поляків християн	1,092.000	26·5 „	23·1 „
5) дійсне число Поляків християн	992.000	24·1 „	21·0 „
6) і 7) урядове (і дійсне) число Поляків римо-католиків	966.000	23·4 „	20·4 „

З отсих зіставлень і взагалі з усього, що доси було сказано, можна переконатися, що в Східній Галичині серед цілого загалу людности Русини становлять в усякім разі більше як три п'яті ($\frac{3}{5}$) часті і в усякім разі менше як дві треті ($\frac{2}{3}$) часті, а Поляки в усякім разі більше як одну п'яту ($\frac{1}{5}$) часть і в усякім разі менше як одну четверту ($\frac{1}{4}$) часть, навіть в такім разі, коли би до Поляків зачислити всіх тих Жидів, що справді вживають польської розговірної мови¹⁾. Серед загалу християнської людности Східної Галичини Русини становлять в усякім разі більше як сім десятих ($\frac{7}{10}$) частий і в усякім разі менше як три четверті ($\frac{3}{4}$) часті, а Поляки в усякім разі більше як одну п'яту ($\frac{1}{5}$) часть і в усякім разі менше, як три десяті ($\frac{3}{10}$) часті, навіть в такім разі, коли прийняти за підставу обчислення урядове число Поляків-християн.

1) Урядове число всіх Поляків перевищав $\frac{1}{4}$ часть загалу людности, але не досягав $\frac{1}{3}$ часті.

Західна Галичина.

На підставі послідньої переписи людности з 31 грудня 1900 було в Західній Галичині (разом з політичним повітом Березів) всеї людности 2,580.462; з того було:

що-до віри:	число осіб кождої віри:	процент кождої віри у відношенню до загалу людности:
римо-католиків	2,275.800	88·2 ⁰ / ₁₀
греко-католиків	98.185	3·8 „
разом всіх католиків	2,373.985	92 0 ⁰ / ₁₀
протестантів (і інших християн не-католиків)	8.843	0·3 „
разом всіх християн	2,382.828	92·3 ⁰ / ₁₀
жидів	197.608	7·7 „
иншої віри	26	0·0 „
разом всіх людий	2,580.462	100 0 ⁰ / ₁₀

що-до мови:	число австр. горожан кождої мови:	процент кождої мови у відношенню до загалу людности:
уживало розговірної мови:		
польської	2,439.816	94·6 ⁰ / ₁₀
руської	86.627	3·4 „
німецької	36.264	1·4 „
иншої	3 784	0·1 „
разом горожан	2,566.491	99 5 ⁰ / ₁₀
чужинці	13 971	0·5 „
разом всіх людий	2,580.462	100 — ⁰ / ₁₀

Національний склад конфесійних груп у Західній Галичині по урядовій статистиці є такий (в приближних числах):

Г) римо-католиків:

уживає мови:	число осіб:	процент у відношенню до загалу римо-католиків:
польської	2,252.000	98·9 ⁰ / ₁₀
німецької	12.000	0·5 „
иншої	4.000	0·2 „
разом горожан	2,268.000	99·6 ⁰ / ₁₀
чужинців	8.000	0·4 „
разом всіх римо-католиків	2,276.000	100 — ⁰ / ₁₀

II) греко-католиків:

уживає мови:	число осіб:	процент у відношенню до загалу греко-католиків:
руської	85.000	86·7 ⁰ / ₁₀
польської	13.000	13·3 „
разом всіх греко-католиків	98.000	100·— ⁰ / ₁₀

III) Жидів:

уживає мови:	число осіб:	процент у відношенню до загалу Жидів:
польської	171.000	86·3 ⁰ / ₁₀
руської	1.500	0·8 „
німецької	21.500	10·9 „
разом горожан	194.000	98·0 ⁰ / ₁₀
чужинців	4.000	2·0 „
разом всіх Жидів	198.000	100·— ⁰ / ₁₀

Конфесійний склад національних груп у Західній Галичині по урядовій статистиці є такий (в приближних числах):

А) польської мови вживає:

	число осіб:	процент у відношенню до загалу польської людности:
римо-католиків	2,252.000	92·3 ⁰ / ₁₀
греко-католиків	13.000	0·5 „
протестантів	4.000	0·2 „
разом Поляків-християн	2,269.000	93·0 ⁰ / ₁₀
Жидів	171.000	7·0 „
разом всіх Поляків	2,440.000	100·0 ⁰ / ₁₀

Б) руської мови вживає:

	число осіб:	процент у відношенню до загалу руської людности:
греко-католиків	85.000	98·3 ⁰ / ₁₀
Жидів	1.500	1·7 „
разом всіх Русинів	86.500	100·0 ⁰ / ₁₀

В) німецької мови вживає:

римо-католиків	12.000	32·0 ⁰ / ₁₀
протестантів	4.000	11·0 „
Жидів	21.000	57·0 „
разом всіх Німців	37.000	100·0 ⁰ / ₁₀

Що до Західної Галичини не будемо вже входити в дальшу аналізу конфесійних і національних пропорцій, та обмежимо ся лише до зіставлення паралельних чисел, що мають вагу для означення скількості Поляків і Русинів у Західній Галичині.

На підставі переписи з 1900 р. було в Західній Галичині:

1) урядове число всіх Поляків	2,439 816	або 94.6%	загалу людности
2) всіх римо-католиків	2,275.800	або 88.2%	загалу людности
Поляків більше як римо-католиків о	164.016	або 6.4%	загалу людности.
3) урядове число Поляків-християн	2,269.000	або 88.0%	заг. людн.
4) урядове число Поляків римо-катол.	2,252.000	або 87.3%	заг. людн.

На підставі тої самої переписи було з кінцем 1900 р. в Західній Галичині:

1) всіх греко-католиків	98.185	або 3.8%	загалу людности
2) урядове число всіх Русинів	86.627	або 3.4%	загалу людности
греко-католиків більше як Русинів о	11.558	або 0.4%	загалу людности.

Ся надвишка числа греко-католиків над числом Русинів — се вислід двох поставок (позицій): з одного боку около 13.000 греко-католиків причислено до Поляків, з другого боку около 1.500 Жидів причислено до Русинів, і наслідком того сума греко-католиків перевищав суму Русинів о 11.500 (13.000 — 1.500 = 11.500). А з сего виходить, що в Західній Галичині

3) урядове число Русинів греко-католиків і взагалі Русинів-християн було около 85.000 осіб або 3.3% загалу людности.

Різниця між Східною і Західною Галичиною¹⁾.

1) Східна Галичина — се край з абсолютною більшістю людности руської мови і греко-католицького обряду; Русини становлять тут 61—65%, а греко-католики 63.6% загалу людности. — Західна Галичина — се край з величезною більшістю польської людности і римо-католицького обряду; Поляки становлять там 87—95%, а римо-католики 88.2% загалу людности.

¹⁾ При порівнюваню Східної і Західної Галичини що-до національного складу людности треба мати на увазі, що урядова статистика розговорної мови в Східній Галичині сильно пофалшована, коли в Західній Галичині значно ближша до правди.

2) Національний склад людности в Західній Галичині більше одноцільний, а в Східній більше мішаний, бо процент Поляків і римо-католиків у Західній Галичині далеко вищий, ніж процент Русинів і греко-католиків в Східній Галичині; не-руські елементи в Східній Галичині становлять більше ніж третину ($\frac{1}{3}$) всеї людности, коли не-польські елементи в Західній Галичині становлять ледви одну восьму ($\frac{1}{8}$) часть загалу. — Поляки в Східній Галичині становлять більше як одну п'яту ($\frac{1}{5}$) часть цілої людности, коли Русини в Західній Галичині становлять ледви трицятку ($\frac{1}{30}$) часть загалу мешканців.

3) Жиди становлять у Східній Галичині аж 13% всеї людности, в Західній лише 7.7%, значить, Жидів у Східній Галичині близько два рази так густо, як у Західній.

4) Також протестантів не тільки абсолютно, але також релятивно більше в Східній Галичині, ніж у Західній.

5) У звязи з обома послідними фактами стоїть, що число людей, причислених до німецької розговорної мови (Німців), у Східній Галичині становить 3.7% всеї людности, отже багато більше, ніж у Західній, де Німці становлять лише 1.4% загалу людности.

6) В Східній Галичині по урядовій статистиці 95.9% всіх греко-католиків (а в дійсности навіть 99.2% всіх греко-католиків) уживає руської мови (є Русини); натомість у Західній Галичині лише 86.7% греко-католиків уживає руської мови; окрім того в Східній Галичині навіть по урядовій статистиці є около 66.000 Русинів-латинників (римо-католиків руської мови) і около 39.000 Жидів, що вживають руської мови¹⁾, натомість у Західній Галичині Русинів-латинників нема зовсім (або майже зовсім), а Жидів, записаних за Русинів, лише около 1.500. З того бачимо, що руський елемент у Східній Галичині має більшу силу відпорну, притягаючу і уподібнюючу (атравційну і асиміляційну), ніж у Західній.

7) В Західній Галичині 98.9% всіх римо-католиків є Поляки, натомість у Східній Галичині навіть по урядовій статистиці лише 90.2% римо-католиків записано за Поляків; з поміж греко-католиків записано за Поляків у Західній Галичині 13.3%, у Східній лише 4% (а в дійсности навіть лише 0.7% греко-католиків Східної Галичини

1) В дійсности і Русинів-латинників і Жидів, що говорять по руськи в Східній Галичині значно більше, але я вже приймаю ці урядові числа.

вживає польської мови); з поміж Жидів записано за Поляків в Західній Галичині 86·3%, у Східній лише 73·3%. З того бачимо, що відпорна, притягаюча і уподібнююча сила польського елемента більша в Західній Галичині, ніж у Східній.

8) З фактів що-йно сконстатованих приходимо до висновку, що там, де якийсь національний елемент численніший, там і його сила відпорна, притягаюча та уподібнююча міцніша; для того ся сила в Поляків більша в Західній Галичині ніж у Східній, а в Русинів більша в Східній ніж у Західній, бо в Східній Галичині становлять більшість Русини, а в Західній Поляки.

Для легшого перегляду і порівняння даю отсю табельку, в якій зіставлені релятивні скількості національних і конфесійних категорій людности окремо для Східної Галичини, а окремо для Західної.

З кінцем 1900 р. на підставі урядової статистики

	на 100 мешканців Східної Галичини було пересічно:	на 100 мешканців Західної Галичини було пересічно:
греко-католиків	63·6	3·8
римо-католиків	22·6	88·2
інших христیان	0·8	0·3
Жидів	13·0	7·7
разом	100·—	100·—
Русинів	63·2	3·4
Поляків	32·6	94·6
Німців	3·7	1·4
інших народів	0·1	0·1
чужинців	0·4	0·5
разом	100·—	100·—
Русинів-христیان	62·4	3·3
Поляків-христیان	23·1	88·0
Німців-христیان	1·2	0·6
інших народів христیان	0·1	0·1
разом христیان (без чужинців)	86·8	92·0
Жидів-Русинів	0·8	0·1
Жидів-Поляків	9·5	6·6
Жидів-Німців	2·5	0·8
разом Жидів (без чужинців)	12·8	7·5
чужинців	0·4	0·5
разом	100·—	100·—

	на 100 мешканців Східної Галичини було пересічно :	на 100 мешканців Західної Галичини було пересічно :
Русинів греко-католиків	61·0	3·3
Русинів римо-католиків	1·3	0·0
Русинів православних	0·1	0·0
разом Русинів-християн	62·4	3·3
Поляків римо-католиків	20·4	87·3
Поляків греко-католиків	2·6	0·5
Поляків протестантів	0·1	0·2
разом Поляків-християн	23·1	88·0

	на 100 християн Східної Галичини було пересічно :	на 100 християн Західної Галичини було пересічно :
греко-католиків	73·0	4·1
римо-католиків	26·0	95·5
інших християн	1·0	0·4
разом	100·0	100·0

Русинів-християн	71·7	3·6
Поляків-християн	26·5	95·2
Німців-християн	1·4	0·7
інших народностей християн	0·2	0·1
чужинців-християн	0·2	0·4
разом	100·0	100·0

	на 100 греко-католиків Східної Галичини було причислених до :	на 100 греко-католиків Західної Галичини було причислених до :
Русинів	95·9	86·7
Поляків	4·0	13·3
чужинців	0·1	0·0
разом	100·0	100·0

	на 100 римо-католиків Східної Галичини було причислених до :	на 100 римо-католиків Західної Галичини було причислених до :
Поляків	90·2	98·9
Русинів	6·2	0·0
Німців	2·6	0·5
інших народів	0·5	0·2
чужинців	0·5	0·4
разом	100·0	100·0

Розділ людности між Східну і Західну Галичину.

Щоби виробити собі ясний і вірний погляд на національні і конфесійні відносини в Галичині, треба також знати, як поодинокі категорії людности розділені між Східну і Західну Галичину; значить, треба знати, яка часть (пайка) всіх Русинів, Поляків, Жидів... цілої Галичини мешкає в Східній Галичині, а яка в Західній.

В тій цілі даю табельку, з якої показуєть ся, що з кінцем 1900 р. по вислідам урядової переписи розділ поодиноких народностей і конфесій між Східну і Західну Галичину був такий:

зі 100 осіб кожної народности або конфесії з цілої Галичини мешкало:	в Східній Галичині:	в Західній Галичині:
зі всіх греко-католиків мешкало	96·8 ⁰ / ₁₀₀	3·2 ⁰ / ₁₀₀
„ римо-католиків „	32 0 „	68·0 „
„ інших христіян „	81·6 „	18·4 „
„ загалом христіян „	63·4 „	36·6 „
„ Жидів „	75·6 „	24·4 „
зі всіх Русинів мешкало	97·2 ⁰ / ₁₀₀	2·8 ⁰ / ₁₀₀
„ Поляків „	38·7 „	61·3 „
„ Німців „	83·0 „	17·0 „
зі всіх Русинів-христіян мешкало	97·2 ⁰ / ₁₀₀	2·8 ⁰ / ₁₀₀
„ Поляків-христіян „	32·5 „	67·5 „
„ Німців-христіян „	78·4 „	21·6 „
зі всіх загалом мешканців цілої Галичини мешкало	64·7 ⁰ / ₁₀₀	35·3 ⁰ / ₁₀₀

З отсего зіставленя бачимо, що з кінцем 1900 р. із загалу людности (зі всіх загалом мешканців) цілої Галичини мешкало трохи менше як дві третини в Східній Галичині, а трохи більше як одна третина в Західній Галичині.

Зовсім інакше були розділені між обі части краю поодинокі народности і конфесії.

З Русинів (і з греко-католиків) величезна більшість, бо аж дев'яност сім сотних ($\frac{97}{100}$) частий мешкало в Східній Галичині, а лише три сотні ($\frac{3}{100}$) части в Західній.

З Поляків-христіян (і з римо-католиків) трохи більше як дві третини мешкало в Західній Галичині, а трохи менше як

одна третина в Східній; одначе з урядового числа всіх Поляків (разом з Жидами, записаними за Поляків) мешкало в Західній Галичині менше як дві третини, а в Східній Галичині більше як одна третина.

З Жидів мешкало трошки більше як три четверті части в Східній Галичині, а трошки менше як четверта часть в Західній.

З Німців-християн (і з протестантів) около чотири п'яті ($\frac{4}{5}$) части мешкало в Східній, а около одна п'ята ($\frac{1}{5}$) часть в Західній Галичині.

Виходить, що найбільше рівномірно розділені між обі части краю Поляки (і римо-католики); менше рівномірно Жиди, ще менше рівномірно Німці (і протестанти), а вже зовсім нерівномірно розділені Русини (і греко-католики). Одначе розділ Русинів (і греко-католиків), Німців (і протестантів) та Жидів між обі части краю стоїть у простім відношеню до розділу загальної людности, бо людей тих народностей і конфесій більше в Східній Галичині, де живе більшість загалу людности, ніж у Західній, де живе меншість загалу людности; натомість розділ Поляків (і римо-католиків) між обі части краю стоїть у противнім (відворотнім) відношеню до розділу загальної людности, бо їх більше в Західній, ніж у Східній Галичині.

Територіяльне розміщенє народностей і конфесій. — Національний склад людности повітів¹.

З кінцем 1900 р. Галичина була поділена на 78 політичних повітів; крім того два столичні міста Львів і Краків мають власні статuti і творять самостійні одиниці адміністраційні, так що ті два міста треба числити за дальші два політичні повіти. Разом проте було би 80 політичних повітів, з яких на підставі прийнятого нами поділу 31 належить до Західної Галичини, а 49 до Східної.

У всіх 31 повітах Західної Галичини Поляки і римо-католики становлять абсолютну більшість людности.

У Східній Галичині в місті Львові Поляки і римо-католики становлять також абсолютну більшість; в повіті ярославським урядове число Поляків становить вправді абсолютну більшість, але

¹) Gemeindelexicon, стор. 812, 814, Podręcznik Stat. Galicyi, VII, стор. 9 і 10).

число римо-католиків не становить абсолютної більшості, хоч що правда є їх більше, ніж греко-католиків; в повіті львівським Поляків і римо-католиків менше, ніж Русинів і греко-католиків, але Русини зглядно греко-католики також не становлять абсолютної більшості, лише релятивну; в повіті перемиській число греко-католиків становить абсолютну більшість, але урядове число Русинів становить лише релятивну більшість; зрештою у всіх інших 45 повітах Східної Галичини і Русини і греко-католики становлять абсолютну більшість людности.

Виходить, що Русинів і греко-католиків більше ніж Поляків і римо-католиків в 47 повітах Східної Галичини, натомість в 2 повітах Східної Галичини (місто Львів і повіт Ярослав) і в 31 повітах Західної Галичини, разом в 33 повітах число Поляків і римо-католиків більше від числа Русинів і греко-католиків.

Переходимо тепер до подрібного огляду територіяльного розміщення трьох головних національно-конфесійних груп: А) Русинів і греко-католиків, Б) Поляків і римо-католиків, В) Жидів — по політичним повітам.

А. Русини і греко-католики.

Релятивну чисельність Русинів і греко-католиків у поодиноких політичних повітах показує ота табелка, в якій для кожного повіту означений процент греко-католиків у відношеню до загалу цілої присутної людности кожного повіту і процент Русинів у відношеню до загалу людности приналежної до держави; в останній колумні зазначена різниця між процентом греко-католиків і процентом Русинів; повіти упорядковані по високости проценту греко-католиків.

По урядовій переписи людности з 1900 р.:

назва повіту:	на 100 всіх мешканців кожного повіту було греко-католиків (%):	на 100 всіх горожан кожного повіту записано за Русинів (%):	надвишка або знижка проценту Русинів в порівнянню з процентом греко-католиків:
---------------	--	---	--

Східна Галичина:

1. Турка	85·9	89·5	+3·6
2. Печеніжин	84·0	85·9	+1·9
3. Косів	82·6	83·9	+1·3
4. Богородчани	81·9	83·6	+1·7
5. Снятин	80·0	81·0	+1·0
6. Калущ	79·9	81·3	+1·4
7. Яворів	79·2	80·7	+1·5

8. Старий Самбір	77·2	78·3	+1·1
9. Городенка	76·9	76·6	-0·3
10. Жидачів	75·1	76·4	+1·3
11. Надвірна	74·0	76·5	+2·5
12. Товмач	73·9	75·7	+1·8
13. Заліщики	73·7	72·3	-1·4
14. Долина	73·4	75·2	+1·8
15. Жовква	72·2	71·2	-1·0
16. Рогатин	71·4	73·6	+2·2
17. Ліско	71·2	74·7	+3·5
18. Рава	69·8	69·7	-0·1
19. Борщів	69·0	69·5	+0·5
20. Стрий	69·0	68·5	-0·5
21. Бібрка	68·9	69·7	+0·8
22. Добромиль	67·5	71·5	+4·0
23. Сокаль	66·5	63·7	-2·8
24. Дрогобич	66·2	68·7	+2·5
25. Городок	65·7	65·9	+0·2
26. Рудки	65·5	64·2	-1·3
27. Золочів	64·5	64·5	-0·0
28. Коломия	64·3	69·2	+4·9
<i>пересічно Східна</i>			
<i>Галичина</i>	63·6	63·2	-0·4
29. Чортків	63·2	61·9	-1·3
30. Підгайці	63·2	62·5	-0·7
31. Самбір	63·1	64·0	+0·9
32. Броди	62·3	62·5	+0·2
33. Збараж	62·0	63·1	+1·1
34. Перемишляни	61·4	60·8	-0·6
35. Бережани	61·2	60·1	-1·1
36. Мостиска	61·0	59·1	-1·9
37. Камінка Стр.	60·8	63·4	+2·6
38. Гусятин	60·3	57·6	-2·7
39. Бучач	59·5	59·5	+0·0
40. Станиславів	59·0	57·6	-1·4
41. Тернопіль	55·3	53·0	-2·3
42. Цішанів	53·6	55·2	+1·6
43. Сянік	52·1	50·6	-1·5
44. Скалат	51·7	55·0	+3·3
45. Теремовля	51·7	52·5	+0·8
46. Перемишль	51·0	48·8	-2·2

47. Львів повіт	49·3	45·6	-3·7
пересічно ціла			
Галичина	42·5	42·1	-0·4
48. Ярослав	41·0	33·6	-7·4
49. Львів місто	18·4	9·7	-8·7

Західна Галичина:

50. Горлиці	24·5	25·3	+0·8
51. Грибів	18·9	18·9	+0·0
52. Кросно	16·5	16·5	+0·0
53. Березів	15·4	11·9	-3·5
54. Новий Санч	13·9	13·8	-0·1
55. Яело	9·5	9·5	+0·0
56. Переворск	5·8	1·7	-4·1
57. Ланьцут	5·7	3·0	-2·7
пересічно Західна			
Галичина	3·8	3·4	-0·4
58. Стрижів	3·3	3·1	-0·2
59. Новий Торг	3·1	3·0	-0·1
60. Ніско	2·1	0·1	-2·0
61. Ряшів	1·5	0·2	-1·3

В дальших 19 повітах Західної Галичини греко-католики і Русини не становлять навіть 1% людности.

З сеї табельки видно, що в Східній Галичині є 28 повітів (1—28), в яких релятивна чисельність греко-католиків висша, ніж пересічна Східної Галичини, а 21 повітів (29—49), в яких релятивна чисельність греко-католиків низша, ніж пересічна Східної Галичини; з того є два повіти (Ярослав і Львів місто), в яких ся чисельність спадає низше пересічної цілої Галичини. В Західній Галичині є 8 повітів (50—57), в яких релятивна чисельність греко-католиків висша ніж пересічна Західної Галичини; в інших повітах низша.

На підставі поданої висше табельки можна устави галицькі політичні повіти що-до релятивної чисельности греко-католиків і Русинів в ось-які ради:

В Східній Галичині:

1) В 10 повітах греко-католики становлять більше, ніж три четверті пайки загалу людности кожного повіту; сюди

належать повіти: а) Турка і Старий Самбір, б) Богородчани, Калуш і Жидачів, в) Косів, Печеніжин, Снятин і Городенка, г) Яворів, — значить 9 повітів положених на полудне від Дністра, (з того 5 повітів гірських), — а тільки 1 повіт положений на північ від Дністра.

2) У 12 повітах греко-католики становлять менше, ніж три четверті, але більше, ніж дві треті пайки загалу людности; сюди належать повіти: а) Ліско і Добромиль, (які лучать ся з повітами під 1а означеними), б) Стрий і Долина, (які лежать між повітами 1а і повітами 1б), в) Надвірна, (що лежить між повітами 1б і повітами 1в), г) Товмач, Заліщики, Борщів, (що лучать ся з повітами 1в), д) Рогатин і Бібрка, (що лучать ся з повітами 1б), е) Жовква і Рава, (що лучать ся з повітом 1г), — значить 5 повітів положених на полудне від Дністра (з того 4 повіти гірські) і 7 повітів положених на північ від Дністра.

Злучивши оба єї ряди (1 і 2) в одно, бачимо, що є 22 повіти, в яких греко католики становлять більше ніж дві треті пайки загалу людности кожного повіту; сих 22 повіти творять два одноцільні комплекси, що займають дві окремі території:

А) одна територія, значно більша, займає полудневу сторону Східної Галичини та обіймає 19 повітів (Добромиль, Ліско, Старий Самбір, Турка, Стрий, Долина, Жидачів, Бібрка, Рогатин, Калуш, Богородчани, Надвірна, Косів, Печеніжин, Снятин, Товмач, Городенка, Заліщики, Борщів), — значить повіти гірські, підгірські, покутеські і наддністрянські;

Б) друга територія, значно менша, положена на півночі Східної Галичини, обіймає лише 3 повіти (Яворів, Жовква і Рава).

3) В 16 повітах греко-католики становлять менше ніж дві треті, але більше ніж три п'яті пайки загалу людности; сюди належать повіти: а) Дрогобич, Самбір, Рудки, Мостиска, Городок, які становлять одноцільну територію, положену на захід і полудневий захід від Львова; б) Сокаль, Камінка, Броди, Збараж, Золочів, Перемишляни, Бережани, Підгайці, які становлять одноцільну територію положену на північному сході Галичини; в) Чортків і Гусятин, положені на полудневім Поділю, г) Коломия.

4) У 8 повітах греко-католики становлять менше, ніж три п'яті пайки, але всеж таки більше, ніж половину загалу людности; сюди належать повіти: а) Цішанів, Перемишль, Сянік, що лежать на пограничу Західної Галичини; б) Тернопіль, Скалат, Теревовля, на північному Поділю, в) Бучач і Станиславів, що лучать ся з попередніми повітами в оден комплекс.

5) В 2 повітах греко-католики становлять менше, ніж половину загалу людности, а се а) в повіті Львів (49·3%), що лежить довкола столиці краю, і б) в повіті Ярослав (41%), що лежить на пограниччю Західної Галичини.

6) Наконєць в столичнім місті Львові греко-католики становлять трохи менше ніж п'яту пайку загалу людности.

В Західній Галичині:

7) В 1 повіті становлять греко-католики менше ніж четверту, але більше, ніж п'яту пайку загалу людности, а се в гірським повіті Горлиці.

8) В 4 повітах греко-католики становлять менше, ніж п'яту, але більше, ніж десятую пайку загалу людности, а се в переважно гірських повітах Березів і Кросно, Грибів і Новий Санч.

9) В 7 повітах греко-католики становлять менше, ніж десятую, але більше ніж сотну пайку загалу людности, сюди належать повіти: Ясло і Новий Торг, Стрижів, Рахів, Ланьцут, Переворск і Ніско.

Західно-галицькі повіти, тут під 7) 8) 9) вичислені, становлять одноцільну територію, що простягаєть ся в оден бік на захід здовж карпатського хребта, від Березова до Нового Торгу, в другий бік на північ здовж лівого берега Сяну від Березова до Ніска.

10) Наконєць в інших 19 повітах Західної Галичини зовсім нема руських осель, а число греко-католиків в тих повітах не доходить навіть до 1% (сотної пайки) загалу людности.

У звязи з релятивною чисельністю греко-католиків стоїть релятивна чисельність Русинів. З поданої висше табельки бачимо, що в одних повітах процент греко-католиків висший, ніж процент Русинів, в інших знов повітах навпаки процент Русинів висший, ніж процент греко-католиків. У Східній Галичині процент Русинів в прирівнаню до проценту греко-католиків у 28 повітах висший, а в 21 повітах низший; в Західній Галичині лише в 4 повітах процент Русинів висший від проценту греко-католиків і то дуже незначно, натомість у 27 повітах низший. Впадає в очи, що чим більша чисельність греко-католиків, тим частійше появляеть ся надвшка проценту Русинів над процентом греко-католиків, і навпаки там, де чисельність греко-католиків є слабша, там частійше процент Русинів буває менший від проценту греко-католиків. Виходить се не тільки з порівняня Східної Галичини з Захід-

ною, але також з порівняня поодиноких груп повітів у Східній Галичині. Між 10 повітами, що мають над 75% греко-католиків, є аж 9 повітів, в яких процент Русинів вищий від проценту греко-католиків; між дальшими 12 повітами, що мають від 66 6/10 до 75% греко-католиків, є лише 8 повітів з надвишкою проценту Русинів; між дальшими 16 повітами, що мають від 60% до 66·7% греко-католиків, надвишка проценту Русинів появляється вже лише в 7 повітах, нарешті між 10 повітами, що мають 40% до 60% греко-католиків, надвишка проценту Русинів стрічається вже лише в 4 повітах. Подібно і в Західній Галичині надвишка проценту Русинів над процентом греко-католиків можна замічати лише в тих кількох повітах, що мають значнійший процент греко-католиків. Значить, потверджується правило, що відчорна, атракційна і асиміляційна сила руського елемента є там міцнійша, де Русини мають значнійшу чисельну перевагу.

Різниці між процентом греко-католиків і процентом Русинів у поодиноких повітах взагалі невеликі, однак при одіюванню тих різниць мусимо мати на увазі два моменти: по-перше, ті різниці статистичних цифр лише в меншій частині показують дійсні відносини, а в більшій частині доказують неоднакового фальшованя статистики і неоднакової методи, по якій при переписи зазначувано розговорну мову мешканців в різних повітах; по друге, мусимо пам'ятати, що різниці між кількістю греко-католиків і кількістю Русинів у поодиноких повітах — се вислід скомплікованого рахунку: іменно скількість Русинів рівнає ся скількості греко-католиків, поменшеній о число греко-католиків, записаних за Поляків і поменшеній о число греко-католиків чужинців (угорських Русинів), а побільшеній о число Русинів-латинників і Русинів православних та о число тих Жидів, яких записано за Русинів¹⁾.

З уваги на се подаю тут таблицку, в якій по повітам зіставлено три найважнійші (і найінтереснійші) позиції згаданого рахунку, а з окрема: в першій колумні подаю урядове число греко-католиків, записаних за Русинів, в другій — урядове число греко-католиків, записаних за Поляків, в третій — урядове число римо-католиків, записаних за Русинів (т. зв. Русинів латинників)²⁾. Ся таблицка — се вислід подрібного і мозольного обчислення, опер-

¹⁾ Диви вище стор. 78.

²⁾ Диви вище стор. 73.

того на зіставленю ріжниць між скількістю греко-католиків і скількістю Русинів у поодиноких громадах¹⁾, а що се обчислене на основі урядових статистичних публікацій не дасть ся цілком докладно перевести, тому подаю заокруглені цифри.

Східна Галичина.

назва повіту:	число греко-католиків записаних за Русинів:	число греко-католиків записаних за Полянів:	число римо-католиків записаних за Русинів:
Турка	60.800	50	100
Печеніжин	31.000	150	100
Косів	69.200	100	150
Богородчани	50.300	100	150
Снятин	67.300	200	300
Калуш	69.000	600	600
Яворів	61.300	500	800
Старий Самбір	42.900	1.000	600
Городенка	69.900	400	50
Жидачів	55.100	600	700
Надвірна	58.300	100	1.200
Товмач	78.000	200	1.000
Заліщики	55.500	1.700	100
Долина	76.000	200	500
Жовква	63.700	1.400	300
Рогатин	76.500	900	2.100
Ліско	66.300	1.300	1.500
Рава	71.700	1.700	900
Борщів	73.200	2.100	1.800
Бібрка	53.100	1.600	1.500
Стрий	77.600	1.900	900
Добромилль	45.700	900	1.800
Сокаль	60.900	5.700	2.000
Дрогобич	87.800	700	2.000
Городок	45.600	1.400	1.300
Рудки	44.200	1.900	800
Золочів	102.500	2.700	2.100
Коломия	69.700	400	900
Чортків	44.100	1.400	200

¹⁾ На основі урядового Gemeindeflexicon-y.

Підгайці	54.000	1.600	800
Самбір	58.400	2.300	2.500
Броди	85.500	500	50
Збараж	40.400	1.300	1.700
Перемишляни	44.200	3.200	2.400
Бережани	55.500	2.700	1.400
Мостяска	45.300	3.000	1.200
Камінка	61.000	2.300	3.200
Гусятин	52.000	4.600	1.300
Бучач	70.300	3.300	2.900
Станиславів	75.200	3.800	1.200
Тернопіль	66.800	6.000	2.400
Цішанів	39.400	3.200	3.000
Сянік	51.000	2.800	800
Скалат	46.200	1.300	3.500
Теребовля	38.100	1.800	2.000
Перемишль	66.100	7.700	3.200
Львів повіт	54.200	7.700	2.800
Ярослав	42.000	14.000	3.000
Львів місто	14.200	15.000	200
Ціла Східна Галичина	2.887.000	120.000	66.000

Західна Галичина¹⁾.

назва повіту:	число греко-католиків записаних за Русинів:	число греко-католиків записаних за Поляків:
Горлиці	20.100	250
Новий Санч	16.400	250
Кросно	13.350	200
Грибів	9.500	100
Березів	9.350	2.800
Ясло	7.850	100
Ланьцут	2.750	2.500
Новий Торг	2.350	50
Стрижів	1.750	150
Переворск	800	2.050

¹⁾ Скількість римо-католиків, записаних за Русинів, в Західній Галичині так дрібна, що не може входити в рахунок.

Ряшів	250	1.750
Ніско	50	1.300
19 інших (чисто польських) повітів Західної Галичини	700	1.500
Ціла Західна Галичина	85.200	13.000

Зачинаючи перегляд сеї таблицки з кінця (з долини), отже від Західної Галичини, бачимо, що в 19 чисто польських повітах Західної Галичини, в яких нема руських осель, з загального числа греко-католиків більше ніж дві треті пайки записані за Поляків, а менше ніж третя пайка записала ся за Русинів. І в повітах Переворск, Ряшів і Ніско, де руські оселі стрічають ся лише спорадично, величезна більшість греко-католиків записана за Поляків; в повітах Ланьцут, Березів і Стрижів вправді більшість греко-католиків записала ся за Русинів, та все-ж таки і в них дуже значна пайка греко-католиків записаних за Поляків. Всі ті повіти лежать на долах. Натомість в гірських повітах Західної Галичини, як Горлиці, Новий Санч, Кросно, Грибів, Ясло а навіть Новий Торг, майже всі греко-католики записали ся за Русинів.

Сі урядові цифри що-до Західної Галичини дають, на мій погляд, доводі вірний образ фактичного стану справи, а принайменше не далеко відбігають від дійсности. За те зовсім інакше стоїть справа що-до Східної Галичини: тут величезна більшість греко-католиків польської народности чи там Поляків грецького обряду, вказаних в урядовій статистиці, сфабрикована на конскрипційних друкортах. Хто з автопсії знає національні, язикові і конфесійні відносини Східної Галичини, той ніколи не увірить, щоби 5.700 греко-католиків з сокальського повіту або 4.600 греко-католиків з гусятинського повіту вживало польської розговірної мови. Як найвише максимум можна приймати, що фактично вживало польської розговірної мови в цілій Східній Галичині около 20.000 греко-католиків, а іменно: около 10.000 в ярославським повіті, около 5.000 в місті Львові і львівським повіті і около 5.000 у всіх інших повітах Східної Галичини. Мимо того при урядовій переписи з 1900 р. начислено в Східній Галичині аж 120.000 таких греко-католиків, які будім-то вживали польської розговірної мови. Отже можна на сміло твердити, що з тих урядових „Поляків грецького обряду“ около 100.000 фактично вживає руської розговірної мови. Се фабриковане „Поляків грецького обряду“ відбувало ся на велику скалю по двірських обшарах, де двірських форналів і двірську службу грецького обряду і руської народности

записувано фалшиво за Поляків, -- та по містах і місточках, де домашню службу і низші категорії публичної служби грецького обряду і руської народности так само фалшиво причислено до Поляків. Всеж така треба піднести, що найбільше число сих урядових „Поляків грецького обряду“ виказують повіти з низшим процентом греко-католиків (Львів, Перемишль, Тернопіль, Цішанів), а в тих повітах, де процент греко-католиків найвищий, число „Поляків грецького обряду“ дуже незначне.

Як урядове число „Поляків грецького обряду“ супроти дійсности за велике, так знов урядове число Русинів-латинників за мале. Можна приймати, що число Русинів-латинників у Східній Галичині досягає що-найменше суми 130.000, хоч офіціальна статистика виказує їх лише 66.000¹⁾. Скількість Русинів-латинників у поодиноких повітах залежить від загальної скількості всіх римо-католиків: в тих повітах, де є значнійший процент римо-католиків серед сільської людности, там і процент Русинів-латинників значнійший.

Бачимо, що чисельність Русинів-латинників стоїть у простій пропорції до чисельности римо-католиків, а чисельність „Поляків грецького обряду“ стоїть у відворотній пропорції до чисельности греко-католиків. З сих двох пропорцій виходить третя, а іменно, що чисельність „Поляків грецького обряду“ стоїть у простім відношеню до чисельности Русинів-латинників. І справді само впадає в очи, що в тих повітах, де є значнійше число „Поляків грецького обряду“, там також значнійше число Русинів латинників, — і навпаки, де „Поляків грецького обряду“ не багато, там і Русинів латинників дуже мало. Значить, число „Поляків грецького обряду“ в значній мірі неутралізує ся числом Русинів-латинників і через те в поодиноких повітах різниці між числом греко-католиків і урядовим числом Русинів виходять взагалі незначні.

Б. Поляки і римо-католики.

В Західній Галичині на підставі переписи з 1900 р. процент римо-католиків у відношеню до загалу присутної людности виносив: в 15 повітах над 90%, в 10 повітах від 80% до 90%, в 5 повітах

¹⁾ Пофалшоване урядової статистики що-до числа Русинів-латинників не таке значне, як що-до числа Поляків грецького обряду, бо коли урядове число Поляків грецького обряду проти дійсности шість разів за велике (120.000 : 20.000), то урядове число Русинів-латинників проти дійсности лише два рази за мале (66.000 : 130.000).

від 70% до 80%, в 1 повіті (Горлицькій) низше 70% (іменно 68·2%) ; процент Поляків у відношенню до загалу приналежної людности (горожан) виносив: в 25 повітах над 90%, в 5 повітах від 80% до 90%, в 1 повіті (Горлицькій) низше 80% (іменно 74·2%). Найвищий процент римо-католиків був в повіті Живец (98·1%), найвищий процент Поляків в повіті Ліманова (100%), найнищий процент римо-католиків і Поляків в повіті Горлиці (68·2% і 74·2%). (Пересічно в цілій Західній Галичині виносив процент римо-католиків 88·2%, — Поляків 94·6%).

В поодиноких повітах Східної Галичини була релятивна чисельність римо-католиків, зглядно Поляків на підставі урядової переписи з 1900 р. ось яка:

назва повіту:	на 100 мешканців кожного повіту було римо-католиків:	на 100 горожан кожного повіту було записаних за Поляків:	надвишка або знижка проценту Поляків в порівнянню до про- центу римо-католиків:
1. місто Львів	51·7	76·9	+25·2
2. Ярознав	48·4	65·2	+16·8
<i>пересічно ціла Галичина</i>	<i>45·7</i>	<i>54·4</i>	<i>+ 8·7</i>
3. Львів (повіт)	39·4	48·4	+ 9·0
4. Сянік	38·0	49·3	+11·3
5. Теревовля	37·7	46·0	+ 8·3
6. Перемишль	34·3	47·1	+12·8
7. Скалат	33·6	44·8	+11·2
8. Цішанів	32·9	43·2	+10·3
9. Збараж	30·5	36·6	+ 6·1
10. Мостиска	29·8	40·7	+10·9
11. Тернопіль	29·5	44·4	+14·9
12. Самбір	28·2	32·9	+ 4·7
13. Бучач	27·6	40·1	+12·5
14. Підгайці	27·5	37·4	+ 9·9
15. Бережани	27·0	39·6	+12·6
16. Гусятин	26·3	42·3	+16·0
17. Рудки	25·3	35·2	+ 9·9
18. Перемишляни	25·0	36·6	+11·6
19. Чортків	25·0	36·6	+11·6
20. Камінка стр.	23·2	33·6	+10·4
<i>пересічно Східна Галичина</i>	<i>22·6</i>	<i>32·6</i>	<i>+10·0</i>

21. Городок	22.3	30.4	+ 8.1
22. Добромилъ	21.9	26.5	+ 4.6
23. Золочів	21.7	34.7	+13.0
24. Станиславів	21.0	38.7	+17.7
25. Броди	20.1	31.1	+11.0
26. Сокаль	18.4	35.9	+17.5
27. Бібрка	18.2	29.9	+11.7
28. Борщів	17.9	30.4	+12.5
29. Товмач	16.6	22.0	+ 5.4
30. Рогатин	16.0	26.0	+10.0
31. Жовква	15.9	26.1	+10.2
32. Дрогобич	15.6	22.4	+ 6.8
33. Рава	15.1	28.6	+13.5
34. Жидачів	15.0	19.5	+ 4.5
35. Ліско	14.5	24.3	+ 9.8
36. Коломия	14.4	20.6	+ 6.2
37. Заліщики	13.8	27.6	+13.8
38. Стрий	13.5	22.8	+ 9.3
39. Старий Самбір	12.0	16.0	+ 4.0
40. Надвірна	11.9	10.7	- 1.2
41. Городенка	11.3	23.4	+12.1
42. Яворів	11.1	11.8	+ 0.7
43. Долина	10.9	8.3	- 2.6
44. Калущ	8.5	16.3	+ 7.8
45. Снятин	7.0	7.4	+ 0.4
46. Богородчани	4.5	7.6	+ 3.1
47. Косів	4.4	4.1	- 0.3
48. Печеніжин	3.9	14.0	+10.1
49. Турка	3.1	9.5	+ 6.4

З сеї табельки видно, що в Східній Галичині релятивна чисельність римо-католиків в 2 повітах (місто Львів і повіт Ярослав) висша, ніж пересічна цілої Галичини, — в 18 повітах (3—20) висша, ніж пересічна Східної Галичини, — наконєць в 29 повітах (21—49) низша, ніж пересічна Східної Галичини.

На підставі сеї табельки можна уставити східно-галицькі політичні повіти що-до релятивної чисельности римо-католиків (і Поляків-христіян) в ось-нві ряди:

1) В місті Львові становлять римо католики (і Поляки-христіяни) трохи більше ніж половину загалу людности.

2) В 6 повітах римо-католики становлять менше ніж половину, але більше ніж третину загалу людности; сї повіти є: а) Ярослав, Сянік, Перемишль на заході; б) Львів-повіт в середині і в) Тербовля та Скалат на сході Східної Галичини.

3) В 12 повітах римо-католики становлять менше ніж третину, але більше ніж четверту пайку загалу людности; сї повіти є: а) Цішанів, Мостиска, Рудки, Самбір на заході, б) Збараж, Тернопіль, Бережани, Перемишляни, Підгайці, Бучач, Чортків, Гусятин на сході.

Коли злучимо сї три ряди 1) 2) 3) разом, побачимо, що в Східній Галичині є 19 повітів, в яких римо-католики становлять більше, ніж четверту часть загалу людности; ті повіти що-до географічного положеня ділять ся на дві головні групи: А) група західна обіймає повіти: Цішанів, Ярослав, Перемишль, Мостиска, Рудки і Самбір, що творять одноцільний простір — і повіт Сянік; Б) група східна обіймає повіти: Перемишляни, Бережани, Тернопіль, Збараж, Скалат, Тербовля, Підгайці, Бучач, Чортків, Гусятин, що творять одноцільний простір і лежать на Поділю та Опілю. Обі ті групи є сполучені львівським повітом, що межує на полудневім заході з повітом рудецьким, а на північнім сході з повітом перемишлянським.

4) В 6 повітах римо-католики становлять менше ніж четверту пайку, але більше ніж п'яту пайку загалу людности; сї повіти є: а) Городок і Добромилъ, що лучать ся з повітами вище під А) вчисленими і творять з ними одноцільний простір; б) Камінка струм., Золочів і Броди та Станиславів, що лучать ся з повітами під Б) вчисленими.

Злучивши сей ряд з попередними, бачимо, що в Східній Галичині є 25 повітів, в яких римо католики становлять більше ніж п'яту пайку всеї людности; сї всі повіти творять одностайний пояс землі, що простягаєть ся безпереривно від заходу до сходу, від ріки Сяну до ріки Збруча, розширяючи ся на заході а ще більше на сході, а звужуючи ся в середині. Сей середний пояс Східної Галичини з висшим процентом римо-католиків обіймає майже виключно самі такі повіти, що лежать на північ від ріки Дністра, по лівім єї боці, бо лише два з тих повітів (Самбір і Станиславів) переступають на правий бік Дністра.

На півдні і на західній півночі від сего пояса лежать повіти, що мають менший процент римо-католиків і творять оті дальші ряди:

5) В 13 повітах Східної Галичини становлять римо-католики менше ніж п'яту пайку, але більше ніж осьму пайку загалу людности; єї повіти є: а) Сокаль, Жовква, Рава; б) Бібрка, Рогатин, Жидачів, Дрогобич, Стрий — і Ліско; в) Коломня і Товмач, Заліщики і Борщів.

6) Наконєць в II повітах римо-католиків є менше ніж осьма пайка всеї людности; єї повіти є: а) Яворів; б) Старий Самбір і Турка; в) Долина, Калуш, Богородчани, Надвірна, Косів, Снятин, Печеніжин, Городенка.

Злучивши оба послідні ряди (5 і 6), бачимо, що є 24 повіти, в яких римо-католиків менше ніж п'ята пайка всеї людности; єї повіти творять дві групи: одну меншу, північно-західну, що обіймає повіти Яворів, Жовква, Рава і Сокаль і творить одноцільний простір; другу, багато більшу, полудневу групу, що також творить одноцільний простір, та обіймає повіти гірські, підгірські, покутські і наддністрянські. — В повітах Турка, Богородчани, Косів і Печеніжин римо-католиків нема навіть двайцятій пайки загалу людности.

З виїмком трех повітів (Долина, Надвірна і Косів) у всіх інших східно-галицьких повітах процент „Поляків“ виказує надвишку над процентом римо-католиків, і то переважно дуже сильну надвишку; причина сього в тім, що в урядовій статистиці записано до Поляків величезну більшість Жидів, а в деяких повітах також показні скількості греко-католиків.

В. Жиди.

Релятивна скількість (чисельність) Жидів в поодиноких повітах Східної Галичини була з кінцем 1900 року на підставі переписи така:

назва повіту:	на кожних 100 мешканців кожного повіту було пересічно Жидів:
1. Львів місто	27.7
2. Коломня	19.7
3. Станиславів	19.1
4. Броди	17.4
5. Дрогобич	16.4
6. Тернопіль	15.0
7. Сокаль	14.8

8. Скалат	14·6
9. Рава	14·5
10. Перемишль	14·3
11. Ліско	13·7
12. Стрий	13·6
13. Камінка	13·6
14. Гусятин	13·3
15. Золочів	13·2
16. Долина	13·2
17. Борщів	13·1
18. Богородчани	13·0
19. Надвірна	13·0
<i>пересічно Східна Галичина</i>	<i>13·0</i>
20. Бучач	12·9
21. Цішанів	12·6
22. Рогатин	12·4
23. Косів	12·3
24. Перемишляни	12·3
25. Бібрка	12·3
26. Заліщики	12·2
27. Снятин	12·0
28. Печеніжин	12·0
29. Городенка	11·6
30. Бережани	11·5
31. Чортків	11·4
32. Жовква	11·1
<i>пересічно ціла Галичина</i>	<i>11·1</i>
33. Турка	11·0
34. Старий Самбір	10·8
35. Теремовля	10·6
36. Ярослав	10·3
37. Калуш	10·1
38. Городок	9·9
39. Сянок	9·9
40. Добромиль	9·6
41. Жидачів	9·5
42. Підгайці	9·3
43. Мостиска	9·1
44. Рудки	8·6
45. Яворів	8·4
46. Самбір	8·4

47. Товмач	8·3
48. Львів повіт	8·2
49. Збараж	7·5

З сеї табельки бачимо, що в Східній Галичині з виїмком міста Львова, зрештою в жаднім повіті число Жидів не досягає 20%, т. зн. п'ятої пайки цілої людности, і в жаднім повіті не спадає низше 7%, т. зн. низше $\frac{1}{14}$ пайки цілої людности. В 19 повітах (1—19) процент Жидів висший ніж пересічна їх чисельність у Східній Галичині (т. зн. висший ніж 13%); у всіх інших 30 повітах (20—49) процент Жидів низший пересічної Східної Галичини, т. зн. низший ніж 13%, а в 17 повітах (33—49) навіть низший пересічної цілої Галичини (11·1%). Найвисший процент Жидів вказують місто Львів і ті повіти, де є більші міста (Коломия, Станиславів, Броди, Дрогобич, Тернопіль, Перемишль, Стрий); зрештою можна запримитити, що на сході від меридіана (полуденника) міста Львова релятивна чисельність Жидів пересічно більша, ніж на заході. Особливо великим процентом Жидів визначає ся комплекс повітів, що тягнуть ся здовж північної і східної границі Галичини попри російський кордон: Рава, Камінка, Броди, Золочів, Тернопіль, Скалат, Гусятин, Борщів; виїмок становить тут повіт Збараж, де процент Жидів як-раз найменший з цілої Східної Галичини. Малим процентом Жидів визначає ся простір, що обіймає повіти положені на захід і полудневий захід від Львова, а іменно повіти: Львів, Городок, Яворів, Мостиска, Рудки, Самбір. Всеж таки треба тямити, що різниці в релятивній чисельности Жидів в поодиноких повітах Східної Галичини взагалі невеликі та що Жиди розселені по цілій Східній Галичині доволі рівномірно.

Не так рівномірно розселені Жиди по повітах Західної Галичини, де взагалі процент Жидів багато низший (пересічно 7·7%), однак в місті Кракові навіть трохи висший, ніж у Львові, в повіті Тарнів досягає 14·1%, а в деяких повітах спадає до 2%, як в повіті Мисленіце, а навіть ще низше, як в повіті Живець (1·6% — сей повіт з цілої Галичини має найменше Жидів).

Для порівняня подаю тут зіставлене східно-галицьких і західно-галицьких повітів на підставі релятивної чисельности Жидів (з кінцем 1900 р.).

процент Жидів в поодиноких повітах:	кількість повітів в Східній Галичині:	кількість повітів в Західній Галичині:
над 20%	1	1
над 15% до 20%	5	—
над 13% до 15%	13	1
над 11% до 13%	13	1
над 9% до 11%	11	3
над 7% до 9%	6	10
над 5% до 7%	—	8
нижше 5%	—	7
разом повітів:	49	31

*Локальне розміщення народностей і конфесій по громадах. —
Національний і конфесійний склад громад.*

Всіх громад (адміністраційних) в цілій Галичині було з кінцем 1900 року 6.240; з того в Східній Галичині¹⁾ 3689 або 59%, в Західній²⁾ 2551 або 41%.

Між громадами Східної Галичини в загальнім числі 3689, було 3026 (або 82%) таких громад, в яких Русини (греко-католики) становили абсолютну більшість цілого загалу місцевої людности, далше було 104 (або 3%) таких громад, в яких Русини (греко-католики) були вправді в меншості, але всеж таки серед християнської місцевої людности становили більшість, наонець було 559 (або 15%) таких громад, в яких Русини (греко-католики) становили меншість навіть серед місцевих християн; між тими послідніми громадами було 489 громад з більшістю Поляків, а 70 громад з більшістю Німців (німецькі кольонії).

Сільських громад в Східній Галичині було 3494; з того було сільських громад з абсолютною більшістю Русинів 2975 (або 85%), з релятивною лише більшістю Русинів (серед християн) 29 (або 1%), сільських громад з більшістю Поляків 420 (або 12%), і з більшістю Німців 70 (або 2%).

Міст і містечок в Східній Галичині було 195. Серед мійської людности Східної Галичини є дуже великий процент Жидів; у великій часті міст і містечок Жиди становлять релятивну більшість (значить їх більше ніж Русинів і більше ніж Поляків, хоч

¹⁾ Без повіта Березів (Brzozów).

²⁾ З повітом Березів.

менше ніж Русинів і Поляків разом зчислених), а в деяких містах і місточках Жиди становлять навіть абсолютну більшість всіх мешканців, як приміром в Бродах, Бучачи, Бориславі, Раві, Калуши, Заліщках, Підгайцях, Гусятині, Скалаті, Чорткові і інших. Всеж таки було з кінцем 1900 р. в Східній Галичині 51 таких міст і місточок (26%), де Русини (греко-католики) становили абсолютну більшість цілої місцевої людности, значить де Русинів було більше, ніж Жидів, Поляків і Німців разом зчислених; з більших міст належать сюди: Яворів, Городенка, Тисмениця і Печеніжин. Далше було 75 таких міст і місточок (38%), де Русини (греко-католики) були вправді в меншості серед загалу людности, бо їх було менше від Жидів і Поляків разом, але серед самої християнської людности були в більшості, значить, де Русинів-християн було більше ніж християн польської і німецької народности разом зчислених; з більших міст сюди належать: Тернопіль, Дрогобич, Золочів, Снятин, Жовква, Калуш, Надвірна, Залізці, Рогатин, Копичинці, Турка, Підгайці, Скалат, Товмач і Бібрка. Разом проте було 126 таких міст і місточок (64%), де Русинів (греко-католиків) було більше ніж Поляків-християн (навіть разом з Німцями християнами). Наконець було 69 таких міст і місточок (26%), де Русини були в меншості навіть серед християнської людности, бо більшість християнської людности становили Поляки будьто самі, будьто разом з Німцями; між тими містами і місточками були також і такі, де Поляки-християни (римо-католики і протестанти) самі (без Жидів) становили абсолютну більшість цілої людности, однак таких міст і місточок було дуже мало; з більших міст належать сюди лише оті: столиця краю Львів, Ярослав, Самбір, і Замарстинів (коло Львова); трохи більше було таких міст і місточок, де Поляки (християни) своїм числом перевищали не лише Русинів, але також Жидів, одних і других з-окрема, але не разом; сюди належать з більших міст оті: Перемишль, Городок, Збараж і Терехівля; та найбільше було таких міст і місточок, де Жидів було більше ніж Поляків, хоч і Жиди самі про себе не становили абсолютної більшості; сюди належать з більших міст: Коломия, Станиславів, Стрий, Дрогобич, Золочів, Бережани, Сокаль, Камінка і Сянік.

Вертаючи ще раз до сільських громад, треба піднести, що в Східній Галичині є 420 (або 12%) сільських громад з польською більшістю, значить таких, де серед християнської людности більше Поляків (римо-католиків) ніж Русинів (греко-католиків). Найбільше тих мужицьких польських осель є в повіті Ярослав (52 громад), отже на пограничу польської етнографічної території, далше в повітах:

Львів (39), Сянік (31), Мостиска (21), Камінка струм. (18), Цішанів (16), Збараж (15), Бучач (13), Підгайці (13), Самбір (13), Городок (12), Скалат (12), Тернопіль (12), Бережани (11), Броди (11), Добромилі (11), Золочів (11), Перемишль (10), Теревовля (10), Перемишляни (10) — (в скобках подана скількість сільських громад з перевагою римо-католиків).

Натомість в повітах: Турка, Косів, Печеніжин, Снятин, Городенка, Надвірна, Богородчани і Коломия нема зовсім сільських громад з польською більшістю, а з виїмком послідного повіту, нема в тих повітах навіть такого міста або місточка, де би Поляків-християн було більше ніж Русинів.

Німецьких кольоній є найбільше в отсих повітах: Львів повіт, Долина, Городок, Добромилі, Дрогобич, Стрий; в инших повітах їх менше, або нема зовсім. Всіх німецьких кольоній у Східній Галичині більше ніж 70, але я брав в рахунок лише ті кольонії, що творять самостійні громади адміністраційні, і то лише такі, в яких Німці (католики або протестанти) становлять більшість місцевої людности (цілої або принайменше християнської).

Як рекапітуляцію сказаного доси подаю отсе зіставленя. З кінцем 1900 р. було в Східній Галичині:

громад:	сільських:	міських:	взагалі:
1) з абсолютною більшістю Русинів	2975	51	3026
2) з релятивною більшістю Русинів	29	75	104
3) з абсолютною або релятивною більшістю Поляків (без Жидів)	420	69	489
4) з абсолютною або релятивною більшістю Німців (без Жидів)	70	—	70
разом всіх	3494	195	3689

В Західній Галичині (на загальне число 2551 всіх громад) було 155 громад з абсолютною більшістю Русинів (значить 6% всіх громад), в тім одно місточко, а 154 сільських громад; крім того була одна сільська громада, де Русини становили релятивну більшість (було їх там більше ніж Поляків без Жидів).

Разом проте в цілій Галичині було 3181 громад (3129 сільських і 52 міських), в яких Русини становили абсолютну більшість цілого загалу людности, а окрім того ще 105 громад (75 міських і 30 сільських), в яких Русини становили більшість християнської людности.

Отєї обчисленя зробив я на основі Gemeindelexicon-у і тут подаю перегляд тих обчислень по політичним повітам; повіти упорядковані на підставі найвисшого проценту греко-католиків.

Русини (греко-католики) по громадах Східної Галичини
на підставі переписи з 31 грудня 1900.

назва повіту:	кількість усіх громад:	кількість громад, в яких Русини становлять абсолютну більшість серед загалу цілої місцевої людності:	кількість громад, в яких Русини становлять більшість лише серед місцевої християнської людності, але не серед цілої людності місцевої:	кількість громад, в яких Русини становлять меншість навіть серед християнської людності місцевої
1. Турка	74	73	1	—
2. Печеніжин	19	18	1	—
3. Косів	45	43	2	—
4. Богородчани	37	34	3	—
5. Снятин	41	39	2	—
6. Калущ	69	64	2	3
7. Яворів	70	60	1	9
8. Старий Самбір	56	50	1	5
9. Городенка	50	49	1	—
10. Жидачів	74	70	2	2
11. Надвірна	33	31	2	—
12. Товмач	64	56	1	7
13. Заліщики	57	53	2	2
14. Долина	87	75	2	10
15. Жовква	74	62	1	11
16. Рогатин	99	88	5	6
17. Ліско	154	141	5	8
18. Рава	73	57	4	12
19. Борщів	75	68	4	3
20. Стрий	102	93	1	8
21. Бібрка	90	80	4	6
22. Добромилъ	96	76	—	20
23. Сокаль	100	90	2	8
24. Дрогобич	79	66	3	10
25. Городок	70	49	2	19
26. Рудки	73	62	1	10
27. Золочів	140	121	7	12
28. Коломия	57	55	1	1
29. Чортків	44	37	—	7
30. Підгайці	65	50	2	13

31. Самбір	87	73	—	14
32. Броди	103	87	3	13
33. Збараж	60	43	1	16
34. Перемишляни	69	54	4	11
35. Бережани	75	61	—	14
36. Мостиска	78	53	3	22
37. Камінка стр.	92	69	3	20
38. Гусятин	50	42	3	5
39. Бучач	86	66	2	18
40. Станиславів	75	65	1	9
41. Тернопіль	82	65	4	13
42. Цішанів	66	40	3	23
43. Сянік	130	89	2	39
44. Скалат	64	44	5	15
45. Тереховля	43	29	1	13
46. Перемишль	123	105	2	16
47. Львів повіт	130	79	2	49
48. Ярослав	109	53	—	56
49. Львів місто	1	—	—	1
ціла Східна Галичина	3689	3026	104	559

Русини (греко-католики) по громадах *Західної* Галичини на підставі переписи з 31 грудня 1900.

назва повіту:	скількисть усіх громад:	скількисть громад, в яких Русини становлять абсолютну більшість серед загалу цілої місцевої людности:	скількисть громад, в яких Русини становлять більшість лише серед місцевої християнської людности, але не серед цілої людности місцевої:	скількисть громад, в яких Русини становлять меншість навіть серед християнської людности місцевої, або в яких цілком нема Русинів:
1. Горлиці	89	43	—	46
2. Грибів	72	20	—	52
3. Кросно	84	19	—	65
4. Березів	56	12	—	44
5. Новий Санч	167	29	1	137
6. Ясло	122	19	—	103
7. Переворск	43	1	—	42
8. Ланьцут	65	3	—	62

9. Стрижів	63	3	—	60
10. Новий Торг	75	4	—	71
11. Ніско	61	2	—	59
12. Ряшів	87	—	—	87
інших 19 повітів	1567	—	—	1567
цїла Західна Галичина	2551	155	1	2395

Русини (греко-католики) по громадах цїлої Галичини на підставі переписи з 31 грудня 1900 р. (зіставленє):

країна:	скількість усіх громад:	скількість громад з абсолютною більшістю Русинів (серед цїлої місцевої людності):	скількість громад з релятивною лише більшістю Русинів (серед самих лише християн):	скількість громад, де Русини становлять меншість навіть серед самої християнської людності, або де їх зовсім нема:
Східна Галичина:	3689	3026	104	559
(в процентах):	(100%)	(82%)	(3%)	(15%)
Західна Галичина:	2551	155	1	2395
(в процентах):	(100%)	(6%)	(0%)	(94%)
Цїла Галичина:	6240	3181	105	2954
(в процентах):	(100%)	(51%)	(2%)	(47%)
Пайка Східної Галичини в процентах:	59%	95%	99%	19%
Пайка Західної Галичини в процентах:	41%	5%	1%	81%
	100%	100%	100%	100%

Як бачимо, руські громади (т. зв. громади з абсолютною більшістю греко-католиків) становлять у Східній Галичині 82%, в Західній 6%, а в цілім краю 51% всіх громад; значить процент руських громад значно перевищує релятивну скількість руської (греко-католицької) людності, яка в Східній Галичині становить 63·6%, в Західній 3·8%, в цілім краю 42·5%. Причина сего лежить у тім, що Русини мають чисельну перевагу головню по селах і місточках, значить, по менших громадах, а зате по більших містах (з малими виїсками) Русини становлять меншість; руських громад

більше, ніж не-руських, але руські громади порівняно менші від не-руських — і якраз тому скількість руських громад релятивно більша від скількості руської людности.

З-особна що-до Східної Галичини дає ясний погляд на цю справу отся інтересна табличка, в якій всі громади Східної Галичини поділені на 5 категорій на підставі многолюдности (числа мешканців) і для кожної категорії громад з-окрема обчислена в абсолютних цифрах і релятивних пропорціях скількість греко-католиків, римо-католиків і жидів а також урядова скількість Русинів, — все те — розуміть ся — на основі переписи з 1900 р.

Громади Східної Галичини на підставі переписи з 1900 р.		число Жидів:	число римо-католиків:	(урядове число Русинів):	число греко-католиків:	загальне число цілої людности:
I) місто Львів (столиця):		44.258 27·7%	82.828 51·7%	(15.159) (9·5%)	29.327 18·4%	159.877 100%
в процентах:						
II) 6 міст з числом мешканців над 20.000 ¹⁾ :		72.628 38·8%	68.731 36·8%	(32.094) (17·1%)	42.343 22·7%	187.173 100%
в процентах:						
III) 12 громад (міста і села) з числом мешканців від 10.000 до 20.000:		67.273 43·2%	42.891 27·5%	(42.576) (27·4%)	44.505 28·5%	155.605 100%
в процентах:						
IV) 39 громад (міста і села) з числом мешканців від 5.000 до 10.000		99.365 38·4%	62.336 24·0%	(88.473) (34·1%)	96.062 37·1%	259.207 100%
в процентах:						
V) 3631 громад (міста і села) з числом мешканців нижче 5.000:		285.419 7·5%	734.857 19·4%	(2.758.450) (79·0%)	2.733.757 72·3%	3.780.227 100%
в процентах:						
VI) т. зв. „двірські общари“:		44.632 23·1%	79.869 41·4%	(57.064) (29·6%)	64.793 33·6%	193.388 100%
в процентах:						
разом Східна Галичина:		613.575 13·0%	1.071.512 22·6%	(2.993.816) (63·2%)	3.010.787 63·6%	4.735.477 100%
в процентах:						

¹⁾ Перемишль, Коломия, Тернопіль, Станиславів, Стрий, Ярослав.

З сеї таблички бачимо, що по мірі того, як переходимо в низ від більших осель до менших, від міст до місточок і сільських громад, релятивна чисельність греко-католиків (і Русинів) поступенно і правильно росте і більшає, а навпаки релятивна чисельність римо-католиків (і Поляків) поступенно і правильно обнижаєть ся; релятивна чисельність Жидів найбільша в містах середньої величини (від 10.000 до 20.000 мешканців), обнижаєть ся в більших містах і в менших містах і спадає дуже низько по селах. Лише в двох перших категоріях громад (в місті Львові і в містах з числом мешканців вище 20.000) процент греко-католиків менший від проценту римо-католиків, вже в двох дальших категоріях більших громад (в містах і селах від 5.000 до 20.000 мешканців) процент греко-католиків вищий ніж процент римо католиків, а в громадах низше 5.000 мешканців чисельність греко-католиків досягає вище 72%, а чисельність римо-католиків спадає низше 20%; натомість на двірських обшарах процент римо-католиків значно вищий ніж процент греко-католиків.

В категоріях громад з людністю вище 5000 і по двірських обшарах урядове число Русинів не досягає суми греко-католиків, натомість в категорії громад з людністю низше 5000 урядове число Русинів перевишає суму греко-католиків; з сего бачимо, що по містах і двірських обшарах є осідки греко-католиків записаних за Поляків (фактично спольщених Русинів і штучно сфабрикованих Поляків грецького обряду), а по селах є осідки Русинів-латинників.

На підставі поданої вище таблички можемо зробити ще отсе зіставлене, з якого показуєть ся, кільки з усіх людей кожної народности чи конфесії живе по більших громадах (по містах), кільки по менших громадах (по місточках і селах), а кільки по двірських обшарах.

З кінцем 1900 р. в Східній Галичині пересічно з кожних 100 людей кожної конфесії

жило (мешкало):	по громадах з людністю вище 5000:	по громадах з людністю низше 5000:	по двірських обшарах:
з усіх греко-католиків:	7.1%	90.8%	2.1%
з усіх римо-католиків:	24.0%	68.5%	7.5%
з усіх Жидів:	46.2%	46.5%	7.3%
з усіх людей:	16.1%	79.8%	4.1%

З отсего зіставлення бачимо, що з усіх Жидів майже половина, а з усіх римо-католиків майже четвертина живе по більших містах і громадах з людністю вище 5000 мешканців; за те з усіх

греко-католиків живе по тих більших містах і громадах ледви 7·1%, то значить $\frac{1}{14}$ пайка, бо $\frac{9}{10}$ частий всіх греко-католиків ще й з надвишкою (90·8%) живе по менших громадах з людністю низше 5000 мешканців.

Переміни в конфесійнім і національнім складі галицької людности
в часі від 1869 р. до 1900 р.

Галичина як цілість.

На підставі урядових переписий з кінця 1869 і з кінця 1900 р. було в тих літах у цілій Галичині всеї присутної людности:

<i>по вірі і обряду:</i>	<i>в 1869 р.</i>	<i>в 1900 р.</i>
греко-католиків	2,316.000	3,109.000
римо-католиків	2,509.000	3,346.000
жидівської віри	576.000	811.000
иншої віри	44.000	50.000
всеї людности	5,445.000	7,316.000

Перечислім сі абсолютні цифри на релятивні (процентів), тоді побачимо, що на кожду сотку людности цілої Галичини припадало пересічно:

<i>по вірі і обряду:</i>	<i>в 1869 р.</i>	<i>в 1900 р.</i>
греко-католиків	42·5%	42·5%
римо-католиків	46·1%	45·7%
жидівської віри	10·6%	11·1%
иншої віри	0·8%	0·7%
разом	100·0%	100·0%

Значить — в цілій Галичині за послідних 30 літ XIX столітя процент Жидів трохи збільшив ся, процент римо-католиків і протестантів трохи зменшив ся; іменно на кожду тисячку пересічної людности стало менше 4 римо-католиків і 1 протестанта, а їх місце займало 5 Жидів; процент греко-католиків не змінив ся.

Розуміть ся, в тім часі (1869—1900) людність цілої Галичини сильно побільшила ся, — сильно проросла, але той приріст не для кождої віри був однаковий, а іменно:

греко-католиків приросло о	793,000 осіб
римо-католиків	837,000 "
жидівської віри	235,000 "
иншої віри	6,000 "
всіх людей	1.871,000 "

В порівнянню до числа і складу людности в 1869 році виносить сей приріст такий процент (*процент приросту або релятивний приріст*):

у греко-католиків	34·3%
у римо-католиків	33·4%
у жидів	40·9%
у иншої віри	14·0%
у цілої людности	34·3%

Значить се: за тих 30 літ (1869—1900) в цілій Галичині до кожної тисячки греко-католиків прибуло 343 греко-католиків і замість 1000 було їх 1343; до кожної тисячки римо-католиків прибуло лише 334 римо-католики і замість 1000 було їх 1334; до кожної тисячки Жидів прибуло 409 Жидів і замість 1000 було їх 1409.

Як бачимо, приріст Жидів був значно сильніший ніж приріст християн, але серед християн приріст греко-католицької людности був більший ніж римо-католицької.

Наслідком сеї різниці було, що пропорція числа греко-католиків до числа римо-католиків поправила ся трошечка на користь греко-католиків. Іменно, коли возьмемо на увагу саму лише католицьку людність Галичини, то побачимо, що на кожду тисячку всіх католиків цілої Галичини припадало:

	в 1869 р.	в 1900 р.
греко-католиків	480‰	482‰
римо-католиків	520 "	518 "
разом католиків	1000‰	1000‰

Значить, за тих 30 літ на кожду тисячку католиків стало 2 греко-католиків більше, а 2 римо-католиків менше.

Коли зважимо, що майже всі греко-католики (з незначними винятками) се Русини, а римо-католики в величезній більшості — се Поляки, то сконстатований тут сильніший приріст греко-католиків та зріст їх релятивної чисельности в порівнянню до римо-католиків — се факт для Русинів з національного боку будь-що-будь користний і відрадный.

Одначе всьо, що ми тут ствердили, відносить ся до цілого краю і має своє значіне лише так довго, як довго маємо на увазі Галичину як цілість; за те зовсім що-иншого побачимо тоді, коли возьмемо під наш дослід окремо Східну Галичину, а окремо Західну.

Східна Галичина.

В Східній Галичині (без повіту Березів) було всеї присутної людности:

по вірі і обряду:	в 1869 р.	в 1900 р.
греко-католиків	2,234.000	3,011.000
римо-католиків	707.000	1,071.000
жидівської віри	425.000	614.000
иншої віри	33.000	39.000
разом всеї людности	3,399.000	4,735.000

Перечисливши єї абсолютні цифри на релятивні, показуєть ся, що в відношеню до загалу цілої людности Східної Галичини поодинокі конфесії чи обряди становили такий процент:

	в 1869 р.	в 1900 р.
греко-католики	65·8%	63·6%
римо-католики	20·8%	22·6%
жиди	12·5%	13·0%
инша віра	0·9%	0·8%
разом	100·0%	100·0%

Значить се, що пересічно на 1000 мешканців Східної Галичини припадало: в 1869 році 658 греко-католиків, 208 римо-католиків, 125 Жидів і 9 иншої віри; натомість в 1900 році вже лише 636 греко-католиків, аж 226 римо-католиків, 130 Жидів і 8 иншої віри, а з сего виходить, що за тих 30 літ на кожду тисячку пересічного населеня Східної Галичини стало менше 22 греко-католики і 1 християнин-некатолик (протестант), а їх місце займили 18 римо-католиків і 5 Жидів.

Як бачимо, в Східній Галичині за тих 30 літ процент греко-католицької людности значно зменшив ся, процент римо-католицької людности сильно збільшив ся, а збільшив ся також процент Жидів.

Коли візьмемо на увагу саму лише католицьку людність, то покажуть ся, що в Східній Галичині на кожду тисячку католиків припадало пересічно:

	<i>в 1869 р.</i>	<i>в 1900 р.</i>
греко-католиків	760‰	738‰
римо-католиків	240‰	262‰
	<hr/> 1000‰	<hr/> 1000‰

Значить, за тих 30 літ на кожду тисячку католиків Східної Галичини стало менше 22 греко-католиків, а їх місце займили 22 римо-католики; наслідок сего був такий, що коли в 1869 р. греко-католики становили у Східній Галичині більше як три четверті часті цілої католицької (і взагалі християнської) людности, а римо-католики менше як четвертину тоїж людности, то за тридцять літ се відношене переменяло ся о стілько, що в 1900 р. число греко-католиків вже не досягає $\frac{3}{4}$ частий всіх християн, а число римо-католиків вже перевищує $\frac{1}{4}$ часть всеї християнської людности і то досить значно.

Се зменшене релятивної чисельности греко-католиків при рівночаснім збільшеню такоїж чисельности римо-католиків і Жидів на території Східної Галичини знаходить повне потверджене в перемінах, які зайшли в поодиноких повітах в часі від 1869 до 1900 р. На 49 політичних повітів Східної Галичини є лише 15 повітів, в яких процент греко-католиків у відношеню до загалу людности збільшив ся, натомість у 34 повітах процент греко-католиків зменшив ся; противно процент римо-католиків зменшив ся лише в 6 повітах, а в усіх інших 43 повітах збільшив ся; наконець процент Жидів збільшив ся в 30 повітах, а зменшив ся в 19 повітах. — В 1869 р. було ще 8 таких політичних повітів, в яких греко-католики становили більше ніж 80% цілої людности; в 1900 р. було вже лиш 4 такі повіти. — Повітів, в яких римо-католики становили менше ніж 10% цілої людности, було в 1869 р. ще 11, а в 1900 р. вже лише 5.

Найсильніші переми́ни в складі людности що-до віри і обряду зайшли в отсих повітах, де в часі 1869—1900 р. на кожду тисячку загальної людности пайка греко-католиків зменшила ся, а пайка римо-католиків (або й жидів) збільшила ся пересічно о такі скількості осіб:

	<i>на 1000 осіб загалу людности:</i>		
<i>в повіті:</i>	<i>стало менше</i> <i>греко-катол.</i>	<i>стало більше</i> <i>римо-катол.</i>	<i>стало більше або</i> <i>менше жидів</i>
Станиславів	—96	+64	+29
Перемишль	—90	+60	+29
Стрий	—87	+51	+21
Надвірна	—68	+54	+13

Ліско	—53	+26	+38
Ярослав	—47	+56	—8
Цішанів	—42	+26	+21
Перемшляни	—36	+18	+22
Старий Самбір	—36	+36	+3
Сянок	—34	+14	+21
Бібрка	—33	+29	+4
Долина	—33	+16	+17
Турка	—32	+6	+27
Коломия (з Печевіжином)	—31	+2	+30
Дрогобич	—20	+36	+1
і т. д.			
<i>пересічно в цілій</i>			
<i>Східній Галичині</i>	—22	+18	+5

Се зменшене проценту греко-католиків, а збільшене проценту римо-католиків і Жидів на території Східної Галичини — се наслідок неоднаково сильного приросту людности у кожної з тих конфесій.

Іменно приріст людности по вірі і обряду в часі від 1869 р. до 1900 р. в Східній Галичині був такий:

греко-католиків приросло о	777.000 осіб
римо-католиків „ „	364.000 „
жидів „ „	189.000 „
иншої віри „ „	6.000 „
всїх людей приросло о	1,336.000 осіб

В порівнаню з числом і складом людности Східної Галичини в 1869 році становить сей приріст такий процент (*процент приросту або релятивний приріст*):

у греко-католиків	34·8%
у римо-католиків	51·5%
у жидів	44·7%
у иншої віри	18·2%
у цілої людности	39·3%

Значить се: за тих 30 літ до кожної тисячки греко-католиків приросло 348 греко-католиків і замість 1000 було їх 1348; до кожної тисячки римо-католиків приросло 515 римо-католиків і замість 1000 було їх 1515; до кожної тисячки жидів приросло 447 жидів і замість 1000 було їх 1447; до кожної тисячки загалу людности (без огляду на віру) приросло 393 і на місци 1000 людей було їх 1393.

Ся різниця приросту виступає ще сильнійше в поодиноких повітах. В деяких повітах Східної Галичини число римо-католиків зглядно число жидів зросло в часі 1869—1900 р. більше як о 100% (значить подвоїло ся з надвижкою); так приміром число римо-католиків зросло в повіті Станиславів о 168%, в пов. Надвірна о 161%, в пов. Стрий о 152%, в пов. Перемишль о 145%; число жидів зросло в повіті Станиславів о 119%, в повіті Перемишль о 111%, в повіті Ліско о 100%; натомість приріст греко-католиків в жаднім повіті не досягає 100%; найвисший приріст греко-католиків був в повіті Теребовля і виносив 80%.

Коли би в часі від 1869 до 1900 р. число греко-католиків, римо-католиків, жидів і иншої віри на території Східної Галичини було зросло рівномірно (так як загал людности о 39·4%), або иншими словами: коли би помимо загального зросту людности пропорції (процентові відношеня) поодиноких конфесій (обрядів) лишили ся були незмінені (значить, коли би ті пропорції в 1900 р. були такі самі, як в 1869 р.), в таким разі в 1900 році було би було у Східній Галичині:

греко-католиків	3,114.000	замість	3,011.000
римо-католиків	985.000	замість	1,071.000
жидів	591.000	замість	614.000
иншої віри	45.000	замість	39.000
всіх людей разом	4,735.000	так само	4,735.000

З сего виходить, що в Східній Галичині наслідком неоднакового приросту поодиноких конфесій в часі від 1869 до 1900 року

греко-католики	стратили	103.000	осіб
християне не-католики	стратили	6.000	осіб
	разом	109.000	осіб

а за те:

римо-католики	зискали	86.000	осіб
жиди	зискали	23.000	осіб
	разом	109.000	осіб

З наведених досі обчислень і зіставлень видно зовсім ясно і певно, що в Східній Галичині в послідних 30 літах XIX столітя приріст греко-католиків (= Русинів) був слабший, ніж приріст римо-католиків (= Поляків) і ніж приріст Жидів, і в слід за тим релятивна чисельність греко-католиків (= Русинів) зменшила ся, а релятивна чисельність римо-католиків (= Поляків) і Жидів збільшила ся.

Перейдімо-ж тепер до Західної Галичини,

Західна Галичина.

В Західній Галичині (з повітом Березів) було всеї присутної людности :

по вірі і обряду:	в 1896 р.	в 1900 р.
греко-католиків	82.000	98.000
римо-католиків	1,802.000	2,276 000
жидів	151.000	198.000
иншої віри	11.000	9.000
разом всіх людей	2,046.000	2,581.000

У відношеню до загального числа людности становили отже поодинокі конфесії чи обряди такий процент :

	в 1869 р.	в 1900 р.
греко-католики	4·0%	3·8%
римо-католики	88·0%	88·2%
жиди	7·4%	7·7%
иншої віри	0·6%	0·3%
разом	100·0%	100·0%

Як бачимо, за час тих тридцяти літ також у Західній Галичині процент греко-католиків зменшив ся, а процент римо-католиків і Жидів збільшив ся; іменно на кожду тисячку пересічної людности Західної Галичини стало менше 2 греко-католиків і 3 християн не-католиків, а їх місце займили 2 римо-католики і 3 Жиди.

Серед самої католицької людности Західної Галичини становили греко-католики, зглядно римо-католики такий процент :

	в 1869 р.	в 1900 р.
греко-католики	44‰	41‰
римо-католики	956‰	959‰
	1000‰	1000‰

Се зменшене релятивної чисельности греко-католиків при рівночаснім збільшеню такої-ж чисельности римо-католиків і жидів потверджує ся в статистиці тих західно-галицьких повітів, де греко-католики становлять значнійший процент людности. В тих повітах в часі 1869—1900 р. на кожду тисячку загальної людности число греко-католиків зменшило ся, а число римо-католиків зглядно Жидів збільшило ся о такі скількості :

в політичній повіті:	на 1000 осіб загалу людности:		
	стало менше греко-катол.	стало більше римо-катол.	стало більше або менше жидів
Горлиці	—37	+28	+10
Грибів	—47	+38	+10
Кросно	—52	+55	—1
Новий Санч	—30	+30	+4

(Виїмок становить повіт Березів, де релятивна чисельність греко-католиків збільшилася).

Вказані висше переми — се наслідок неоднаково сильного приросту поодиноких конфесій.

Іменно приріст людности що-до віри і обряду в часі від 1869 до 1900 р. в Західній Галичині був такий:

греко-католиків приросло о	16.000 осіб
римо-католиків „ „	474.000 „
жидів „ „	47.000 „
иншої віри стало менше о	—2.000 „
всіх людей приросло о	535.000 осіб

В порівнянню з числом і складом людности Західної Галичини в 1869 році становить сей приріст такий процент (*процент приросту або релятивний приріст*):

у греко-католиків	19·5%
у римо-католиків	26·3%
у жидів	31·3%
у иншої віри (зменшене)	—
у цілої людности	26·2%

Значить се: за тих 30 літ до кожної тисячки греко-католиків приросло 195 греко-католиків і замість 1000 було їх 1195; до кожної тисячки римо-католиків приросло 263 римо католиків і замість 1000 було їх 1263; до кожної тисячки жидів приросло 313 жидів і замість 1000 було їх 1313; до кожної тисячки загалу людности (без ріжниці віри і обряду) приросло 262 і на місці 1000 людей було їх 1262.

Коли би в часі від 1869 до 1900 р. число греко-католиків, римо-католиків, Жидів і иншої віри на території Західної Галичини було зросло рівномірно (так як загал людности о 26%), або иншими словами, коли би — помимо загального зросту людности — пропорції (процентів відношеня) поодиноких конфесій (обрядів) лишилися були незмінні (значить, коли би ті пропорції в 1900 р.

були такі самі, як в 1869 р.), — в таким разі в 1900 р. було би було в Західній Галичині:

греко-католиків	106.000	замість	98.000
римо-католиків	2,271.000	замість	2,276.000
жидів	190.000	замість	198.000
иншої віри	14.000	замість	9.000
всіх людей	2,581.000	так само	2,581.000

З сего виходить, що в Західній Галичині наслідком неоднакового приросту поодиноких конфесій в часі від 1869 до 1900 року

греко-католики	стратили	8.000
християне-некатолики	стратили	5.000
	разом	13.000
римо-католики	зискали	5.000
жиди	зискали	8.000
	разом	13.000

З наведених обчислень і зіставлень виходить, що також і в Західній Галичині в останніх 30 літах XIX століття приріст греко-католиків (= Русинів) був слабший, ніж приріст римо-католиків (= Поляків) і ніж приріст Жидів, і в слід за тим релятивна чисельність греко-католиків (= Русинів) зменшила ся, а релятивна чисельність римо-католиків (= Поляків) і Жидів збільшила ся.

Суперечність і її розвязка. — Різниця між Східною і Західною Галичиною.

На основі наведених досі обчислень констатуємо отсі факти:

а) що в часі від 1869 до 1900 р. в Східній Галичині приріст греко-католиків (= Русинів) був значно слабший ніж приріст римо-католиків (= Поляків), і в слід за сим релятивна чисельність (процентова скількість) греко-католиків значно зменшила ся, а релятивна чисельність римо-католиків значно збільшила ся¹⁾;

б) що в тім самім часі також і в Західній Галичині приріст греко-католиків був слабший і їх релятивна чисельність зменшила ся, а приріст римо-католиків був сильніший і їх релятивна чисельність збільшила ся²⁾;

¹⁾ Диви стор. 120—123.

²⁾ Диви стор. 124—126.

в) що мимо того в цілій Галичині як цілоти в тім самім часі приріст греко-католиків був сильніший, ніж приріст римо-католиків, процент греко-католиків остав той сам, а процент римо-католиків зменшив ся і взаїмна чисельна пропорція греко-католиків і римо-католиків поправила ся на користь греко-католиків¹⁾.

На перший погляд кидає ся тут в очі льогічна суперечність, яка заходить між фактами а) і б) з одного боку, а фактом в) з другого боку.

На перший погляд — здаєть ся — годі зрозуміти, як се може бути, що слабший приріст греко-католиків і в Східній і в Західній Галичині дає в результаті сильніший приріст греко-католиків в цілій Галичині, — а сильніший приріст римо-католиків і в Східній і в Західній части краю дає в результаті слабший приріст римо-католиків в цілім краю; як се може бути, що чисельна пропорція обох обрядів в обох частях краю пересунула ся на користь римо-католиків, а в цілім краю на користь греко-католиків.

Одначе все те так здаєть ся лише на перший погляд, і коли сю справу ближше розглянемо, переконаємо ся, що тут нема ніякої суперечности.

Розвязка сеї загадки лежить у тім, що греко-католики і римо-католики неоднаково розділені між обі части краю, та що загальний приріст цілої людности в обох частях краю був неоднаковий.

З усіх греко-католиків величезна більшість сидить у Східній Галичині, а лише дрібна меншість у Західній; навпаки з усіх римо-католиків більшість живе в Західній, а меншість у Східній Галичині²⁾.

Отже в Східній Галичині, де сидить величезна більшість греко-католиків, загальний приріст людности був значно більший, ніж у Західній, де живе більшість римо-католиків.

Іменно було всіх людей в Галичині:

в році:	в цілій Г.	в Східній Г.	в Західній Г.
1900	7,316.000	4,735.000	2,581.000
1869	5,445.000	3,399.000	2,046.000
від 1869—1900 р. приросло	1,871.000	1,336.000	535.000
отже процент приросту	34·3%	39·3%	26·2%

¹⁾ Диви стор. 118, 119

²⁾ Диви стор. 92, 93.

Виходить, що пересічно в Східній Галичині в часі 1869—1900 р. до кожної тисячки людности прибуло 393 людей і де в 1869 р. було 1000 людей, там в 1900 р. було вже 1393 людей; в Західній Галичині в тім самім часі до кожної тисячки людности прибуло лише 262 людей і де в 1869 р. було 1000 людей, там в 1900 р. було 1262 людей.

Розумієть ся, що ся різниця приросту між Східною а Західною Галичиною проявила ся не лише що-до загалу людности, але також що-до поодиноких народностей і конфесій.

З-окрема для поодиноких конфесій процент приросту (*релятивний приріст*) в часі від 1869 до 1900 р. вносив¹⁾:

	в Східній Г.	в Західній Г.
греко-католики зросли о	35 ⁰ / ₁₀₀	20 ⁰ / ₁₀₀
римо-католики „ „	52 ⁰ / ₁₀₀	26 ⁰ / ₁₀₀
жиди „ „	45 ⁰ / ₁₀₀	31 ⁰ / ₁₀₀
ціла людність зросла о	39 ⁰ / ₁₀₀	26 ⁰ / ₁₀₀

З сего бачимо, що хоч і в Східній і в Західній Галичині з окрема приріст греко-католиків був слабший, ніж приріст римо-католиків, то всеж таки приріст греко-католиків у Східній Галичині (35⁰/₁₀₀) був сильніший ніж приріст римо-католиків у Західній Галичині (26⁰/₁₀₀), а що східно-галицькі греко-католики і західно-галицькі римо-католики становлять головну масу людности цілого краю, тож в остаточнім висліді приріст греко-католиків в цілій Галичині (як цілости) мусів бути більший від приросту римо-католиків, бо знижку, спричинену слабшим приростом східно-галицьких греко-католиків в прирівнаню до східно-галицьких римо-католиків і слабшим приростом західно-галицьких греко-католиків в прирівнаню до західно-галицьких римо-католиків, — переважила надвижка, спричинена сильнішим приростом східно-галицьких греко-католиків в прирівнаню до західно-галицьких римо-католиків. І як раз у сім містить ся ціла розв'язка трудної задачки, яка ввинула при зіставленю переміни в цілім краю з перемінами в обох його частях; те, що на перший погляд видавало ся як логічна суперечність, вияснило ся як логічна конечність.

Як вище сконстатовано, приріст людности в часі 1869—1900 р. був у Східній Галичині значно сильніший, ніж у Західній, і то не лише у загалу людности, але також у поодиноких народностей чи конфесій. Найсильніше виступає ся різниця у римо-католиків

¹⁾ Диви стор. 122 і 125; тут подані процентові цифри без дробів.

(= Поляків), яких приріст у Східній Галичині (52%) був два рази так сильний, як у Західній (26%); не така вже велика ся різниця у греко-католиків (= Русинів), яких приріст у Східній Галичині виносив 35%, в Західній 20%; найменша різниця показує ся у Жидів, яких приріст у Східній Галичині виносив 44%, в Західній 31%.

З причини сильнішого приросту людности в Східній Галичині, а слабшого в Західній, наступила переміна в розділі людности між обі часті краю¹⁾: пайка людности замешкалої в Східній Галичині побільшила ся, а пайка людности замешкалої в Західній Галичині зменшила ся.

	<i>в 1869 р.</i>		<i>в 1900 р.</i>	
з усіх людей мешкало :	в Східній Г.	62·5%	64·7%	
	в Західній Г.	37·5%	35·3%	
	в цілій Г.	100·0%	100·0%	
з усіх греко-католиків (Русинів) мешкало :	в Східній Г.	96·5%	97·2%	
	в Західній Г.	3·5%	2·8%	
	в цілій Г.	100·0%	100·0%	
з усіх римо-католиків (Поляків) мешкало :	в Східній Г.	28·2%	32·0%	
	в Західній Г.	71·8%	68·0%	
	в цілій Г.	100·0%	100·0%	
з усіх Жидів мешкало :	в Східній Г.	73·8%	75·6%	
	в Західній Г.	26·2%	24·4%	
	в цілій Г.	100·0%	100·0%	

З сего бачимо, що не лише з цілої людности, але так само з поодиноких народностей чи конфесій (Русинів, Поляків, Жидів), пайка людей замешкалих у Східній Галичині побільшила ся, а пайка людей замешкалих в Західній Галичині поменшила ся. В 1869 році мешкало в Західній Галичині звиж $\frac{7}{10}$ частий усіх галицьких римо-католиків (Поляків), звиж $\frac{1}{4}$ часть усіх галицьких Жидів і звиж $\frac{3}{100}$ части всіх галицьких греко-католиків (Русинів); в 1900 році припадало на Західну Галичину менше ніж $\frac{7}{10}$ частий усіх галицьких римо-католиків (Поляків), менше ніж $\frac{1}{4}$ часть усіх галицьких Жидів і менше ніж $\frac{3}{100}$ части всіх галицьких греко-католиків (Русинів).

¹⁾ Диви стор. 92.

В причини нерівномірного приросту людности в обох частях краю в часі від 1869 до 1900 р. Східна Галичина зискала, а Західна Галичина стратила около 164.000 людей, в тім около 126.000 римо-католиків (Поляків), около 22.000 греко-католиків (Русинів) і около 15.000 Жидів.

Ся переміна в розміщеню (дісьлокації) людности вийшла на користь Поляків (римо-католиків), а на шкоду Русинів (греко-католиків). Вправді Поляки стратили в Західній Галичині 126.000 людей, але ся страта супротив великої маси Поляків в Західній Галичині (2,276.000) досить дрібна, бо виносить несповна 6%; за те Поляки зискали таке саме число (126 000) людей у Східній Галичині, а сей зиск супротив меншої скількості Поляків у Східній Галичині (1,072.000) дуже значний, бо виносить около 12%. Натомість Русини зискали вправді в Східній Галичині 22.000 людей, але сей зиск супротив великої маси Русинів у Східній Галичині (3,011.000) дуже дрібонький, бо виносить ледви 0·7%; за те стратили Русини в Західній Галичині таке саме число (22.000) людей, а ся страта супротив малої скількості Русинів у Західній Галичині (98.000) величезна, бо виносить звиж 22%. Поляки стратили там, де їх більше, а зискали там, де їх менше; Русини зискали там, де їх багато, а стратили там, де їх мало; до того ж у Поляків страта мала, а зиск великий, у Русинів зиск малий, а страта велика. Також і сю обставину, що приріст Жидів у Східній Галичині більший ніж у Західній, треба почислити як зиск Поляків а страту Русинів.

У звязи з сильнішим приростом східно-галицької людности і слабшим приростом західно-галицької людности стоїть факт, що в конфесійнім і національнім складі людности зайшли в Східній Галичині значно сильніші переміни, ніж у Західній. Як вже вище сконстатовано, в часі від 1869 до 1900 р. перемінило ся щодо конфесії (і народности) у Східній Галичині 2·3% всеї людности (около 109.000 людей)¹⁾, коли в Західній Галичині підпало тій переміні лаше 0·5% всеї людности (около 13.000 людей)²⁾, значить, ся переміна навіть релятивно в Східній Галичині була пять разів сильніша, ніж у Західній (2·3% : 0·5%). Що ся переміна і в Східній і в Західній Галичині вийшла на користь Поляків (римо-католиків) і Жидів, а на шкоду Русинів (греко-католиків),

¹⁾ Диви стор. 123.

²⁾ Диви стор. 126.

про се ми переконали ся вже в попередних главах¹⁾; тепер з порівняня бачимо, що ся некористна для Русинів переміна була в Східній Галичині (значить, в руській части краю) багато сильнійша, ніж у Західній, а ся обставина лише ще побільшує страти Русинів у демографічнім білянсі Галичини.

Переміни в конфесійнім і національнім складі людности в ріжних сторонах і повітах Східної Галичини.

На 100 мешканців кожного повіту припадало:

Назва повіту :	греко-католиків			римо-католиків			жидів		
	1869 р.	1900 р.	ріжниця	1869 р.	1900 р.	ріжниця	1869 р.	1900 р.	ріжниця
1. Турка	89.1	85.9	-3.2	2.5	3.1	+0.6	8.3	11.0	+2.7
2. Богородчани	83.9	81.9	-2.0	4.2	4.5	+0.3	11.2	13.0	+1.8
3. Косів	82.7	82.6	-0.1	4.4	4.4	-0.0	11.5	12.3	+0.8
4. Старий Самбір	80.8	77.2	-3.6	8.4	12.0	+3.6	10.6	10.8	+0.2
5. Надвірна	80.8	74.0	-6.8	6.6	11.9	+5.3	11.8	13.0	+1.2
6. Калущ	80.8	79.9	-0.9	6.7	8.5	+1.8	10.8	10.1	-0.7
7. Снятин	80.0	80.0	+0.0	6.7	7.0	+0.3	12.3	12.0	-0.3
8. Яворів	79.7	79.2	-0.5	9.7	11.1	+1.4	8.5	8.4	-0.1
9. Городенка	78.7	76.9	-1.8	10.6	11.3	+0.7	10.3	11.6	+1.3
10. Стрий	77.7	69.0	-8.7	8.5	13.5	+5.0	11.6	13.6	+2.0
11. Долина	76.7	73.4	-3.3	9.4	10.9	+1.5	11.6	13.2	+1.6
12. Ліско	76.5	71.2	-5.3	12.0	14.5	+2.5	10.7	13.7	+3.0
13. Жидачів	74.6	75.1	+0.5	12.7	15.0	+2.3	12.3	9.5	-2.8
14. Рогатин	74.1	71.4	-2.7	13.5	16.0	+2.5	12.3	12.4	+0.1
15. Тогмач	74.0	73.9	-0.1	15.2	16.6	+1.4	10.0	8.3	-1.7
16. Жовква	74.0	72.2	-1.8	14.4	15.9	+1.5	10.8	11.1	+0.3
17. Заліщики	72.5	73.7	+1.2	13.1	13.8	+0.7	14.2	12.2	-2.0
18. Рава	72.5	69.8	-2.7	14.3	15.1	+0.8	12.6	14.5	+1.9
19. Коломия ²⁾	72.5	69.4	-3.1	11.7	11.9	+0.2	14.8	17.8	+3.0
20. Бірча	72.2	68.9	-3.3	15.4	18.2	+2.8	12.0	12.3	+0.3
21. Добромил ³⁾	69.3	67.5	-1.8	20.8	21.9	+1.1	9.2	9.6	+0.4
22. Сокаль	69.2	66.5	-2.7	16.8	18.4	+1.6	13.6	14.8	+1.2
23. Борщів	69.0	69.0	--0.0	17.2	17.9	+0.7	13.7	13.1	-0.6
24. Станіславів	68.6	59.0	-9.6	14.6	21.0	+6.4	16.3	19.1	+2.8
25. Дрогобич	68.2	66.2	-2.0	12.0	15.6	+3.6	16.4	16.4	+0.0
26. Рудки	67.9	65.5	-2.4	22.9	25.3	+2.4	7.8	8.6	+0.8
27. Перемишляни	65.0	61.4	-3.6	23.3	25.0	+1.7	10.2	12.3	+2.1

¹⁾ Диви стор. 120--126.

²⁾ Разом з повітом Печеніжин, який в 1869 р. належав ще до повіту Коломия.

³⁾ В 1869 р. називав ся сей повіт Бірча.

28. Городок	65·0	65·7	+0·7	23·8	22·3	-1·5	8·3	9·9	+1·6
29. Підгайці	64·7	63·2	-1·5	25·8	27·5	+1·7	9·5	9·3	-0·2
30. Самбір	64·6	63·1	-1·5	26·7	28·2	+1·5	8·6	8·4	-0·2
31. Чортків	61·8	63·2	+1·4	24·8	25·0	+0·2	13·0	11·4	-1·6
32. Золочів	61·6	64·5	+2·9	23·9	21·7	-2·2	14·1	13·2	-0·9
33. Збараж	61·1	72·0	+0·9	29·6	30·5	+0·9	9·3	7·5	-1·8
34. Камінка	61·1	60·8	-0·3	22·9	23·2	+0·3	13·0	13·6	+0·6
35. Бережани	60·4	61·2	+0·8	26·5	27·0	+0·5	13·1	11·5	-1·6
36. Мостиска	60·3	61·0	+0·7	31·3	29·8	-1·5	8·2	9·1	+0·9
37. Перемишль	60·1	51·0	-9·1	28·3	34·3	+6·0	11·5	14·3	+2·8
38. Гусятин	58·8	60·3	+1·5	26·7	26·3	-0·4	14·5	13·3	-1·2
39. Бучач	58·7	59·5	+0·8	27·2	27·6	+0·4	14·6	12·9	-1·7
40. Броди	58·0	62·3	+4·3	19·9	20·1	+0·2	21·8	17·4	-4·4
41. Цішанів	57·8	53·6	-4·2	30·4	32·9	+2·5	10·6	12·6	+2·0
42. Сянік	55·5	52·1	-3·4	36·7	38·0	+1·3	7·8	9·9	+2·1
43. Тернопіль	54·9	55·3	+0·4	28·1	29·5	+1·4	16·8	15·0	-1·8
44. Теребовля	52·3	51·7	-0·6	38·0	37·7	-0·3	9·6	10·4	+0·8
45. Львів повіт	50·9	49·3	-1·6	38·1	39·4	+1·3	6·7	8·2	+1·5
46. Скалат	50·5	51·7	+1·2	46·1	33·6	-2·5	13·4	14·6	+1·2
47. Ярослав	45·7	41·0	-4·7	43·0	48·4	+5·4	11·2	10·3	-0·9
48. Львів місто	14·2	18·4	+4·2	53·1	51·7	-1·4	30·6	27·7	-2·9

З сеї таблицки бачимо, що в Східній Галичині в часі від 1869 до 1900 р. релятивна чисельність греко-католиків (Русинів) збільшилася лише в 15 повітах¹⁾, зменшилася аж в 33 повітах²⁾; релятивна чисельність римо-католиків (Поляків) збільшилася аж в 40 повітах³⁾, зменшилася лише в 8 повітах⁴⁾; релятивна чисельність Жидів збільшилася в 29 повітах⁵⁾, зменшилася в 19 повітах⁶⁾ 7).

Найсильніше збільшене релятивної чисельности виносило: у греко-католиків $+4·3\%$ (в повіті Броди), у римо-католиків

¹⁾ Іменно в повітах: Броди, Львів місто, Золочів, Гусятин, Чортків, Заліщики, Скалат, Збараж, Бережани, Бучач, Мостиска, Городок, Жидачів, Тернопіль, Сянік.

²⁾ Найбільше в повітах: Станіславів, Перемишль, Стрий, Надвірна, Ліско, Ярослав, Цішанів, Перемишляни, Старий Самбір, Сянік.

³⁾ Найбільше в повітах: Станіславів, Перемишль, Ярослав, Надвірна, Стрий, Старий Самбір, Дрогобич.

⁴⁾ Іменно в повітах: Скалат, Золочів, Мостиска, Городок, Львів місто, Гусятин, Теребовля, Косів.

⁵⁾ Найбільше в повітах: Ліско, Коломия, Станіславів, Перемишль, Турка, Перемишляни, Цішанів, Стрий, Сянік.

⁶⁾ Найбільше в повітах: Броди, Львів місто, Жидачів, Заліщики, Збараж, Тернопіль, Товмач, Чортків, Бережани.

⁷⁾ Два висше стор. 121 і 122; тут сі обчислення зроблені докладніше, ніж на стор. 121 і 122.

+ 6.4% (в повіті Станиславів), у Жидів + 3.0% (в повіті Ліско); найсильніше зменшене релятивної чисельности виносило: у греко-католиків - 9.6% (в повіті Станиславів), у римо-католиків - 2.5% (в повіті Скалат), у Жидів - 4.4% (в повіті Броди).

Взаїмну зв'язь між переїнами релятивної чисельности Русинів (= греко-католиків), Поляків (= римо-католиків) і Жидів показує отсе зіставленє, зроблене на підставі наведеної вше таблицки:

а) Процент Русинів збільшив ся сильнійше від проценту Поляків і від проценту Жидів (або принайменше так само) в 10 повітах: Броди, Львів місто, Золочів, Гусятин, Чортків, Заліщики, Скалат, Збараж, Бережани, Бучач; окрім міста Львова всі ті повіти лежать в східній стороні Східної Галичини і всі ті повіти визначають ся релятивно низьким процентом Русинів і релятивно високим процентом Поляків і Жидів.

б) Процент Русинів збільшив ся сильнійше від проценту Поляків, але слабше від проценту Жидів в 2 повітах: Мостиска і Городок; оба ті повіти визначають ся релятивно низьким процентом Русинів і релятивно високим процентом Поляків; процент Жидів релятивно низький.

в) Процент Русинів збільшив ся сильнійше від проценту Жидів, але слабше від проценту Поляків в 3 повітах: Жидачів, Тернопіль, Снятин; сі повіти визначають ся релятивно високим процентом Жидів.

г) Процент Русинів зменшив ся, але й процент Поляків зменшив ся, хоч не так дуже, а тільки процент Жидів збільшив ся в 2 повітах: Тербовля і Косів.

д) Процент Русинів зменшив ся, але ще гірше зменшив ся процент Жидів, а тільки процент Поляків збільшив ся в 2 повітах: Борщів і Товмач.

е) Процент Русинів зменшив ся і процент Жидів зменшив ся (хоч не так дуже, як Русинів), а процент Поляків збільшив ся в 5 повітах: Яворів, Калуш, Підгайці, Самбір, Ярослав.

ж) Процент Русинів зменшив ся, а процент Поляків і Жидів збільшив ся, але процент Жидів збільшив ся сильнійше в 11 повітах: Камінка, Львів повіт, Городенка, Богородчани, Рава, Турка, Коломня, Долина, Сянік, Перемишляни, Ліско.

з) Процент Русинів зменшив ся, а процент Поляків і Жидів збільшив ся, але процент Поляків збільшив ся сильнійше в 13 повітах: Добромиль, Жовква, Дрогобич, Рудки, Сокаль, Рогатин, Старий Самбір, Бібрка, Цішанів, Надвірна, Стрий, Перемишль і Стани-

славів; всі ті повіти лежать в осередній або західній полосі Східної Галичини.

З сего зіставлення виходить, що приріст Русинів був сильніший від приросту Поляків і від приросту Жидів в 10 повітах (під *a*); сильніший від приросту Поляків, але слабший від приросту Жидів в 2 повітах (під *b*); сильніший від приросту Жидів, але слабший від приросту Поляків в 5 повітах (під *e* і *d*); наконець приріст Русинів був слабший від приросту Поляків і від приросту Жидів в 31 повітах (під *g*, *e*, *ж*, *з*).

Щоби мати ліпший перегляд, поділім Східну Галичину на отсі три меріціональні полоси:

I) полоса східна, що обіймає отсих 19 повітів: Камінка, Золочів, Броди, Збараж, Тернопіль, Скалат, Теревовля, Гусятин, Чортків, Бережани, Підгайці, Бучач, Борщів, Заліщики, Городенка, Товмач, Коломия, Снятин, Косів;

II) полоса середна, що обіймає отсих 22 повіти: Сокаль, Жовква, Рава, Яворів, Перемишляни, Львів повіт, Львів місто, Городок, Мостиска, Рудки, Самбір, Дрогобич, Турка, Стрий, Жвдачів, Долина, Калуш, Бібрка, Рогатин, Станиславів, Богородчани, Надвірна;

III) полоса західна, що обіймає отсих 7 повітів: Цішанів, Ярослав, Перемишль, Добромиль, Старий Самбір, Ліско, Сянік.

Маючи на увазі сі три полоси, обчислив я для кожної полоси з окрема, яка була в тих полосах релятивна чисельність всіх трех головних конфесій (чи-то народностей) в 1869 р., а яка в 1900 р., і дістав як вислід отсе зіставлене:

	на 100 мешканців кожної полоси припадало:		
	греко-католиків (Русинів):	римо-католиків (Поляків):	Жидів:
I) в східній полосі:			
в 1869 р.	65·0%	21·0%	13·7%
в 1900 р.	65·3%	21·5%	13·0%
<i>ріжниця</i> :	+0·3%	+0·5%	-0·7%
II) в середній полосі:			
в 1869 р.	68·0%	18·5%	12·1%
в 1900 р.	64·8%	20·7%	13·4%
<i>ріжниця</i> :	-3·2%	+2·2%	+1·3%
III) в західній полосі:			
в 1869 р.	61·5%	27·7%	10·3%
в 1900 р.	56·0%	31·6%	11·7%
<i>ріжниця</i> :	-5·5%	+3·9%	+1·4%

З сего зіставленя бачимо, що релятивна чисельність Русинів у східній полосі незначно побільшила ся (о 03% або о 3 на 1000), в середній полосі значно зменшила ся (о 3·2% або о 32 на 1000), а в західній полосі дуже значно зменшила ся (о 5·5% або о 55 на 1000); навпаки релятивна чисельність Поляків найсильніше побільшила ся в західній полосі (о 3·9% або о 39 на 1000), не так вже сильно в середній полосі (о 2·2% або о 22 на 1000), а найслабше в східній полосі (о 0·5% або о 5 на 1000); подібно і релятивна чисельність Жидів найбільше зросла в західній полосі, слабше в середній полосі, а зменшила ся в східній полосі.

Такий сам вислід дістав я, коли я обчислив приріст людности кожної конфесії чи народности в часі від 1869 до 1900 р. для кожної полоси окремо; іменно дістав я отсе зіставленє:

	I.	II.	III.
Від 1869 до 1900 р. побільшило ся число людности:	в східній полосі:	в середній полосі:	в західній полосі:
цілої людности о	37·6%	40·1%	42·2%
руської (греко-католицької) о	38·1%	33·3%	30·0%
польської (римо-католицької) о	41·7%	57·3%	62·3%
жидівської о	30·5%	55·0%	62·0%

З сего бачимо, що коли загальна людність зросла найсильніше в західній полосі, менше сильно в середній полосі, а найслабше в східній полосі, то приріст руської людности був як-раз найслабший в західній полосі, сильнішій в середній, а найсильніший у східній полосі; приріст польської людности був у всіх трьох полосах сильнішій ніж приріст руської людности, але в східній полосі лише незначно сильніший, в середній майже два рази сильніший, а в західній звиж два рази сильніший; приріст жидівської людности в східній полосі був слабший від приросту руської людности, але за те в середній, а ще більше в західній полосі приріст Жидів був значно сильніший від приросту Русинів.

Коли тепер переглянемо поодинокі повіти, то побачимо, що з тих 15 повітів, в яких релятивна чисельність Русинів побільшила ся¹⁾, 11 повітів лежать у східній полосі, 4 в середній і ані оден в західній, бо в усіх повітах західної полоси релятивна чисельність Русинів зменшила ся; з тих 8 повітів, в яких релятивна чисельність Поляків зменшила ся, 5 лежить у східній полосі, 3 в серед-

¹⁾ Диви стор. 132.

ній і ані оден в західній, бо в західній полосі у всіх повітах релятивна чисельність Поляків збільшилася.

З тих усіх помічень мусимо прийти до висновку, що чим ближше до Західної Галичини, тим сильніший приріст Поляків і Жидів, і тим слабший приріст Русинів, а чим далше на схід, тим слабший приріст Поляків і Жидів і там сильніший приріст Русинів; значить, польщене (польонізація) і жидівщене (юдаїзація) галицької Руси посувається етапами з заходу на схід, починаючи від Західної Галичини.

Однак се польщене і жидівщене стрічає деяку заперу само в собі.

Погляньмо ще раз на обі послідні табличка, а побачимо ось-що:

Релятивна чисельність Поляків (римо-католиків) в 1869 р. виносила в східній полосі 21%, в середній лише 18.5%, отже в середній полосі була менша ніж у східній; однак їх приріст в часі від 1869 до 1900 р. сильніший був у середній полосі, ніж у східній; значить, приріст Поляків там був сильніший, де їх з початку було менше, а де з початку було їх більше, там їх приріст був слабший. — Релятивна чисельність Русинів (греко-католиків) в 1869 р. більша була в середній полосі (68%), ніж у східній (65%), однак їх приріст в часі від 1869 до 1900 р. менший був в середній полосі, ніж у східній; виходить, що і приріст Русинів там був сильніший, де їх було менше, а де їх було більше, там їх приріст був слабший. — Релятивна чисельність Жидів в 1869 р. найбільша була в східній полосі (13.7%), менша в середній (12.1%), найменша в західній (10.3%); навпаки їх приріст у часі 1869 - 1900 р. найсильніший був в західній полосі, де їх з початку було найменше, слабший був їх приріст у середній полосі, де їх з початку було більше, а найслабший їх приріст був у східній полосі, де їх з початку було найбільше. Вже на основі сих помічень могли би ми поставити правило, що в Східній Галичині приріст якоїсь національної чи конфесійної категорії людности (Русинів, Поляків, Жидів) стоїть у відворотній пропорції до початкової релятивної чисельности тої категорії. Однак виїмок від того правила становить західна полоса (7 повітів) о стілько, що там з усіх трьох полос був найнижший процент Русинів і той ще зменшився, а процент Поляків був найвищий і той ще збільшився. З уваги на сей виїмок треба сю справу докладніше провирити.

В тій цілі поділім всі повіти Східної Галичини на дві групи: до групи А) зачислім ті повіти, які в 1869 р. мали релятивну

чисельність Русинів висшу, а релятивну чисельність Поляків низшу від середньої чисельности Східної Галичини (65·8% Русинів і 20·8% Поляків); навпаки до групи Б) зачислім ті повіти, які в 1869 р. мали релятивну чисельність Русинів низшу, а релятивну чисельність Поляків висшу від тої середньої.

До групи А) належить отсих 26 повітів: Турка, Богородчани, Косів, Калуш, Старий Самбір, Надвірна, Снятин, Яворів, Городенка, Стрий, Долина, Ліско, Жидачів, Рогатин, Товмач, Жовква, Заліщики, Рава, Коломня, Бібрка, Добромиль, Сокаль, Борщів, Станиславів, Дрогобич, Рудки;

До групи Б) належать отсі 22 повіти: Львів місто, Ярослав, Скалат, Львів повіт, Тереховля, Тернопіль, Сянік, Цішанів, Броди, Бучач, Гусятин, Перемишль, Мостиска, Бережани, Камінка, Збараж, Золочів, Чортків, Самбір, Підгайці, Городок, Перемишляни.

Обчислім тепер національні чи там конфесійні пропорції для обох сих груп, то дістанемо отсе зіставлене:

	на 100 мешканців кожної групи повітів припадало:		
	греко-католиків (Русинів):	римо-католиків (Поляків):	Жидів:
в групі повітів А):			
в 1869 р.	74·9%	12·1%	12·1%
в 1900 р.	72·2%	14·0%	13·0%
<i>ріжниця:</i>	-2·7%	+1·9%	+0·9%
в групі повітів Б):			
в 1869 р.	55·9%	30·0%	13·2%
в 1900 р.	54·6%	31·7%	12·9%
<i>ріжниця:</i>	-1·3%	+1·7%	-0·3%

Приріст людности в часі від 1869 до 1900 р. виносив:

Від 1869 до 1900 р. побільшило ся число людности:	в групі А):	в групі Б):
	цілої людности о	37·3%
руської (греко-католицької) о	32·5%	38·2%
польської (римо-католицької) о	57·5%	49·0%
жидівської о	47·5%	38·3%

Отже таки бачимо, що в групі повітів А) з більшим процентом Русинів їх приріст був слабший, ніж в групі повітів Б) з меншим процентом Русинів; приріст польської і жидівської людности був сильніший в групі А), де процент тої людности меншій, а в групі Б), де процент Поляків і Жидів більший, там їх приріст

був слабший; значить, поставлена нами висше теза про відворотну пропорцію чисельности і приросту показуєть ся правдивою.

Сю тезу можемо перевірити також через порівняне поодиноких сусідних повітів. Возьмім, приміром, три сусідні повіти, що лежать на самім сході над рікою Збручем: Скалат, Гусятин, Борщів. В 1869 р. релятивна чисельність Поляків (римо-католиків) в тих повітах була найвисша в повіті Скалат (36%), низша в повіті Гусятин (26.7%), найнижша в повіті Борщів (17.2%); отже за тридцять літ 1869—1900 релятивна чисельність Поляків в повіті Скалат значно зменшила ся (до 33.6%), в повіті Гусятин незначно зменшила ся (до 26.3%), а в повіті Борщів збільшила ся (на 17.9%). Возьмім дальші три сусідні повіти, що лежать зараз коло тамтих на захід: Тереховля, Чортків, Заліщики. В 1869 р. релятивна чисельність Поляків була найвисша в повіті Тереховля (38%), низша в повіті Чортків (24.8%), найнижша в повіті Заліщики (13.1%); отже за тридцять літ 1869—1900 релятивна чисельність Поляків в повіті Тереховля трошки зменшила ся (до 37.7%), в повіті Чортків незначно збільшила ся (на 25%), а в повіті Заліщики збільшила ся значнійше (на 13.8%). Теж саме побачимо, коли порівняємо дальші три сусідні повіти: Бережани, Підгайці, Бучач (релятивна чисельність Поляків в 1869 р. 26.4% — 25.6% — 27.1%; в 1900 р. 27% — 27.5% — 27.6%); в повіті Підгайці, де релятивна чисельність Поляків була в 1869 р. найнижша, побільшила ся найсильнійше (о 1.7%), в повіті Бучач, де релятивна чисельність Поляків була в 1869 р. найвисша, побільшила ся найменше (о 0.5%). Подібних паралель що-до відвортної пропорції чисельности і приросту польської людности в сусідних повітах, можна уставити більше, як приміром: Сокаль, Камінка і Золочів; Золочів, Перемишляни і Рогатин; Жовква, Львів повіт і Жидачів; Яворів, Рава, Городок і Мостиска; Мостиска, Самбір, Рудки і Дрогобич і т. д.

Подібно потверджуєть ся згадане правило і на жидівській людности: можна уставити ланьцухи сусідних повітів, які по мірі більшої чисельности Жидів виказують менший приріст тої чисельности; приміри: Тереховля, Камінка, Золочів, Тернопіль, Броди (релятивна чисельність Жидів в 1869 р.: 9.6, 13, 14, 16.8, 21.7%; збільшене або зменшене чисельности Жидів від 1869 до 1900 р.: +0.8, +0.6, -0.9, -1.8, -4.3%); Городенка, Святин, Чортків, Заліщики (чисельність в 1869 р.: 10.3, 12.2, 13, 14.2%; збільшене або зменшене чисельности: +1.3, -0.3, -1.6, -2%); Турка, Стрий, Дрогобич (чисельність в 1869 р.: 8.3, 11.5, 16.3%; збільшене

релятивної чисельности: $+2.7$, $+2.1$, $+0.1\%$); Львів повіт, Бібрка, Жидачів (чисельність в 1869 р.: 6.6 , 11.9 , 12.2% ; збільшене або зменшене чисельности: $+1.5$, $+0.4$, -2.8%); Скалат, Борщів, Гусятин (13.3 , 13.6 , 14.4% — $+1.2$, -0.5 , -1%) і т. д.

Також і Русини в тих повітах, де їх релятивно більше, проявляють сильніший убуток релятивної чисельности і навпаки в тих повітах, де їх релятивно менше, там їх релятивна чисельність не так значно зменшилася або навіть збільшилася; се все — розуміється — лише тоді, коли порівнюємо сусідні повіти; приміром: повіти Броди, Камінька, Сокаль, Рава творять ланцюх, в яким кождий дальший повіт має що-раз більшу релятивну чисельність Русинів, а разом з тим що-раз менший приріст чи там що-раз більший убуток тої чисельности (релятивна чисельність в 1869 р. 58 , 61.1 , 69.1 , 72.5% , — приріст або убуток тої чисельности: $+4.3$, -0.3 , -2.6 , -2.7%); подібні ланцюхи творять повіти: Гусятин, Чортків, Заліщики, Городенка (чисельність Русинів в 1869 р.: 58.8 , 61.8 , 72.5 , 78.7% , приріст або убуток тої чисельности: $+1.5$, $+1.4$, $+1.2$, -1.8%); Бережани, Підгайці, Рогатин (чисельність Русинів в 1869 р.: 60.4 , 64.7 , 74.1% , приріст або убуток тої чисельности: $+0.8$, -1.5 , -2.7%); відтак порівнаймо повіти Скалат і Тернопіль, Золочів і Перемишляни, Броди і Збараж, Тереховлю і Підгайці, Гусятин і Борщів, Бучач і Станіславів, Львів повіт і Бібрку, Городок і Яворів, Мостиска і Рудки, Жидачів і Калуш і т. д., а побачимо те-ж саме.

Однак в західній половині¹⁾, де польонізаційний вплив Західної Галичини діє найміцніше, не potwierджується згадане висше правило, а навіть добачуємо як-раз протилежну прояву: в тих повітах, де вже в 1869 р. релятивна чисельність Поляків була більша, там і приріст сеї чисельности був більший, а в тих повітах, де сея чисельність була менша, там і її приріст був менший; подібно і зменшене релятивної чисельности Русинів в повітах західної половини було сильніше в тих повітах, в яких релятивна чисельність Русинів вже з початку була менша.

З наведених помічень виходить, що коли поглянемо на боці 7 повітів західної половини, зрештою в цілій Східній Галичині бачимо прояву, що в тих повітах і околицях, де чисельна пропорція Русинів до Поляків і Жидів була для Русинів менше користна, там вона для них поправила ся або бодай не дуже погіршила ся,

¹⁾ Повіти: Цішанів, Ярослав, Перемишль, Добромиль, Старий Самбір, Ліско, Санік.

а в тих повітах і околицях, де ся пропорція була для Русинів більше користна, там вона для них значно погіршила ся. В наслідок сего між поодинокими повітами і сторонами краю що-до національного чи конфесійного складу людности нема тепер такої значної різниці, яка була давнійше (в 1869 році).

Назвимо сю прояву законом рівноваги або нівеляції.

Сю нівеляцію зрозуміємо найкраще, коли порівнаємо, яка була різниця між східною і середною полозою Східної Галичини що-до національного складу людности — в 1869 р., а яка була різниця в 1900 р.¹⁾ Іменно вивосив:

	процент Русинів (греко-католиків):	процент Поляків (римо-католиків):	процент Жидів:
в 1869 р.			
в східній полосі:	65·0%	21·0%	13·7%
в середній полосі:	63·0%	18·5%	12·1%
різниця:	3·0%	2·5%	1·6%
в 1900 р.			
в східній полосі:	65·3%	21·5%	13·0%
в середній полосі:	64·8%	20·7%	13·4%
різниця:	0·5%	0·8%	0·4%

З сего зіставлення бачимо, що різниця між східною і середною полозою що-до чисельности Русинів виносила в 1869 р. 3%, в 1900 р. лише 0·5%, значить чотири рази менше; що-до чисельности Поляків — в 1869 р. 2·5%, в 1900 р. лише 0·8%, значить три рази менше; що-до чисельности Жидів — в 1869 р. 1·6%, в 1900 р. лише 0·4%, значить чотири рази менше. Виходить, що давнійше (в 1869 р.) обі полосои сильно різнили ся національним складом людности, а тепер (в 1900 р.) національний склад людности в обох полозах майже однаковий: різниці, які були, зрівноважили ся, знівельювали ся.

Розуміть ся, сей закон нівеляції не всюди проявляєт ся рівно ясно і чисто, бо прояви сего закона перехрещують ся з иншими проявами, а найбільше з польонізаційним впливом Західної Галичини, який ділає тим сильнійше, чим ближше сусідство етнографічної Польщі²⁾. Тим то прояви нівеляційного закона найяснійше виступають в східній полосі, слабше в середній полосі, а в західній полосі зовсім затемнюють ся.

¹⁾ Диви више стор. 134.

²⁾ Диви више стор. 136.

Маючи се на тямці, зможемо лекше зрозуміти переміни, які зайшли в національнім складі людности поодиноких повітів.

Процент руської людности значно збільшив ся в повітах: Броди, Збараж, Золочів, Тернопіль, Скалат, Чортків, Гусятин, Бережани, Бучач — длятого, що ті повіти лежать на самім сході, далеко від Західної Галичини, і длятого, що в тих повітах в порівнаню з иншими повітами Східної Галичини процент Русинів був від давна (вже в 1869 р.) релятивно менший.

В повіті Мостиска процент Русинів збільшив ся длятого, що там від давна в порівнаню з сусідними повітами процент Русинів був менший; в повіті Заліщики процент Русинів збільшив ся длятого, що той повіт лежить далеко на сході; також повіт Снятин лежить далеко на сході, але що в тім повіті вже був дуже великий процент Русинів, тому той процент не збільшив ся, хоч і не зменшив ся.

В повітах Турка, Стрий, Долина, Надвірна значно зменшив ся процент Русинів, тому, що в тих повітах той процент був дуже високий.

В повітах Цішанів, Ярослав, Перемишль, Старий Самбір, Ліско, Сянок сильно зменшив ся процент Русинів і значно збільшив ся процент Поляків тому, що ті повіти лежать в близькім сусідстві Західної Галичини.

В повітах Скалат, Тереховля, Гусятин, Мостиска процент Поляків зменшив ся тому, що був релятивно дуже високий, а в трох перших повітах ще й тому, що ті повіти лежать далеко на сході — і т. д.

Переміни національних і конфесійних пропорцій по більших містах Східної Галичини.

Була би се річ дуже важна і цікава розслідити переміни, які зайшли в національнім та конфесійнім складі людности по всіх громадах (селах і містах) цілої Галичини, або принайменше Східної. На жаль, се така велика праця, яка в даних обставинах перевисшає мої сили і засоби — і тому я обмежу ся до **17 найбільших міст Східної Галичини**, які в 1900 р. мали більше ніж 10.000 мешканців¹⁾.

¹⁾ Властиво таких осель було в 1900 році 19, бо крім міст низше вчислених також ще Борислав коло Дрогобича і Княгинин коло Станиславова мали більше як по 10.000 мешканців; одначе в 1869 р. були то села і я на жаль не маю під рукою статистичних даних що-до складу їх людности в 1869 р., тому лишаю їх на боці.

Переміни національних пропорцій в цих містах показує нам отся табличка:

Назва міста:	на кожну сотку (100) загалу мешканців якогось міста було:					
	Русинів (греко-католиків):		Поляків (римокатоликів):		Жидів:	
	1869 р. ‰	1900 р. ‰	1869 р. ‰	1900 р. ‰	1869 р. ‰	1900 р. ‰
1. Львів	14	18	53	52	30	28
2. Перемишль	18	23	41	46	39	30
3. Коломия	16	20	27	28	51	49
4. Тернопіль	24	28	21	27	54	45
5. Станиславів	14	20	29	32	55	47
6. Стрий	31	27	21	33	44	37
7. Ярослав	20	20	38	54	40	25
8. Дрогобич	28	29	23	26	47	44
9. Броди	7	12	10	19	81	69
10. Самбір	12	19	57	52	30	29
11. Городок	34	33	38	36	27	31
12. Золочів	21	28	28	26	50	46
13. Бучач	19	16	8	26	72	58
14. Городенка	53	52	10	11	35	36
15. Святин	39	43	17	18	39	36
16. Бережани	20	24	35	37	44	38
17. Яворів	62	62	10	11	26	27
<i>сих 17 міст разом</i>	<i>21</i>	<i>23</i>	<i>33</i>	<i>39</i>	<i>42</i>	<i>37</i>

З сеї таблички бачимо, що у відношеню до загалу мешканців процент¹⁾ Русинів²⁾ зменшив ся лише в 4 містах (в Бучачи, Стрию, Городку і Городенці), в 2 містах (в Яворові і Ярославі) процент Русинів остав менше-більше такий сам, який був, а в інших 11 містах процент Русинів збільшив ся; процент Поляків зменшив ся також лише в 4 містах (у Львові, Самборі, Золочеві і Городку), а в 13 містах збільшив ся; за те процент Жидів зменшив ся аж в 14 містах, а збільшив ся лише в 3 містах (в Городку, Городенці і Яворові). Загалом у всіх тих 17 містах разом (пересічно), процент Жидів значно зменшив ся, процент Поляків сильно збільшив ся, а процент Русинів також (хоч не так значно) підвищив ся.

Коли приглянемо ся ближше перемінам, які зайшли в національним чи там конфесійнім складі людности тих 17 міст, то му-

¹⁾ Процент = релятивна чисельність.

²⁾ Русини = греко-католики, Поляки = римокатолики.

симо запримитати незвичайно плястичні прояви закона нівеляції або рівноваги¹).

Перше всього впадає в очі, що всюди, де якась народність становила абсолютну більшість мешканців міста, там процент тої народности зменшив ся, або бодай не збільшив ся. Русини становили абсолютну більшість загалу людности лише в Яворові і Городенці і там їх процент не збільшив ся; Поляки становили абсолютну більшість лише у Львові і в Самборі і там їх процент зменшив ся; Жиди становили абсолютну більшість в Бродах, Бучачи, Станиславові, Тернополі, Коломиї і Городку, і у всіх тих містах процент Жидів зменшив ся, а найсильніше там, де їх було найбільше: в Бродах і Бучачи.

Дальше впадає в очі, що в 1869 р. Жидів було менше ніж Русинів лише в 3 містах: в Городку, Городенці і Яворові — і якраз лише в сих трех містах процент Жидів збільшив ся; зрештою у всіх інших містах Жидів було більше ніж Русинів і у всіх інших містах процент Жидів зменшив ся.

В тих трех містах, де Русинів було більше ніж Жидів (Яворів, Городенка, Городок), процент Русинів не збільшив ся, а в двох послідних містах навіть зменшив ся; крім того зменшив ся процент Русинів лише в таких двох містах, де Русинів було більше ніж Поляків (в Стрию і Бучачи).

Навпаки процент Поляків зменшив ся лише в таких містах, де Поляків було більше ніж Русинів (у Львові, Самборі, Золочеві і Городку), а у всіх тих містах, де Поляків було менше ніж Русинів (Тернопіль, Стрий, Дрогобич, Бучач, Городенка, Снятин, Яворів), процент Поляків збільшив ся.

Натомість у всіх тих містах, де Русинів було менше ніж Поляків з-окрема і менше ніж Жидів з-окрема, процент Русинів збільшив ся (Львів, Перемишль, Коломия, Станиславів, Броди, Самбір, Золочів, Бережани); виїмок становить лише Ярослав (сусідство Західної Галичини!), але і там процент Русинів не зменшив ся, лише остав той сам.

Процент Поляків найсильніше пішов в гору (з 8% на 26%) в Бучачи, де їх процент був зі всіх міст найменший; найбільше зменшив ся процент Поляків в Самборі, де їх процент був з усіх міст найвищий. Процент Жидів найнижчий був з усіх міст в Яворові і Городку і там він підніс ся; найвищий був процент Жидів в Бродах і Бучачи і там дуже сильно упав. Процент Русинів най-

¹) Диви више стор. 140.

сильнйше збільшив ся в Бродах (з 7% на 12%) і в Самборі (з 12% на 19%), значить як раз в тих містах, де з усіх міст найменше було Русинів.

Загалом у всіх 17 найбільших містах Східної Галичини, разом взявши, релятивна чисельність жидівської людности була багато висша, а релятивна чисельність християнської людности багато низша, ніж в цілім краю (в цілій Східній Галичині) і як-раз тому, силою закона нівеляції, релятивна чисельність жидівської людности по сих містах сильно зменшила ся, хоча в цілім краю збільшила ся, а релятивна чисельність християнської людности по сих містах значно збільшвала ся, хоча в цілім краю зменшила ся.

У всіх тих проявах бачимо одно й те саме: де було чогось багато, там його стало менше, де було чогось мало, там його стало більше.

Сей закон нівеляції проявляєть ся також в перемінах, які зайшли в пропорції греко-католиків (чи то Русинів) до римо-католиків (чи то Поляків) серед католицької людности тих більших міст; наглядно перекоує нас про се отся табличка :

Назва міста :	на кожду сотку (100) католиків було греко-католиків (Русинів):		
	в 1869 р.	в 1900 р.	ріжниця %:
	%	%	
1. Львів	21	26	+5
2. Перемйшль	30	33	+3
3. Коломия	37	46	+9
4. Тернопіль	53	51	-2
5. Станиславів	33	38	+5
6. Стрий	60	45	-15
7. Ярослав	34	27	-7
8. Дрогобич	55	53	-2
9. Броди	41	37	-4
10. Самбір	18	27	+9
11. Городок	47	47	+0
12. Золочів	43	52	+9
13. Бучач	70	38	-32
14. Городенка	84	82	-2
15. Снятин	70	70	-0
16. Бережани	36	39	+3
17. Яворів	86	85	-1

Як бачимо, в 1869 р. серед католицької (і загалом християнської) людности Русини становили більшість, а Поляки меншість лише в отсих 7 містах: Тернопіль, Стрий, Дрогобич, Бучач, Городенка, Снятин і Яворів — і як-раз в сих сімох містах процент Русинів серед католицької людности зменшив ся¹⁾, а процент Поляків збільшив ся; иншими словами: в сих містах Русинів було більше ніж Поляків і як-раз в сих містах приріст Русинів був менший ніж приріст Поляків. Натомість в инших містах (Львів, Перемишль, Коломия, Станиславів, Самбір, Городок, Золочів, Бережань) в 1869 р. Русини становили меншість, а Поляки більшість і як раз лише в тих містах серед католицької людности процент Русинів збільшив ся²⁾, а процент Поляків зменшив ся; иншими словами: в тих містах Русинів було менше ніж Поляків і як-раз лише в тих містах приріст Русинів був більший ніж приріст Поляків. Ввімок від сего правила становлять лише 2 міста: Ярослав і Броди, де Русини були в меншості і мимо того їх процент серед католицької людности ще зменшив ся; одначе оба сї ввімки можна легко пояснити: Ярослав лежить на пограниччю Західної Галичини, а Броди — се одинокє більше місто в Східній Галичині, в яким загальне число мешканців не лише не збільшило ся, але навпаки значно зменшило ся; зрештою в відношеню до загалу цілої людности процент Русинів в Ярославі не зменшив ся, а в Бродах сильно збільшив ся.

Реасумуючи сказане, мусимо сконстатувати, що закон нівеляції ділає по більших містах незвичайно сильно, а се нам каже надіяти ся, що чисельність руського елемента по містах буде що-раз сильнійше збільшати ся. Одначе вже й дотеперішні перемини по містах є для Русинів релятивно досить користні.

З поміж 17-ти найбільших міст Східної Галичини є 14 таких, в яких приріст Русинів був сильнійший від приросту Жидів, а 7 таких, в яких приріст Русинів був сильнійший від приросту Поляків; тай серед загалу людности всіх тих 17-ти міст пересічний процент Русинів збільшив ся (з 21% на 23%). З цілого загалу східно-галицьких Русинів мешкало в згаданих 17 містах в 1869 р. 2·7%, а в 1900 р. 3·7%.

1) В Снятині се зменшенє проценту Русинів було цілком незначне, тому що Снятин лежить далеко на сході. За те в Стрию і Бучачи процент Русинів серед християнської людности зменшив ся так сильно, що Русини в більшості зійшли до меншости.

2) В Золочеві се збільшенє проценту Русинів було так значне, що з меншости дійшли до більшости серед католицької людности.

Разом зі зростом чисельности росте також національна свідомість Русинів по містах. Щоби се сконстатувати, мусимо ужити до порівняня виследи переписи з 1880 р., бо в 1869 р. при переписи не записувано розговірної мови горожан. Отже з обчисленя, яке я в тій цілі зробив, виходить, що в згаданих вище 17 найбільших містах в 1880 році мешкало звиж 75.000 греко-католиків, а з них було записаних за Русинів около 48.000¹⁾, значить около 64%; в 1900 р. мешкало в тих самих містах около 112.000 греко-католиків, а з них було записаних за Русинів звиж 83.000²⁾, значить звиж 74%. В місті Львові записано за Русинів в 1880 р. 35% греко-католиків; в 1900 р. 49% греко-католиків.

Напрям і темпо перемін.

Галичина як цілість.

На підставі урядових переписей було в цілій Галичині:

з кінцем року:	всіх людей:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	5,445.000	2 316.000	2,509.000	576.000
1880	5,959.000	2.510.000	2,715 000	687.000
1890	6,608.000	2,791.000	2,998 000	770.000
1900	7,316.000	3,109.000	3,346.000	811.000

Виходить, що на кожду сотку (100) мешканців цілої Галичини було пересічно в процентах:

з кінцем року:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	42·5%	46·1%	10·6%
1880	42·1%	45·6%	11·5%
1890	42·3%	45·4%	11·7%
1900	42·5%	45·7%	11·1%

Як бачимо, процент греко-католиків (Русинів) у першій десятиліттю упав з 42·5% на 42·1%, однак у другій і третій десятиліттю підніс ся опять до 42·5%. Процент римо-католиків (Поляків) упав у першій і другій десятиліттю з 46·1% на 45·4%, і аж у третій

¹⁾ Окрім того було в тих містах записаних за Русинів звиж 2.000 людей иншої конфесії (православних, римо-католиків і т. д.).

²⁾ Окрім того було записаних за Русинів около 2.000 людей иншої конфесії.

десятиліттю підніс ся до 45·7%. Процент Жидів у першій і другій десятиліттю підніс ся з 10·6% до 11·7%, однак у третій десятиліттю упав на 11·1%. Значить се, що релятивна чисельність Русинів в літах 1869—1880 зменшила ся о 4‰ (*pro mille*), але відтак в літах 1880—1900 збільшила ся о 4‰, і хоча в остаточнім результаті лишила ся така сама, то однак від 1880 р. має напрям (тенденцію) до звижки. Подібно релятивна чисельність Поляків в літах 1869—1890 зменшила ся о 7‰, але в літах 1890—1900 збільшила ся о 3‰, і хоча в остаточнім результаті зменшила ся о 4‰, то однак від 1890 р. має тенденцію до звижки. Навпаки релятивна чисельність Жидів в літах 1869—1890 збільшила ся о 11‰, але відтак в літах 1890—1900 зменшила ся о 6‰, і хоча в остаточнім результаті збільшила ся о 5‰, то однак від 1890 р. має напрям до знижки.

Щоби сю справу ліпше зміркувати, вичислім на підставі наведених висше даних, який був приріст людности в кожнім десятиліттю. Показує ся, що в цілій Галичині вносив

в літах:	цілої людности:	абсолютний приріст людности:		
		греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869—1880	514.000	194.000	206.000	111.000
1880—1890	649.000	281.000	283.000	83.000
1890—1900	708.000	318.000	348.000	41.000
1869—1900 разом	1,871.000	793.000	837.000	235.000

Перечислім сей абсолютний приріст на процентові цифри в відношеню до числа людности, яка була з початком кожного десятиліття, то дістанемо отсей вислід:

в літах:	цілої людности:	релятивний приріст людности вносив:		
		греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів
1869—1880	9·4%	8·4%	8·2%	19·3%
1880—1890	10·9%	11·2%	10·4%	12·1%
1890—1900	10·7%	11·4%	11·6%	5·3%

З сего бачимо, що релятивний приріст Жидів у першій десятиліттю був два рази так сильний, як приріст християнської людности, ще й з причинком; в другій десятиліттю релятивний приріст Жидів лише незначно був вищий від приросту християнської людности; наконець в третій десятиліттю релятивний приріст Жидів був багато менший від приросту християн (звизж о половину). Приріст Жидів стає що-раз менший, або має опізнене темпо;

навпаки приріст християн, як Русинів так і Поляків, стає що-раз більший, або має прискорене темпо; одначе темпо приросту у Поляків трошечки більше прискорене ніж у Русинів, бо в перших двох десятиліттях релятивний приріст Русинів був трохи сильніший ніж у Поляків, а в останньому десятиліттю навпаки приріст Поляків був трохи сильніший.

Східна Галичина.

На підставі урядових переписей було в Східній Галичині (без повіта Березів):

з кінцем року:	всіх людей:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	3,399.000	2,234.000	707.000	425.000
1880	3,794.000	2,421.000	814 000	522.000
1890	4,235 000	2,699 000	916.000	583.000
1900	4,735.000	3,011.000	1,071.000	614.000

Виходить, що в Східній Галичині на кожну сотку (100) мешканців було пересічно в процентах:

з кінцем року:	греко-католиків (або Русинів):	римо католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	65·8%	20·8%	12·5%
1880	64·3%	21·4%	13·7%
1890	63·8%	21 7%	13·8%
1900	63·6%	22·6%	13·0%

Як бачимо, релятивна чисельність Русинів у Східній Галичині мала через цілий час напрям до знижки, бо з кожним десятиліттем зменшала ся, одначе се зменшенє було що-раз менше: в першій десятиліттю виносило 15‰, в другій лише 5‰, в третій вже лише 2‰; значить, є знижкова тенденція, але вона слабе. — Релятивна чисельність Поляків у Східній Галичині мала через цілий час напрям до звижки, бо з кожним десятиліттем збільшала ся. — Наконєць релятивна чисельність Жидів у Східній Галичині мала в першій десятиліттю дуже сильний напрям до звижки (збільшила ся о 12‰), в другій десятиліттю також мала напрям до звижки, але вже значно слабший (збільшила ся лишень о 1‰), а в третій десятиліттю (від 1890 р.) релятивна чисельність Жидів має сильний напрям до знижки (зменшила ся о 8‰).

З наведеної вище таблички виходить, що в Східній Галичині

в літах:	вносив абсолютний приріст людности:			
	цілої людности:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869—1880	395.000	187.000	107.000	97.000
1880—1890	441.000	278.000	102.000	61.000
1890—1900	500.000	312.000	155.000	31.000
1869—1900 разом	1,336.000	777.000	364.000	189.000

У відношеню до числа людности, яка була на початку кожного десятиліття, становив сей приріст такий процент:

в літах:	релятивний приріст людности вносив:			
	цілої людности:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869—1880	11·6%	8·4%	15·1%	22·5%
1880—1890	11·6%	11·5%	12·4%	11·7%
1890—1900	11·8%	11·6%	16·9%	5·3%

З сего бачимо, що в Східній Галичині в першій десятиліттю релятивний приріст Поляків був майже двичі, а приріст Жидів майже тричі так сильний, як приріст Русинів; в другій десятиліттю релятивний приріст Поляків і Жидів був лише трохи сильніший від приросту Русинів; в третій десятиліттю релятивний приріст Русинів був звичайно два рази так сильний, як приріст Жидів, але приріст Поляків був сильніший від приросту Русинів.

Приріст Русинів з кожним десятиліттем стає сильнішим, значить, має прискорене темпо; приріст Жидів з кожним десятиліттем стає слабшим, значить має опізнене темпо; приріст Поляків у другій десятиліттю зменшився, але в третій опять збільшився; темпо приросту Поляків є хитке.

Вже з сего можемо зміркувати, що відносини приросту людности поправляють ся повільно але постійно в користь Русинів. Щоби се ліпше зрозуміти, поділим цілу людність Східної Галичини на дві групи: на Русинів і не-Русинів, а тоді побачимо, що:

в літах:	абсолютний приріст людности вносив:		
	цілої людности:	Русинів:	не-Русинів:
1869—1880	395.000	187.000	208.000
1880—1890	441.000	278.000	163.000
1890—1900	500.000	312.000	188.000

Перечисливши се на процентові цифри в відношеню до числа людности, яка була з початком кожного десятиліття, дістанемо, що в Східній Галичині

в літах:	виносив релятивний приріст людности:		
	цілої людности:	Русинів:	не-Русинів:
1869—1880	11.6%	8.4%	17.8%
1880—1890	11.6%	11.5%	11.9%
1890—1900	11.8%	11.6%	12.2%

Як бачимо, в Східній Галичині через всі три десятиліття релятивний приріст у Русинів був слабший ніж у не-Русинів і для того релятивна чисельність Русинів з кожним десятиліттям ставала менша; однак з другого боку бачимо, що приріст Русинів (не лише абсолютний, але й релятивний) з кожним десятиліттям стає що-раз сильніший, коли між тим приріст не-Русинів в останніх двох десятиліттях значно зменшився; некорисна для Русинів тенденція ослабає і повертає ся на ліпше, і тому зменшене релятивної чисельности Русинів стає що-раз менше. Одним словом, справа приросту людности в Східній Галичині стоїть у Русинів все ще гірше, ніж у не-Русинів, однак у Русинів іде ся справа до ліпшого, у не-Русинів до гіршого.

Західна Галичина.

На підставі урядових переписий було в Західній Галичині (разом з повітом Березів):

з кінцем року:	всіх людей:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	2.046.000	82.000	1,802.000	151.000
1880	2.165.000	89.000	1,901.000	165.000
1890	2.373.000	92.000	2,082.000	187.000
1900	2.581.000	98.000	2,276.000	198.000

Виходить, що в Західній Галичині на кожду сотку (100) мешканців було пересічно в процентах:

з кінцем року:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869	4.0%	88.0%	7.4%
1880	4.1%	87.8%	7.7%
1890	3.9%	87.8%	8.1%
1900	3.8%	88.2%	7.7%

Приріст людности в Західній Галичині виносив:

в літах:	абсолютний приріст:			
	цілої людности:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869—1880	119 000	7.000	99.000	14 000
1880—1890	208.000	3.000	181.000	22.000
1890—1900	208.000	6 000	194.000	11.000
1869—1900 разом	535.000	16.000	474.000	47.000

в літах:	релятивний приріст:			
	цілої людности:	греко-католиків (або Русинів):	римо-католиків (або Поляків):	Жидів:
1869—1880	5·8%	8·5%	5·5%	9·3%
1880—1890	9·6%	3·4%	9·5%	13·3%
1890—1900	8 8%	6·5%	9·3%	5·9%

З сего бачимо, що в Західній Галичині приріст Русинів найсильніший був в першій десятиліттю (1869—1880), в другій десятиліттю (1880—1890) сильно зменшився, в третій (1890—1900) опять піднісся, але вже не досягнув первісної висоти; тому-то релятивна чисельність Русинів у Західній Галичині в першій десятиліттю була піднесла ся з 4·0% на 4·1%, але відтак упала з 4·1% на 3·8%. В порівнянню зі Східною Галичиною релятивний приріст Русинів у Західній Галичині був, що правда, в першій десятиліттю трошки сильніший, але за те в двох дальших десятиліттях грубо слабший. Взагалі справа приросту людности стоїть для Русинів у Західній Галичині значно гірше, ніж у Східній. Одначе треба тямити, що в Західній Галичині також приріст Поляків і Жидів і загалом цілої людности був значно слабший, ніж у Східній¹⁾.

Також і се годить ся на користь Русинів піднести, що в Західній Галичині в останній десятиліттю (1890—1900) в порівнянню до попереднього десятиліття приріст Русинів збільшився (з 3·4% на 6·5%), а приріст Поляків і Жидів зменшився (приріст Поляків з 9·5% на 9·3%, приріст Жидів з 13·3% на 5·9%). Значить, і в Західній Галичині зазначився у Русинів деякий зворот до ліпшого.

¹⁾ Особливо сильно виступає ся різниця у Поляків, яких приріст по десятиліттям 1869—80—90—1900 виводив у Східній Галичині 15·1% — 12·5% — 16·9—, а в Західній лише 5·5% — 9·5% — 9·3%. В першій десятиліттю (1869—1880) навіть абсолютний приріст Поляків був сильніший у Східній Галичині (107.000), ніж у Західній (99.000), хоч загалом число польської людности в Західній Галичині було майже в три рази більше, ніж у Східній. Порівн. стор. 128, 129.

Чинники переміни й приросту людности.

Склад людности взагалі змінює ся через виміну одиниць. Одні люди вмирають, а другі родять ся і займають місце тих, що вмерли. Се так званий природний рух людности, якого чинниками є плідність і смертність. Плідність спричиняє збільшене людности, смертність — єї зменшене, а обі разом — переміну складу людности. Звичайно більше родить ся людей, ніж умирає, і ся надвижка случаїв уродив над случаями смерти спричиняє природний приріст людности; декуди буває часом, що більше людей умре, ніж уродить ся і тоді наступає природний убуток людности.

Коли маємо на увазі людність, що заселює якусь означену територію, тоді справа переміни й приросту тої людности стає більше скомплікована, бо побіч природного руху людности мусимо брати в рахубу ще й рух переселенчий або т. зв. міграцію, якої чинниками є поселене (імміграція) і виселене (еміграція). Через імміграцію сторонних людей людність території збільшає ся, через еміграцію місцевих людей людність території зменшає ся, а через одно і друге людність території перемінює ся, бо місце емігрантів займають іммігранти. Надвижка імміграції над еміграцією дає чистий переселенчий приріст людности; надвижка еміграції над імміграцією дає чистий переселенчий (міграційний) убуток людности.

Як природний рух людности (плідність і смертність), так і рух переселенчий (імміграція та еміграція) можуть спричинити свільні переміни в національнім чи конфесійнім складі людности. Коли в якомусь краю люди одної народности чи конфесії більше множать ся або менше мруть, — сильнійше іммігрують або слабше емігрують, ніж люди другої народности чи конфесії, — тоді релятивна чисельність одної народности чи конфесії зменшить ся, а другої збільшить ся.

Однак чисельні пропорції народностей чи конфесій можуть перемінити ся також без огляду на природний і переселенчий рух людности та взагалі без виміни одиниць — а се діє ся в той спосіб, що люди відступають від тої народности чи конфесії, до якої досі належали, або в якій уродили ся, і переходять до другої народности чи конфесії. Сю прояву всіляко називають, відповідно до суб'єктивної точки погляду: винародовлене, ународовлене, асиміляція, сепаратизм, відступство, навернене, ренеґатство, цивілізація і т. п.; ми назвемо сю прояву індивідуальною зміною на-

родности чи конфесії. З огляду на якусь означену народність (конфесію) — ся індивідуальна зміна є або приступленем до тої народности (конфесії), або відступленем від неї. Коли в тім самім часі зайде більше случаїв приступленя до якоїсь народности (конфесії), ніж случаїв відступленя від неї, тоді наступить приріст тої народности (конфесії); коли-ж від тої народности (конфесії) більше людей відступить, ніж до неї приступить, тоді чисельність тої народности (конфесії) о стілько зменшить ся.

Із сказаного виходить, що приріст (або убуток) людности якоїсь означеної народности чи конфесії на якійсь означеній території — се вислід трех чинників: 1) природного руху людности (плідности і смертности), 2) міграції (переселювана), та 3) індивідуальної зміни народности чи конфесії. Кождий з тих чинників складає ся з двох дальших чинників: одного додатного, що спричиняє приріст людности, а другого від'ємного, що спричиняє її убуток. Плідність, імміграція та індивідуальне приступлене — се додатні чинники; смертність, еміграція та індивідуальне відступлене — се від'ємні чинники. Від пропорції отсих шістьох чинників залежить, яка буде остаточна скількість чистого приросту (або чистого убутку) людности кождої народности і конфесії на означеній території, а від сего знов залежить, які зайдуть переміни в національнім і конфесійнім складі цілої людности на тій території.

Була би се річ незвичайно важна і корисна — прослідити чинники переміни й приросту людности в Галичині, а перше всього означити абсолютні і релятивні цифри плідности, смертности, імміграції, еміграції та індивідуальних змін для кождої народности і конфесії з-окрема і для цілої людности взагалі, — означити ті цифри для цілого краю і для Східної і Західної Галичини з-окрема та обняти при с'ім по змові як-найдовший період часу.

Але се лежить по-за межами отсеї розвідки; до сего потреба окремих, мовольних і глибоких дослідів і студій. Тому я ось-тут обмежу ся на тім, що загально сконстатую найважніші а зовсім певні факти, які можна легко перевірити на підставі опублікованих вислідів урядової статистики.

Рух галицької людности в часі від 1869 до 1900 р. показує сильний природний приріст людности наслідком надвижки случаїв уродин над случаями смерти, та значний убуток людности наслідком надвижки еміграції над імміграцією, через що фактичний приріст людности був значно менший від природного; іменно виносив для цілої галицької людности:

в літах:	природний приріст:	міграційний приріст або убуток:	фактичний приріст:
1869—1880	+510.000	+4.000	= +514.000 людей
1880—1890	+710.000	-61 000	= +649.000 "
1890—1900	+1.011.000	-303.000	= +708.000 "
1869—1900	+2,231.000	-360.000	= +1,871.000 людей

У відношенню до загального числа людности, яка була на початку кожного періоду, становить се такий процент (релятивний приріст або убуток):

в літах:	природний приріст:	міграційний приріст або убуток:	фактичний приріст:
1869—1880	+9·3%	+0·1%	= +9·4%
1880—1890	+11·9%	-1 0%	= +10·9%
1890—1900	+15·3%	-4·6%	= +10·7%
1869—1900	+40·9%	-6·6%	= +34·3%

Як бачимо, природний приріст людности в Галичині що-раз збільшає ся і має сильно прискорене темпо; але ще сильніше збільшає ся і ще більше прискорене темпо має міграційний убуток. В літах 1869—1880 не було міграційного убутку, а навіть була дрібна надвишка імміграції; в літах 1880—1890 появил ся міграційний убуток, який виносив $\frac{1}{12}$ часть природного приросту; в літах 1890—1900 міграційний убуток виносив вже майже $\frac{1}{3}$ часть природного приросту.

Природний приріст людности в Галичині стає що-раз більший лише наслідком значного зменшеня смертности, — бо плідність людности не збільшає ся, а навіть потрохи зменшає ся, як се показує отся табличка:

в літах:	в цілій Галичині пересічно на тисячку людности і пересічно в однім році		
	уродило ся (плідність):	умерло (смертність):	надвижка (природний річний приріст):
1869—1880	44·9	36·5	8·4
1880—1890	44·1	32·9	11·2
1890—1900	43·9	29·5	14·4

Міграційний убуток людности в Галичині збільшає ся длятого, що еміграція краюї людности з Галичини стає що-раз більша, тай незначна імміграція позакраюї людности до Галичини стає що-раз менша, як се показує отся табличка в приблизних цифрах:

в літах:	людність позакраєва в Галичині збільшилася о число осіб:	в краєвій людності Галичини ввемі- трувало за гра- ницю краю число осіб:	міграційний при- ріст або убуток в Галичині ви- носив число осіб:
1869—1880	+23.000	—19.000	+4.000
1880—1890	+23.000	—84.000	—61.000
1890—1900	+13.000	—316.000	—303.000

Зменшене смертності і зріст еміграції — отсе головні зміни, які зайшли в руху галицької людності в часі від 1869—1900 р. Зменшене смертності і зріст еміграції рівноважать ся одно з другим і тому фактичний приріст галицької людності є одноставний, помимо того, що природний приріст має прискорене темпо¹⁾.

Переходячи до поодиноких національно-конфесійних груп галицької людності треба сконстатувати, що плідність найбільша у Русинів, менша у Поляків, найменша у Жидів, але за те і смертність найбільша у Русинів, менша у Поляків, а найменша у Жидів, а що між тими народами заходять більші різниці що-до смертності, ніж що-до плідності, тож природний приріст людності найбільший у Жидів, менший у Поляків а найменший у Русинів.

Докладне обчислене плідності і смертності для поодиноких національно-конфесійних груп галицької людності маємо лише за літа 1895—1898, а іменно:

в літах 1895—1898 пересічно в однім році:	в цій Галичині пересічно на кожду тисячку людності якоїсь народності (конфесії)		
	уродило ся (плідність):	умерло (смертність):	надвишка (природ- ний приріст річний):
у Русинів (греко-католиків):	46·9‰	33·4‰	13·5‰
у Поляків (римо-католиків):	42·3‰	27·5‰	15·1‰
у Жидів:	41·2‰	21·0‰	20·2‰

За границю краю ввемітрувало в часі від 1869—1900 р. найбільше Поляків, менше Жидів, найменше Русинів: між емігрантами, що в тім часі покинули край, Поляки становили около половину, Жиди звиж четверту часть, Русини около пята часть. Одначе в відношеню до чисельности кождої народности міграційний убуток найсильнійше проявив ся у Жидів, менше сильно у Поляків, найслабше у Русинів. Виходить, що міграційний убуток людности стоїть у простім відношеню до природного приросту: у Жидів найбільший природний приріст і найбільший міграційний

¹⁾ Порівнай стор. 147 і 154.

убуток; у Русинів найменший природний приріст і найменший міграційний убуток; у Поляків середній природний приріст і середній міграційний убуток. В наслідок сеї рівноваги природного приросту і міграційного убутку фактичний приріст людности у Русинів, Поляків і Жидів не рїзнить ся так сильно, як природний приріст¹⁾.

Се все досі сказане відносить ся до Галичини як цілости. Тепер ще кілька слів про Східну і Західну Галичину зокрема.

В часі від 1869—1900 р. у Східній Галичині плідність людности була більша ніж у Західній, але за те і смертність була більша тай то ще в висшій степені, так що в Західній Галичині наслідком меншої смертности природний приріст людности був трошки більший ніж у Східній; однак еміграція з Західної Галичини була грубо більша ніж зі Східної, так що в остаточнім висліді фактичний приріст людности був більший у Східній Галичині ніж у Західній.

Докладне зіставлене природного і міграційного руху людности в обох частях краю можемо подати лише за десятилітє 1890—1900. Іменно

в літах 1890—1900 вносив:	у Східній Галичині:		в Західній Галичині:	
	число осіб:	процент приросту чи убутку ²⁾ :	число осіб:	процент приросту чи убутку ²⁾ :
природний приріст	+628.000	+14.8%	+383.000	+16.2%
міграційний убуток	-127.000	-3.0%	-176.000	-7.4%
фактичний приріст	+501.000	+11.8%	+207.000	+8.8%

Тому, що в польській стороні краю (в Західній Г.) була сильніша еміграція, ніж у руській стороні (в Східній Г.), міграційний убуток більший був у польської людности, ніж у руської. Однак сей міграційний убуток польської людности проявив ся лише в Західній Галичині, натомість у Східній Галичині можна завважати навіть міграційний приріст польської людности в наслідок імміграції західно-галицьких і позакраєвих Поляків до Східної Галичини. Значить, у Східній Галичині міграційний убуток людности проявив ся лише у Русинів і Жидів (і також у Німців).

З сего бачимо, що в цілім краю (як цілости) міграційний рух людности причинив ся до збільшення релятивної чисельности Русинів і до зменшення релятивної чисельности Поляків, бо західно-галицькі Поляки емігрували в значно більшій скількості, ніж східно-

¹⁾ Диви стор 119.

²⁾ У відношеню до числа присутної людности в кінцем 1890 р.

галицькі Русини; за те в самій Східній Галичині міграція вийшла на шеоду Русинів, а на користь Поляків, бо тут релятивна чисельність Русинів наслідком еміграції зменшила ся, а релятивна чисельність Поляків наслідком імміграції збільшилася¹⁾.

Що-до індивідуальних змін народности чи конфесії нема статистичних даних, на яких основі можна би зробити обчислене і зіставлене тих змін для цілого краю або хочби для руської часті краю. Однак нема сумніву, що Русини-латинники польщать ся, а спольщені греко-католики переходять на латинський обряд; за те значно рідші случаї зміни польської народности на руську, або латинського обряду на грецький. Також Жиди і Німці в значно більшій кількості польщать ся, ніж руцать ся.

Із сказаного виходить, що на зменшене релятивної чисельности Русинів і на збільшене релятивної чисельности Поляків на території Східної Галичини²⁾ складають ся три обставини: перше, що смертність більша у Русинів, ніж у Поляків (і ніж у Жидів); друге, що Русини зі Східної Галичини емігрують, а Поляки до Східної Галичини іммігрують; третє, що більше людей пристає до польської народности і до латинського обряду, ніж до руської народности і до грецького обряду. Однак ми бачили, що в Східній Галичині фактичний приріст руської людности має прискорене темпо, — що той приріст стає що-раз сильніший³⁾, а се доважує, що ті некорисні для Русинів обставини вже зачали змінятися на ліпше.

Що так є справді, про се наглядно перекоує нас отсе зіставлене:

В Східній Галичині в десятиліттю:	релятивна чисельність Русинів (= греко-католиків)	
	збільшилася ся:	зменшилася ся:
I) 1869—1880	в 13 повітах	в 35 повітах
II) 1880—1890 ²⁾	„ 17 „	„ 31 „
III) 1890—1900	„ 31 „	„ 17 „

Як бачимо, релятивна чисельність Русинів (греко-католиків) у Східній Галичині збільшилася ся в першій десятиліттю ледви в 13 повітах, в другій десятиліттю в 17 повітах, в третій десятиліттю аж у 31 повітах; натомість релятивна чисельність не-Русинів (Поляків і Жидів разом) збільшилася ся в першій десятиліттю аж

1) Порівнай стор. 126—129.

2) Диви стор. 120—123.

3) Диви стор. 148—150.

у 35 повітах, в другім десятиліттю в 31 повітах, в третім вже лише в 17 повітах. Хоч за цілий час 1869—1900 р. некорисних для Русинів перемін було взагалі більше ніж корисних, то однак з кождим десятиліттем корисні для Русинів переміни стають що-раз частійші, а некорисні що-раз рідші.

Демографічний біляне галицьких Русинів виказує більші страти ніж зиски, але страти стають що-раз менші, зиски що-раз більші; значить, є підстава надіяти ся, що в недалекій будучности покаже ся надвижка зисків.

Писано у Львові, при кінци 1908 р.

Спростованє помічених похибок.

На сторони 121 в 22 і 23 рядку має бути: „процент римокатоликів зменшив ся лише в 8 повітах, а в усіх інших 41 повітах збільшив ся (замість: ...в 6 повітах ...в 43 повітах...)”.

На сторони 109 в 19 рядку має бути: Рава, Сокаль, Камінка, Броди і т. д. (повіт Сокаль через друкарську похибку пропущений).

На сторони 111 в 20 рядку має бути 36% замість 26%.

Zur Nationalitätenstatistik Galiziens.

Beobachtungen über die Verschiedenheiten und Veränderungen in der nationalen Struktur der galizischen Bevölkerung.

Von Dr. Wolodymyr Ochrymowytsh.

Eine kurze Inhaltsangabe der Abhandlung.

Im ersten Teile der Abhandlung wurde auf Grund der Volkszählung vom Jahre 1900 die konfessionelle und nationale Zusammensetzung der galizischen Bevölkerung dargelegt und das absolute und relative Zahlenverhältnis der Nationalitäten und Konfessionen im ganzen Kronlande überhaupt, und in Ost- und Westgalizien im besonderen festgestellt, wobei die im Oberlandesgerichtssprengel Lemberg gelegenen 49 politischen Bezirke mit Ausnahme des Bezirkes Brzozów als zu

Ostgalizien, und die übrigen 31 politischen Bezirke als zu Westgalizien gehörig angenommen wurden. Bei der Einteilung der Bevölkerung nach der Konfession und der Umgangssprache wurde die wechselseitige Beziehung derselben zu einander geprüft und sowohl die konfessionelle Zusammensetzung der Nationalitäten, als auch die nationale Zusammensetzung der Konfessionen zahlenmässig dargestellt, wobei die offiziellen Berechnungen insoferne ergänzt wurden, als das nationale Verhältnis innerhalb der gr.-kath. und der röm.-kath. Bevölkerung im einzelnen ermittelt und ins Klare gebracht wurde. Dem Zusammenhange zwischen der Zugehörigkeit zur ruthenischen Nationalität und zum gr.-kath. Ritus, sowie zwischen polnischer Nationalität und röm.-kath. Ritus, wurde besondere Aufmerksamkeit geschenkt und hiebei konstatiert, dass die offizielle Statistik der Konfessionen mit ungleich grösserer Genauigkeit der wirklichen Sachlage entspricht, als die offizielle Statistik der Umgangssprache. Es wurden die nationale und konfessionelle Siedlungsverhältnisse für Ost- und Westgalizien im besonderen festgestellt und die sich daraus ergebenden Unterschiede zwischen den genannten beiden Landesteilen hervorgehoben. Sodann wurden die nationalen und konfessionellen Siedlungsverhältnisse nach politischen Bezirken einer eingehenden Betrachtung unterzogen und die einzelnen Bezirke nach den, dem relativen Zahlenverhältnis der Ruthenen, Polen und Juden entsprechenden progressiven Reihen und territorialen Gruppen geordnet. Endlich wurde die nationale und konfessionelle Zusammensetzung der Bevölkerung innerhalb der verschiedenen Grössenkatogorien der Gemeinden bestimmt und für das ganze Land und die einzelnen Bezirke die Zahl der Gemeinden, in denen die Ruthenen die Mehrheit der Ortsbevölkerung bilden, ermittelt.

Im zweiten Teile der Abhandlung wurden die Verschiebungen erörtert, die im absoluten und relativen Zahlenverhältnis der Ruthenen (bezw. Angehörigen der gr.-kath. Konfession), Polen (bezw. Angehörigen der röm.-kath. Konfession) und Juden in Galizien in der Periode 1869—1900 eingetreten sind, und zwar sowohl in dieser ganzen Periode, als auch in den einzelnen Dezennien (1869—1880, 1880—1890, 1890—1900), im ganzen Kronlande wie auch im besonderen in Ost- und Westgalizien, dann in einzelnen Bezirken und Städten Ostgaliziens; es wurde hierauf die Intensität, Tendenz und das Tempo dieser Verschiebungen angegeben und auf die Faktoren hingewiesen, die diese Verschiebungen bewirken (Geburtenzahl, Sterblichkeit, Aus- und Einwanderung, individueller Nationalitäts- und Konfessionswechsel).

Aus den beobachteten Tatsachen wurden entsprechende Schlussfolgerungen gezogen, von denen die wichtigsten folgende sind

Die Bevölkerungszunahme bei den ostgalizischen Ruthenen war beträchtlich stärker, als bei den westgalizischen Polen, denn die Auswanderung aus dem vorwiegend von den Polen bewohnten Westgalizien war viel intensiver, als aus dem vorwiegend von den Ruthenen bewohnten Ostgalizien. Demzufolge verminderte sich das relative Zahlenverhältnis der Ruthenen in Galizien, als Ganzes genommen, nicht. Die Bevölkerungszunahme bei den ostgalizischen Ruthenen war jedoch schwächer als bei den ostgalizischen Polen, und bei den westgalizischen Ruthenen schwächer als bei den westgalizischen Polen. Es nahm daher sowohl in Ost-, als auch in Westgalizien das relative Zahlenverhältnis der Ruthenen ab, das der Polen dagegen zu. Insbesondere kam in Ostgalizien eine sehr starke Zunahme der relativen polnischen Bevölkerungszahl zum Vorschein. Die Polonisierung Ostgaliziens schreitet etappenweise von Westen nach Osten vor, findet aber ein Hindernis im beschleunigten Tempo des Zuwachses der ruthenischen Bevölkerung und in dem demographischen Gesetze des Gleichgewichtes, weil in denjenigen Bezirken und Städten, in denen die relative Zahl der Polen eine grössere Höhe erreichte, die weitere Zunahme derselben nicht mehr so rasch fortschreitet, ja sogar eine Abnahme derselben beobachtet werden kann. In den grösseren Städten wächst und erstarkt das ruthenische Element. — Die Bevölkerungszunahme bei den Juden war stärker als bei den Christen (wegen der kleineren Sterblichkeit der Juden); was eine Hebung des relativen Zahlenverhältnisses der Juden zur Folge hatte. Jedoch erfolgte diese Zunahme eigentlich nur in dem Zeitraume 1869—1890, denn in dem Jahrzehnte 1890—1900 war der Zuwachs der jüdischen Bevölkerung, infolge ihrer stärkeren Auswanderung, schwächer als der christlichen. In den grösseren Städten verminderte sich stark das relative Zahlenverhältnis der Juden.

Die Veränderungen, die in den drei Jahrzehnten 1869—1900 vor sich gegangen sind, waren für die galizischen Ruthenen im Allgemeinen ungünstig, am meisten ungünstig im ersten Dezennium (1869—1880), weniger im zweiten (1880—1890), am wenigsten im dritten (1890—1900).

Obwohl das relative Zahlenverhältnis der Ruthenen sowohl in Ost- als auch in Westgalizien sich im Laufe der drei oben erwähnten Jahrzehnte verminderte, wird dennoch diese für die Ruthenen ungünstige Tendenz mit jedem Dezennium schwächer. Die demographische Bilanz der galizischen Ruthenen weist wohl mehr Minusse als Plusse auf, aber die ersteren werden immer kleiner, die letzteren immer grösser.

До історії робочого класу на Україні російській.

В основу нашого нарису покладено почасти біжучий газетно-журнальний матеріал, почасти ширші й солідніші праці. Одначе, головним джерелом — особливо для розділів перших двох — нам служила видана минулого року в Петербурзі праця К. Пажитнова „Положення робочаго класу въ Россіи“. З сього джерела ми взяли більшість фактичного матеріалу, наведеного в нас, а також плян праці. Останній зводить ся до поділу пореформенного часу нашої історії (1861—1908 р. р.) на три періоди, з яких перший охоплює 1861—1885 р. р., другий 1885—1904 р. р. і третій 1904—1908 і далі. Д. Пажитнов називає перший період „періодом вільного договору“, другий — „періодом бюрократичного регулювання робітничого питання“, а третій — „періодом організованої боротьби пролетаріату за кращі умови життя“. Приймаючи сей, хоча й не зовсім науковий і занадто схематичний, але зате досить зручний поділ, спинимо ся зразу на становищі робочого класу на Україні за часів першого періоду.

Насамперед звернемось до санітарних умов праці на фабриках і заводах та подамо кілька ілюстрацій з сього періоду.

„Кожевенні заводи харківського округу, — каже В. Святловський, — не можуть рівняти ся до таких самих заводів Польщі й особливо Варшави. Всі кожевні харківського округу — скоріше бідні ремесні майстерні: ніде немає приладів ні для вентиляції, ні для очистки пороху.¹⁾ Помешкання для робітників низькі й темні. Для спускання води нема ніяких приладів, і вона тече по землі; скрізь вохко й брудно від шерсти та мездри. В невеликих кожевенних підприємствах люде сплять і їдять у тих самих вонючих майстернях, де повітре не краще, ніж у поганенькому анатомічному театрі.

¹⁾ В. Святловскій. Санитарное положение фабричнаго рабочаго въ привислинскомъ краѣ и въ Малороссіи, 1889 г. Ціт. за Пажитновим.

Та кожевенна промисловість порівнюючи не дуже розвинена на Україні, тому й відомостей про санітарне становище українських кожевенних заводів маємо небагато. Тим більшою повністю визначають ся відомости про санітарне становище цукроварень, сих колись найголовніших капіталістичних підприємств на Україні.

„З числа 19 оглянутих цукроварень, — каже фабричний інспектор київського округу в звідомленні за 1885 рік, — 5 з санітарного та гігієнічного боку треба признати дуже кепськими: в них тісно й брудно; через тісноту й температура в богатях виділах непомірно висока... на всіх оглянутих цукроварнях нема ніяких спеціальних вентиляційних приладів; часто-густо в помешканнях для робітників буває повно пари, а подекуди й гострого духу фільтрпресової грязюки. Тому робітники часто самі імпровізують вентиляцію, виставляючи або вибиваючи вікна, наслідком чого бувають постійні протяги (Zug-Luft)...“ На деяких заводах помешкання для промивки буряка визначають ся страшенною вохкістю, в них темно й брудно; робітникам, при такій вохкості, доводить ся стояти босоніж у воді... Паточні виділи в більшости заводів поставлено дуже кепсько. До найбільш шкідливих праць на цукроварнях треба зарахувати працю коло вапна, яке треба гасити, переносити й мішати з водою. Дрібні частини його літають у повітрі, покривають одержу і тіло робітників, руйнують й те й друге, роз'їдають очі й, не зважаючи на повязки, проходять у легкі й причиняють ся до різних туберкульозних хвороб.“ Помешкання для операцій над вапном дуже нездорові. Поруч з помешканнями, де температура дуже висока, стоять помешкання зовсім холодні. Але „ще більшим лихом являеть ся брак у самих заводах теплих нужників. З усіх оглянутих заводів такі нужники мали тільки 2; в решті заводів ті нужники стоять задалеко, так що робітникам, розігрітим у помешканні (до 40°), босим і напівголим доводить ся бігти досить далеко. На деяких заводах сих необхідних місць зовсім немає, й робітники задовольняють свої природні потреби, де попало“.

Дуже значною хобою майже всіх цукроварень, — каже далі інспектор Новицький, — є брак огорож при машинах та небезпечних частинах механізмів; існуючі огорожи дуже неудоковалені і складають ся звичайно з легких деревяних поручат, поставлених як-небудь. Передаточні паси рідко бувають чимсь прикриті або відгорожені.

У харківській окрузі картина не краща. „На більшости цукроварень, — оповідає інспектор Святловський, — бракує огорож

і апарати розставлено занадто тісно“. Умови праці дуже тяжкі. „Цукровий пісок сушить ся при дуже високій температурі — 35° Реомюра... Праця в паточнім виділі викликає особливу чисто-професійну хворобу, власне болячки на ногах. У своєму виділі робітник увесь час стоїть у патоці босий, причім найменша вавка або подряпане місце роз'ятруєть ся й справа доходить до флегмонозних запалень. Висока температура й постійні протяги причиняють ся до ревматичних хвороб. Дуже тяжко й шкідливо для здоров'я працювати також при квасильних чанах та при пресах-транспортерах.

Навіть „Кієвлянин“, який і за тих часів більше симпатизував підприємцям, ніж робітникам, малює умови праці на цукроварнях дуже темними фарбами. Так, у ч. ч. 51 та 56 „Кієвл.“ за 1872 р. читаємо: „В пресовій робітники буквально промокають до тіла і притім промокають не від води, а від соку, який бруднить одягу, обув і тіло. І в такому мокрім виді по холододу йдуть до казарми, а коли на цукроварнях нема звичаю заводити при казармах сушильні, то робітняки доводять ся в мокрій одязі лягати спати. В квасильні, де здебільшого працюють діти від 7 років, у здорової, незвиклої людини через $\frac{1}{4}$ години розболить ся до зомлілости голова від страшної воні й вохкості, що йде від косяного вугілля, себ-то від гнилостного розложення органічних річей. У костопальні діти від 7 років (які працюють також по 12 годин) ходять та розкладають гарячу крупку, від якої порох буквально покриває їх з голови до ніг. У прачкарні дівчатка від 14 років, цілком голі, миють брудні від бурякового соку салфетки в дуже навапненій воді, від якої тріскаєть ся в них шкура на тілі.

Майстерні суконних фабрик у Чернігівщині майже всі визнають ся тісною розставкою машин, що з санітарного погляду являєть ся дуже небезпечним. Особливо тісно розставлено ткальні і інші небезпечні машини. „Але найгіршими являють ся на суконних фабриках „мокрі“ виділи: се справжні вохкі, промозглі льохи; а проте напівголі робітницї постійно бігають звідтиля в сушильню, де температура доходить до 40° Ц.“ Повітря навіть у ткальних дуже сперте і вонюче, а сеж великі фабрики! Що-ж дієть ся на дрібніших підприємствах?

Істнує одна фабрика (Головіної), яка під час роботи ходить ходуном. Для того, щоб увійти в помешкання, де стоять чесальні машини, треба пролізти через якусь діру, від якої до парового двигуна не більше 6—7 кроків; вали поставлено в $1\frac{1}{2}$ аршина від землі.

Більшість тютюнових фабрик визначаєть ся „надзвичайною тісною робітничих помешкань. У величезній більшості випадків площа помешкання не відповідає числу робітників. Через се повітре там завжди сперте, душне, причім пеуєть ся воно не тільки від людських тіл, але й від браку вентиляції а також від горіння газу, карасіни й свічок. Вентиляції майже ніде немає, а де й заведено такий-сякий вентиляційний прилад, то його відкривають тільки перед тим, як має приїхати якесь начальство“. „Шлункові скороминучі хвороби (гастральгії) відомі всім тютюновим робітникам. Се, можна сказати, їхня професійна хвороба. Взагалі, нервові хвороби (від нікотину) так розповсюджені по тютюнових фабриках, що часто-густо на запитанє: „ну, як здорове?“ чуєть ся від робітників відповідь: „та ми всі хворі; у всіх задишка, голова болить“.

На фабриці рукавичок Простова повітря не краще, ніж у громадських і притім ніколи не дезінфікованих ватер-кльозетах, бо шкурки на сій фабриці мокнуть у баліях, повних напівгнилої мочи. Мочу постачають, звичайно, самі робітники, для чого в помешканні в кількох кутках стоять особливі „параши“, нічим не накриті.

У більшості булочних підприємств пекарні помешкання дуже кепські. „У великім медівно-конфітурнім підприємстві Жукова я знайшов повсюду бруд та тарганів; робітники спали на тих самих столах, де роблять ся медівники й цукорки“... „В кондитерськім, медівнім та бублійнім підприємстві Гладкова (Харків) панують повсюду бруд, нечисть та сміття“... Помешканне для робітників знайдено в такому гидкому становищі, що лишалось дивувати ся, як у такій кльоаці могли мешкати люде. Тими-ж хибами визначають ся булочні Савелева та Філіпова.

„Цілком гарних ретірадів ми не бачили ніде, — кінчає автор, — у більшості випадків се щось примітивне: якісь загородки з дощок, спільні для мушчин та женщин, часто дуже тісні, так що одна людина ледве повертаєть ся у них“. На деяких заводах „зовсім нема ретірадів“.

Стільки про санітарні умови на фабриках і заводах України протягом першого періоду.

Перейдімо тепер до розгляду питання про квартири для робітників. У справозданні інспектора Харківського округу Святловського, за 1885 р. констатовано, що багато робітників не користуєть ся для життя хазайськими помешканнями. Такий порядок заведено на всіх тютюнових фабриках, на машинобудівельних та чауноплавних заводах, по друкарнях, маслобойнях, то-що. Затим, по булочних, гарбарнях та кожушаних підприємствах робітники живуть

у тих самих помешканнях, де працюють. На решті підприємств робітники живуть в особливих казармах, які бувають двох типів: „общі“ спальні й комірчини; останні віддають ся семейним робітникам або майстрам, машиністам, — словом, робітничій аристократії. Систему окремих хаток інспектор знайшов тільки на однім заводі Новоросійського товариства та почасти в цукроварні Борисівського (Катеринославщина). На жаль, з боку чистоти вони не задовольняють найменших вимог, у середині брудно, вонь, знадвору купи сміття й калюжи помиїв. Але в казармах іще гірше. Нарі (піл) звичайно дерев'яні, нефарбовані й дуже рідко залізані. У шпарунах нар повно паразитів. Ковдр та подушок нема ні в кого. Часто-густо робітники сплять, навіть не скидаючи чобіт, часом боячись, щоб їх не покрадено. Місця на нарах здебільшого стає тільки на робітників однієї зміни; робітнича зміна, повертаючись до казарми, лягає на місце, ще вихкі від чужого поту. До того ж майже повсюди нарі будовано на два поверхи. Так описують ся казарми суконних фабрик Чернігівщини.

Так само стоїть справа й на цукроварнях. Про які-небудь прилади для просушки онуч та мокрої одежі нема й згадки, отже повітря в казармах завжди отруєне більше або менше схнучими онучами, постоломи й всяким брудним шматком. На цукроварні Кеніга і майже на всіх сірникових фабриках казарми — спільні для муштин і женщин. На сірниковій фабриці Осіпова (Чернігівщина) „робітники всякого віку й обох полів сплять покотом на голій підлозі (зімою), пригорнувшись одно до другого“, на горіщі без вікон!

Те саме можна сказати й про помешкання квівського округу.

Про охорону здоров'я й життя робітників за той період маємо досить яскравих і типових вказівок. Інспектор Харківського округу оповідає, що він оглянув 658 промислових підприємств з 30.913 робітниками. Більш, ніж по 100 робітників, мало 59 заводів з 17.666 робітниками. З них тільки в чотирьох заводах з числом робітників у 2.011 медична організація цілком відповідала вимогам закону 1866 р.. себто була лікарня, аптека, а також постійний лікар, що жив при заводі. Решта підприємств або просто не завели в себе нічого для того, щоб допомогати слабим робітникам, або ж мали цілком фіктивну організацію. Разом з тим, адміністрація підприємств не вживала ніяких заходів, щоб зробити працю робітників біля машин більш безпечною. Так у селі Нарайвці (Поділля) на гуралзні лопнув паровий котел, причім вибухом убито 10; тяжко поранено 9 робітників. Причина вибуху — надмірне скупчення пари, бо

майже на жадній гуральні нема монометрів. Взагалі не можна не зазначити того дуже сумного факту, — каже Святловський про нещасливі випадки на фабриках Харківської округи, — що на жаднім із сих промислових підприємств не вживаєть ся ніяких заходів до полешення долі покалічених робітників: ні про богадільні для калік, ні про пенсії для них ніде не було й розмови.

Відомости про довжину робочого дня й про розміри зарібноі платні, особливо що-до робітників на Україні, дуже неповні й мізерні. Довідуємо ся тільки, що в Харківській округі по 16—17 годин працюють на дрібних ватних та востопальних заводах, а по 18 годин — на парусинотвальних, кожушаних та сїрникових фабриках в останню третину року⁴. Далі довідуємо ся, що в харківській округі з 55 галузів промисловости нічна праця практикуєть ся тільки в 14, але число робітників, занятих в нічній праці, досягає дуже великих розмірів, власне — до $\frac{1}{3}$ всіх робітників, що пояснюєть ся великим числом робітників на цукроварнях та суконних фабриках.

Про зарібну платню відомости значно повнійші. У Харківській округі найвищий заробіток мають мушци в чавуноплавних механічних та машинобудівельних заводах — 22 карб. 50 коп., затим на горілчаных — 21 карб., а в гончарній промисловости — 7 карб. 50 коп., на хімічних заводах — 8 карб., на парусиноткальних фабриках — 9 карб., на цукроварнях та гуральних — 10 карб. Пересічно-ж для 50 галузів промисловости харківського округа місячний заробіток, на данні справоздання фабричного інспектора за 1885 рік, виносив: $12\frac{1}{4}$ карб. для мушци, $7\frac{1}{2}$ карб. для женщины й $4\frac{1}{2}$ карб. для підлітка.

Як не мізерна ся платня, але підприємці ще з неї старали ся дещо відірвати на свою користь. Так, про Харківський округ довідуємо ся із згаданого звідомлення Святловського, що майже на всіх підприємствах робітникам під час виплату видають ся не всі зароблені гроші, а з них у конторі лишаєть ся ніби-то якась „заства“, здебільшого в розмірі двохтижневого заробітку... На суконній фабриці Войта (Поділлі), кілька гривеників на те, щоб купити, скажемо, катруза, робітникові видають ся лише після довгих прохань... При деяких заводах існують заводські крамниці, де робітникам замість зароблених грошей дають гнилий крам за ціну, що перевишує базарну на 25—30—100%... На цукроварнях прийнято за правило, що робітник, який видає роботу до строка, теряє право на зароблені гроші...

Але й се не задовольняє підприємців, і вони придумали ще систему штрафів, яка одриває від мізерного робітничого заробітку ще чималу дециму. На заводі Мартина (Харківський округ) робітник, опізнившись на $\frac{1}{4}$ години після гудка, штрафується за $\frac{1}{4}$ дня, а опізнившись на 20 хвилин і більше — як за цілий день. На папіровій фабриці Панченка за кожну годину спізнення вивертається плата за 2 дні, а в трьох друкарнях — за кожну годину, як за три дні. На одній фабриці — штраф у 3 карб. за „неприличні“ слова. Найбільшого розвитку й, коли так можна висловитись, найбільшої удосконаленості досягла система штрафів на відомім заводі Англіїця Юза. „Треба перенести цілу гору нещастя, — пише кореспондент „Одесскаго Листка“, — треба бути цілком безприютним, треба опинитись у становищі, при якому доводилося б вибрати між життям і смертю, щоб пристати на умови заводу Юза“. Правила сього заводу виявляють з себе цілу низку обов'язків, майже неможливих до виконання з боку робітників, і разом з тим хазяїна заводу сі обов'язки ні до чого не обов'язують. На підставі їх усе життя робітників ніби зіткане з штрафів: опізнився на 15 хвилин на роботу — штраф у 3 карб.; здасться майстрови або навіть сторожеви, що робітник вийшов — штраф збільшується; не особливо делікатно привітався — штраф, і так без краю. Нискільки не прибільшуючи, можна сказати, що значна частина робітників сього заводу штрафується не менше, як на $\frac{1}{3}$ і навіть $\frac{1}{2}$ свого заробітку.

*

*

*

Зважаючи на ті властивості й оригінальні риси, якими визначається становище гірничих та гірнзавідських робітників України¹⁾ за перший період, буде найзручнішим виділити відомості про них у окремий підрозділ. Се тим лекше й необхідніше, що такого-ж поділу додержує й д. Пажитнов що-до гірничих робітників цілої Росії.

¹⁾ Гірничі та гірнзавідські промисли України лежать у т. зв. Дінецькому басейні, який охоплює західні округи Донщини, східні повіти Катеринославщини й південні повіти Харківщини. Тут не місце спиняти ся на питанні, наскільки етнографічний склад людности сього району дає право вважати його українським. Зауважимо, однак, що найвидатніші українські наукові авторитети, як проф. М. Грушевський, О. Русов, В. Кошовий та інші, зараховують Дінецький басейн до історико-етнографічної української території.

„Коли уявити собі становище шахтаря під час праці під землею, — пишуть автори статистичного досліджу Катеринославщини, — то від одної уяви стає страшно й моторошно“... „Працюють дуже глибоко, — від 16 до 60 сажнів, куди денне світло не доходить: шахти освітлюють ся димними й чадними масляними лампочками, які кожен шахтар носить з собою. Робочий день надзвичайно довгий — від 14 до 20 годин. Увесь сей час робітники пробувають у зігнутому становищі, забойщик мусить відбивати вугілля, сидячи карачки, а коли шар затонкий, то й лежучи на боці; санщик відвозить вугілля, повзучи на колінах, і т. д. Повітря в шахтах вохке, бо в більшості з них тече вода; робітникам часто-густо доводиться працювати й переходити з місця на місце у воді в одежі Адама. Дихати доводиться ся вугільним порохом з примішкою важких газів, настільки шкідливих, що праця стає неможливою, особливо літом. Свічки не горять, і робітники мусять по кілька днів „спочивати“. Не зважаючи на вищу платню влітку, артілі не можуть виробити того, що виробляють зимою. Треба звикнути до думки про смерть і зовсім не дорожити життям, щоб відважити ся на рудничну працю, де найменший хибний крок робітника, недогляд адміністрації і т. и. можуть скінчитись смертю або похороном за життя“. „Праця шахтаря — резкуме розвідка, — каторжно тяжка праця“.

Цінним додатком до сих даних земського досліджу половини 80-х років являють ся ті відомости, які подає Верещинський¹⁾ і які він почерпнув з власного досвіду й спостережень за часів своєї служби управителем на одному з більших комяновугільних рудників Дінецького басейну. В вохких шахтах (а сухих дуже мало) „праця звязана з страшними наслідками для здоровья. Мінеральна, сірчано-залізна, пронята углекислотою вода буквально зїдає організм робітника, як залізо водяних скриньок, якими вона випомповується й які по рокові служби стають з 3-х дюймових дїр'явими. До сього треба додати пару від землі й душе повітря — через що ніде не можна знайти стільки ревматиків, скільки серед шахтарів“... „Праця в шахтах заввишки в 1—2 чверті дійсно каторжна“... „Щоб везти на лямці санки з вугіллем потрібно багато сил. Тяжка таеож праця ствольового. Він постійно пробуває біля виходу з шахти вниз, в вохкій парі й воді. Вода знизу, протяги з боків та зіпсоване повітря для дихання! Все се треба переносити

¹⁾ Рабочій шахтеръ въ Донецкомъ басейнѣ, 1893 р.

впродовж цілої роботи й не ловити гав, а то балія або клітка від ріжних випадків легко можуть убити". А затим обвали и вибухи.

Ні про які прилади для охорони здоровя робітників адміністрація копалень і не чувала... В результаті, 15 років неперестанної праці на шахтах і заводах України цілком досить, щоб з молодого, здорового мужика зфабрикувати дочасного інваліда.¹⁾

Але се все золото в порівнанні з тими просто-таки страшними й нелюдськими кватирними обставинами, в яких живуть гірничі робітники на Україні. Як показали земські статистичні дослїди половини 80-х років, робітники живуть у Дінецькїм басейні в землянках, викопаних ними самими. Знадвору сих „помешкань“ не видно, бо вони прикриті землею. „Розміри, повітре, брудність сих помешкань дійсно страшні, навіть літом. На Голубівськїм руднику, в землянці в 10 сажнів завдовжки й 9 арш. завширшки, літом живе 18 робітників; у тій самій землянці, на слова робітників, зїмою живе до 60 душ“. Є землянки значно менші від описаної. Вікон або зовсім немає, або, як що вони й бувають, то не більше 1½ чвертів завбільшки. Найяснїшого літнього дня в сих помешканнях панує напів темрява: там ледве можна писати, та й те тільки біля самого вікна. Під час дощу з стїн течуть потоки, повітре завжди вохке, з примішкою гнилі. Просидівши в такім помешканні одну годину, виходиш з нього майже одурілий, а голова починає дуже боліти. Се в Славяносербськїм повіті, але по других повітах, як Бахмутськїй у Катеринославщині та Міуськїй у Донщині, справа стоїть так само. Помешкання тамтешнїх робітників — землянки, два-три „балагани“ для артілів, — ошукують того, хто під'їздить до шахт, — говорять ся про Семенівськї і Олександрівськї шахти Новоросійського товариства. З першого погляду можна подумати, що тут працює дуже мало людей, бо помешкань для робітників видно мало, але правда незабаром виявнюєть ся: виявляєть ся, що в шахтах постійно працює 100—150 робітників. Ледве помітні виступи над землею вказують на робітничі помешкання. Двер низька, пройти в неї можна тільки зігнувшись. Долівка земляна, стелі немає, її заміняє дах на бантичах; ліжка трапляють ся, як виїмки. Крізь дах і стїни в землянку проходять вохкість та вода, й від усього того в середині завжди сперте й гниле повітре. Маленькі віконця з брудними шибками проускають у середину каламутну напівтемряву. Таким чином робітники, задихаючись

1) Матвѣевъ. „Очеркъ Южно-русской металлургической промышленности“. Вѣстникъ Финансовъ, 1896 та 1897.

у душній та тяжкій атмосфері підземних галерій під час своєї праці й пеуючи очи при напівтемряві чадної масляної лампочки, не мають спромоги користувати ся кращими обставинами навіть під час свого короткого відпочинку.

Заходячи для дослідів у землянки курсунського рудника, земські статистики не могли, на їх власні слова, просидіти там більше 2—3 хвилин, — до того повітря там неприємне й важке навіть при відчинених дверях. І в таких обставинах живуть не тільки дорослі, але й діти. Часто-густо з землянках заставали жінок так-сяк прикритих брудним дрантем, які сиділи на голій землі з роботою в руках, з немовлятками, що валяли ся навколо, на купі брудного вонючого лахміття, й оточених ще дітьми, брудними, розкуйовданими й напівголими створіннями, висхлими, як шпички, з синьо-блідими, до останньої міри хоробливими видочками... В одній такій землянці в кутку лежав хворий хлопчик, який тільки-що одужав від віспи, а се знову заслаб на огневицю. Тут же навруги ходили й квоктали кури й хрюкали поросята.

Дуже сумну картину представляють також помешкання для робітників у містечку Юзівці, де стоїть згаданий вище завод Юза. Завідські корпуси оточені завідськими помешканнями — „балаганами“ й „каютами“. Служащі-Англійці живуть у домах, служащі-Росіяне й робітники у „балаганах“, а в каютах живуть виключно робітники. Балагани представляють досить довгі будинки з кількома виділами для мешкання, великими й малими; але в середині там брудно й до тісноти повно людей. Каюти ліплять ся з краю, по берегу річки Кальміуса й взагалі подальше; се — просто землянки, низькі, мізерні; в серед них такі, що відразу їх і не помітиш. Увійти в „каюту“ можна тільки спустившись по кількох земляних сходах у низ; в каютах темно й тісно, повітря там вохке, затхле й вонюче; взагалі умови тих помешкань цілком антигігієнічні, а про те в них часто-густо живуть жонаті робітники з малими дітьми.

Навіть через 10 років після дослідів земських статистиків, С. Rogozin¹⁾ ще бачив такі помешкання, — „щось подібне до звірачих берлог, у які входити було не тільки морально тяжко, а навіть страшно“...

Загальні умови праці на Славяносербських та Міуських шахтах — читаємо в збірнику стат. відомостей про Катеринославщину — однакові з умовами в Бахмутських рудниках: ті ж дванадцяти-

1) Железо и уголь на югѣ Россіи. 1895. г. ст. 102.

годинні зміни (денні й нічні) робітників, стільки ж часу на обід, без спочинку після їжи, однаковий порядок користування інструментами від рудників, ті самі артілі, які для економії живуть по казармах, де, як і в Бахмутському повіті, робітники сплять на нарах. Тільки подекуди в робітничих лямпочках горить не олива, а рибячий жир, та від цього повітре чистішим не буває. Для постійної праці властители шахт наймають артілі, які складаються з робітників, що приходять з великоруських губерній. Сі артілі кладуть заставу за справність праці; опріч того адміністрація рудників ще й через те воліє мати діло з артілями, що роцитують ся з ними не грішми, а марками, які місцеві крамарі приймають, як платню за крам, скидаючи певний % з суми, визначеної на марках. Місцеві робітники-Українці з Бахмутського повіту не еднають ся в артілі, бо вони до артільної організації не звикли, але головним чином через те, що в них нема грошей на заставу, а ще через те, що влітку більшість з них вертає до хліборобства, отже вони не можуть обовязати ся постійно працювати на рудниках. Дякуючи всьому тому, місцеві селяне-хлібороби наймають ся на шахти тільки тимчасово й поодинці, вимагаючи акуратного виплату грішми, а не марками. Через се вони являють ся для рудників менш вигідними, й їх наймають не так охоче й не за таку високу ціну, як Великоросів. Звичайна платня на хазяйських харчах: при урочній праці 12 карб, місячно або 50 коп. денно, при поштучній — 1 карб. від аршину вибитого вугілля. Але через згадані, несприятчі для місцевих робітників причини чимало з них по нужді наймаєть ся й за низшу ціну: на своїх харчах місячно 8—12 карб., поденно 40—50 коп., поштучно 7—6 (влітку 10) карб. за один куб. саж. вугілля.

Вугіллі насамперед відбиває з а бо й щик; тоді саношник, рачкуючи, відвозить його в тачках до штреків, що йдуть уздовж шахти; звідти вугіллі відвозить ся в вагончиках робітниками-вагонщиками або кіньми (робітники при них звуть ся коногонами або коноводами) до стволу; тут стволіві становлять його на клітку або переспають у бадії й піднімають на гору, де вугіллі приймають і одкочують для сипки верхові. Остання операція при добуванні вугілля — очистка його від „глею“. Глейовщик а ми звичайно бувають хлопчаки, які іноді наймають ся й для чистки котлів, беручи по 30—40 коп. у день, а дорослі 70—80 коп.

Пересічна зарібна платня для робітника того періоду виносила 234 карб. на рік, причім для окремих категорій робітників вона виносила: для глейовщиків — 159 карб., саношників — 197 карб.,

для різних робітників — почасти стволівих та верхових — 211 карб., для молотобойців — 225 карб., вагонщиків — 227 карб., стволівих і верхових — 229 карб., для кріпильщиків та бутчиків — 229 карб., кочегарів — 230 та для забойщиків — 251 карб. Пересічна зарібна платня для майстрового (кваліфік. робітн.) того періоду вносила 327 карб., причім для поодиноких категорій майстрових ся платня вносила: для теслярів — 289 карб., слюсарів 352 карб., ковалів — 353 карб. та для машиністів — 386 карб. Пересічна платня служашого вносила 449 карб. (штейгери — 444 й вісовщики, кладовщики, десятники, то-що — 451 карб.), а члена адміністрації — директора, управляючого, інженера, касієра, чертежника — 1.497 карб.

Необхідно одначе зауважити, що в дійсности зарібна платня частенько ухиляеть ся у низ від наведених пересічних цифр. Причинами пониження заробітку являють ся: завали, вибухи в шахтах, вичоти й штрафи за час хвороби й за прогул та інші пригоди. Опріч того на менших шахтах зарібна платня взагалі низша ніж на великих рудниках і при тому найчастійше платить ся не в залежности від кількості праці („издѣльно“), а помісячно й від упряжки. Там забойщики заробляють 12—20 карб., саношники 8—12 карб., вагонщики 12—15 карб., верхові й стволіві по 12 карб., коногони 3—6 карб. у місяць на хазяйських харчах. Ті харчі варті не більше 20 коп. у день, так що навіть і з ними місячний заробіток дорослого робітника вносить: зімою 14—18 карб., літом 18—26 карб., отже пересічно не більш 19 карб. у місяць, а недолітка — коло 9 карб.

Холості робітники живуть і харчують ся артілями, а жонаті окремо. Артільному робітникові харчі коштують 8—11 карб. у місяць, жонатому 4—5 карб. Пересічно на харчі, чай, тютюн і освітлення витрачаєть ся мінімум 9 карб. 62 коп. на артільного робітника у місяць. До сього ще треба додати 2—3 карб. на інструменти й оливу до лампочки. Таким чином, на одіжку, чоботи, білизну й податки робітникам лишаєть ся не більше 7—8 карб. у місяць. Декому з робітників зарібної платні вистарчає тільки на те, щоб похарчувати себе і сімю та щоб купити й ремонтувати начине. В інших заробітку не вистарчає навіть на сі елементарні видатки.

Що-до металургічної промисловости, то типовим зразком становища робітників може служити Юзівський завод. При звичайних обставинах завод обходить ся старими робітниками й захожими з сіл Бахмутського повіту; коли-ж набіралоь багато замовлень, то ранійше посилали ся спеціальні агенти в Харківщину, Воро-

ніжчину й Чернігівщину за робітниками. Останніми часами бувало й так, що замовлень бракувало для всіх нанятих робітників. Так було напр. зімою 1883—4 р. р., коли вальцовщики замість повного місячного заробітку в 25—30 карб. могли заробити тільки 7—10 карб. у місяць, а дехто то й навіть 3 карб. Деякі кочегари й прості робітники через брак замовлень зовсім не мали роботи й цілу зиму жили на-борг, якого й повинні були виплачувати з літнього заробітку.

Робота на заводі йде неспинно в день і в ночі. Денна зміна робітників заступає о 6 год. ранку й міняєть ся з нічною зміною о 6 год у вечері. На сніданок даєть ся $\frac{1}{2}$ години й на обід одну годину.

Зарібна платня майстрам та машиністам вагаєть ся між 90—370 коп. поденно, літейщикам то вальцовщикам 40—370 коп., слюсарям, токарям, мідникам та обжимщикам 80—370 коп., столярам, теслярам, ковалям, мулярам, стельмахам та инш. 40—300 коп., котельщикам, зварочникам та костильщикам 30—170 коп., робітникам під доменними пічами, кочегарам та инш. 70—190 коп., завідським робітникам при виробі, для перевозки матеріялів і инш. 20—140 коп., модельщикам, правельщикам, горновим 35—180 коп., поміщикам машиністів, молотобойцям та инш. 40—100 коп. З сих цифр видно, що тільки три групи — майстри, машиністи, літейщики, вальцовщики, слюсарі, токарі, мідники, — яких усього на заводі 454 душ, заробляють від 30—60 карб. у місяць, решта-ж 6 груп в 951 душу заробляють від 12—25 карб. у місяць, або від 140 до 300 карб. у рік. При сьому майже всі найвищі ціни дають ся чужоземцям...

Мізерна сама по собі, зарібна платня гірничих робітників на Вкраїні ще зменшуєть ся тим, що хазяїни розплачують ся з робітниками дуже неакуратно й нечесно. По закону, виплачувати робітникам повинно ся що місяця, але на практиці адміністрація постійно затримувала виплат на кілька місяців — від 2 до 6. Так, на Голубівськiм руднику, одним з найбогатших, на свідоцтво земського дослїду половини 80-х років, робітникам належало кілька десятків тисяч крбованців. Із 26 приватних рудників славяно-сербського п. тільки на двох, на слова робітників, виплат затявав ся не на дуже довгий час. На заводі Юза заробіток за минулий місяць виплачуєть ся коло 15—20 числа слїдуючого місяця, й таким чином двохтижневий заробіток робітника завжде зістаєть ся за конторою. При сьому трапляло ся, що заробітку минулого місяця ледве вистачало на виплат штрафів, так що робітникові доводило

ся тільки розписати ся й піти з порожніми руками. Про кам'яно-вугільних робітників Бахмутського повіту говорить ся, що зімою з ними розплачують ся не щомісячно, а тричі за зіму; перед Різдвом, масляною й Великоднем, а що місяця їм доводить ся випрохувати „авансом“ карбованців 3—5. Через таку систему виплату робітники волею-неволею ставали жертвами славнозвісної truck-system, забираючи замість грошей ріжний крам із заводських крамниць.

Лисичанським робітникам навязують провізію по встановленій на шахті ціні, причім дуже часто трапляеть ся, що принесена до дому руднична провізія продасть ся на базарі значно дешевше, ніж робітники мусіли взяти її від рудника. Верещинський у вище згаданій праці каже, що „за харч і одержу деруть з робітника немилосердно. Ввесь крам найнижчої якості“. За кепську нешеретовану пшеничну муку шахтар платить 110—140 коп. за пуд. Гидючий чай 2 карб., цукор 18—20 коп. за фунт. Тарань коштує не більше 7—9 карб. за тисячу, а продасть ся по 30—50 коп. за десяток. На одержу й чоботях хазяїни заробляють до 100%. Самі властители шахт мають шинки, звичайно, на імя шинкаря, й контора видає ордери до свого шинку замість за гарьованих грошей, хоч се й заборонено. Мало того. Навіть при будуванні відомих уже нам землянок, за ввесь матеріал, що йде на будування подібної помийної ями, де живе людська істота, властители шахт деруть з нього готівкою, при тій „сатисфакції“, що при від'їзді шахтер зможе продати своє помешкання іншому робітникові. І виходить, що „в роботі його обмірили, в крамниці обважили, в конторі обцитали, а все правильно“...

Користуючись з того, що ніяких законів про відповідальність підприємців за нещасливі випадки з робітниками в Росії не було, українські гірнопромисловці жадних заходів до охорони життя й здоров'я своїх робітників не вживали, коли-ж на підприємстві трапляв ся який нещасливий випадок з робітником, справа закінчувала ся „по семейному“. Так, на руднику Веермана р. 1892 вбито на смерть двох робітників. Після довгих прохань страхове товариство видало батькові одного та жінці другого по 30 карб. і відправило їх до дому. На руднику Панченка р. 1886 підчас роботи ударом у живіт повного вагону з вугіллем убито молодого вагонщика. Родичам видано за смерть убитого 100 карб. На заводі Юза вбило на машині робітника; його жінці з трьома малими дітьми контора видала одноразову допомогу в 50 карб., і т. д.

Такі тяжкі умови праці й життя не могли не ворушити в українським робітничому духу протесту й змагання до кращого. І дійсно, весь той період повний глухих вибухів віками виплеканої незадоволеності. Не спинаючись на всіх подібних фактах, згадаємо тільки декотрі з них.

Р. 1871 в Одесі застрайкували візники. Городська дума встановила таксу за проїзд, не порозумівшись раніше з візниками. Тоді останні, в числі до 4.000 дня 9 августа застрайкували. Години коло 11 мало не 200 візників явилось у думу для переговорів, та їх розігнала поліція; декого з них арештовано. Страйк сей цікавий не стільки сам по собі, як тим, що у відповідь на нього видано циркуляр міністра внутрішніх справ від 30 септябра того-ж року, який дав губернаторам право висилати адміністративно всяких „зачинщиків“ страйків — не тільки фабричних робітників, а й ремесників.

Р. 1875, в перших днях мая, на відомім заводі Юза стала ся — се вже в третє — „прикра подія“: робітники розгромили крамниці й трактири, звичайно, завідські. Причиною був невчасний виплат зароблених грошей і повний брак людських умов існування. Покликано військо й заарештовано коло 30 „зачинщиків“. Перед зеленими святами розрухи одначе повторились і знову з тих самих причин, що й попередніх трьох разів.

Р. 1879 в Києві в залізнодорожних майстернях збільшено робочий день в суботу на 1 годину, з 10 год. до 11. Найближчої суботи всі стали працювати 11 год., але 17 робітників кинуло роботу годиною раніше. В понеділок (19 марта) в майстернях було оповіщено, що тих 17 робітників роцитують ся. Тоді всі 2.000 робітників обурились сим, а також набавкою зайвої години праці й застрайкували. Се примусило залізничну адміністрацію взяти назад свою постанову — й робітники стали до праці. Одначе без наслідків для робітників сей страйк таки не обійшов ся. Будучи певною, що такі вчинки, як описаний, викликають ся не надмірною експлуатацією робітничої праці з боку підприємців і не почуттем солідарности поміж робітниками, а підбурюваннем сторонніх людей, „кримольників“, генерал-губернатор півд.-зах. краю видав обовязкову постанову, яка накладала на хазяїнів, директорів та управителів фабрик і заводів новий обовязок. Власне, вони мали „пильно стежити за тим, щоб у робітничє коло не попадали розповсюджувателі небезпечних політичних теорій. В разі-ж, коли такі люде з'являть ся, фабричний уряд мусить негайно арештовати їх і повідомляти

про се поліцію". До доносу не тільки заохочувано, а й примушувано... під страхом кари в 500 карб. адміністративного штрафу.

В таких-то обставинах проходило життя українських робітників за часів періоду „вільного договору“, себто від 1861 р. до половини 80-х років.

Другий з намічених д. Пажитновим періодів — період бюрократичного регулювання робітничого питання — охоплює час від половини 80-х років до р. 1904. Збентежений страйками та розрухами робітників протягом попереднього періоду, уряд заходився коло фабричного законодавства. За означений час було видано закон 1 іюня 1882 р. про фабричну працю дітей та про нічну працю (фактично сей закон вступив у силу аж через два роки по його ухвалі), закон 3 іюня 1886 р. та новеля 1 октябрю того-ж року до сього закону про умови найму робітників на фабрики й заводи та про догляд за фабрично-завідськими підприємствами, закон 24 апріля 1890 р. знов про нічну працю дітей, закон 2 іюня 1897 р. про нормальний 11½ годинний робочий день, тимчасові правила 15 мая 1901 р. про пенсії для робітників, покалічених на казенних підприємствах, закон 2 іюня 1903 р. про відповідальність підприємців за нещасливі випадки з робітниками, закон 10 іюня того-ж року про т. зв. фабричних старост, і т. д.

Що-ж, значно поліпшилось становище українських робітників від того бюрократичного піклування? Відповідь на се дадуть дальші факти.

Умови праці на цукроварнях лишилися такими самими, якими були вони 20 років тому. Ось як описується „цукрове пекло“ на одній цукроварні в 1895 році. Працює там до 1000 душ. Праця триває 12 годин щоденно, не перериваючись ні в неділю, ні в свято. Майже в цілій цукроварні температура страшенно висока. Працюють голими, тільки голову накривають папіровим колпаком, та навколо поясу носять коротенький фартух. У деяких помешканнях, напр. у камерах, куди вкочують візочки, навантажені металевими формами, повними цукру, температура досягає 70°. Се пекло до того міняє організм, що і в казармах, де робітники живуть, вони не переносять температури низче 30°. Цукор ріжуть на дрібні грудки особливими машинами, від яких дрібний цукровий порошок летить у всі боки й стоїть хмарою в повітрі. І в такому помешканню кореспондент „Недѣля“ бачив безперечних сіфілітиків, які брали грудки цукру своїми руками, плювали на підлогу, то-що. Порох

з підлоги злітаєть ся і знов іде в роботу, на підбілюванне цукру. Важка праця й повне цукрового пороку повітрі викликають серед робітників особливу хворобу, від якої, між иншим, на тілі з'являють ся великі болячки й рани. І з такими-то болячками робітники носять важкі голови цукру, по кілька штук за раз, лаять у сушильні камери, і т. д. Санітарний догляд існує тільки на не багатьох цукроварнях. На рафінаднім заводі, кінчаючи працю, робітники миють ся в брудній та вонючій воді. Зимом на однім великім заводі можна бачити, як иноді по снігу біжить через двір гола людина до кльозету, якого збудовано далеко від головного корпусу. А буває й так, що робітники, уникаючи неприємної подорожи по холоду, справляють свої малі потреби тут же на місці в чан з па-токою...

Мало того, що на цукроварнях працюють по 12 годин щоденно, без спочинку в неділю або в свято, там-же практикуєть ся система надзвичайної („сверхурочная“) праці. Так, на данні фабричної інспекції Київського округу, на кожній цукроварні щороку набіраєть ся не менше 300 годин надзвичайної праці. Таким чином мінімальний робочий день робітників на цукроварнях треба вважати для того періоду не в 12, а що найменше в 13 годин.

Нічого й казать, що амбулаторії завідських лікарів, де тільки їх заведено, переповнюють ся робітниками зо всякими простудними хворобами, як ревматизм, запаленне органів дихання та инш. Значний % робітників слабує на шкуру та очи через постійне роздраженне сих органів брудом, вугільною, вапняною й цукровою пилюкою, а також шкідливими газами. На жаль, повна залежність завідських лікарів від адміністрації не дає їм спроможности наводити цілком правдиві цифрові данні в своїх амбулаторних журналах.

Що-до нещасливих випадків, то, на обрахунок фабричної інспекції Київського округу, 144 цукроварні з 63.624 робітниками за явили 350 нещасливих випадків, себто 5,5 випадків на кожну 1000 робітників. А що праця на цукроварнях триває тільки три місяці, то цифра 5,5 не стосуєть ся до цілого року, а тільки до трьох місяців. Виходить, таким чином, що коли-б праця тревала цілий рік, то число нещ. випадків було-б учетверо більше, себто 1400 або 22 на тисячу. Але не треба забувати, що сі цифри здо-буто з заяв самих заводів, а про скільки ж то нещ. випадків не заявлено?

Нарешті, становище робітників на цукроварнях України що-до заробітку лишилось у другім періоді майже таким самим, яким було воно в першім періоді.

Не ліпшим являєть ся й становище робітників на гірничих та кам'яновугільних підприємствах України в другім періоді. Насамперед, санітарно-гігієнічні умови праці лишились майже без змін. Тільки в виїмкових випадках, каже „Вістникъ фабричнаго законодавства“ (№ 1, 1905 р.), „проходчики“ працюють у сухій шахті. Найчастійше на дні колодязя збираєть ся чимала скількість води, в якій доводить ся стояти або по коліна, або сидіти вище пояса, при температурі в 8—10° R. і неперестаннім дощі з крапель, що падають з гори. До сього треба ще додати часто кепську вентиляцію, бо навіть при істнованню труб для притоку з гори свіжого повітря, останне, при глибині шахти в 20—30 сажнів, приходить надзвичайно помалу, й в колодязі постійно скупчуєть ся повітря, зіпсоване віддихом людей, горіннем ламп, а головне, постійним вживаннем динаміту при добуванню вугілля, від чого по шахті розносить ся надзвичайно їдкий газ. Праця в рудниках стає ще тяжчою через недбале відношенне до справи адміністрації рудників. Так напр. в копальнях акціонерного т—ва криворізьких залізних руд р. 1899 почали працювати в шахті № 2, уже розробленій ранійше. Через непереривний приток води в колодязі працювала помпа, при чім перероблена пара не відводилась на гору при допомозі труб, як того вимагає гірнича інструкція, а випускалась просто в самій шахті. Через се температура стояла страшенно висока (більше 30°), а пара стояла в шахті густим туманом. „Пам'ятаю — читаємо ми в однім місці, — що повнокровний десятник гірничих работ, який спускав ся зо мною, зомлів на середині шахти, де ми муіли зупинитись і де температура була особливо висока. На моє запитанне, чому з шахти не відводять пару на гору, штейгер відповів, що се коштувати-ме занадто дорого. Але сього мало. На придачу до всього, при шахті — очевидно, через економію — не було грубок, біля яких можна було б обсушитись, і, просидівши 8 годин у воді та розварившись у парі, робітник при виході з шахти подавав на протяг (Zug-Luft), а тоді, накинувши на мокру одягу сухого піджака, а то й без нього, муів бігти по морозу не менше 150—200 сажнів до хати“.¹⁾

Не краще стоїть справа й тоді, коли шахта розроблюєть ся з низу до гори. Правда, води там майже не буває, але зате повітря до такої міри зіпсоване, що лампи ледве горять, та до того там ще стоїть дрібний порошок від вибитих у породі дір, — порошок, який за-смічує все в середині, а також слизисті оболочкы очей, горла й носа.

¹⁾ Вістникъ фабричнаго законодавства, № 1, за 1905 р.

Там працюють без перестану в будні та в свято й се на стільки знесилює робітника, що він стає подібним до автомата.

Небагато чим легша також праця звичайного забойщика. Йому доводиться протягом 10—11 годин з малими передішками працювати в неприродній позі, часто-густо на мокрих гірничих породах, кусень за куснем відбиваючи від твердої маси камяне вугілля. Над ним висить у повітрі ціла хмара тонкої вугільної пилки, а первісні лампочки страшенно чадять, що дуже шкідливо відбивається на здоров'ю робітника.

На машинобудівельних та чавуноплавних заводах України санітарні умови праці мало чим відрізняються від вище описаних. Особливо кепсько стоїть там справа з обгороджуванням найбільш небезпечних місць у майстернях. „Шківні й паси, шестерні та інші небезпечні частини машин до сього часу служать головнішими причинами нещасливих випадків з робітниками. Навіть на великих заводах, де старшими служачими являють особи з вищою спеціальною освітою, питання про охорону життя й здоров'я робітників ще навіть не наблизилось до розв'язання“.¹⁾ Дуже шкідливими для здоров'я являють ся також хиби при влаштуванні газогенераторів, при допомозі яких опалюють ся мартенівські пічі на залізопрокатних та сталевих заводах, а також на заводах негорючих виробів, заводів пляшок та скла, де пічі опалюють ся газом. Праця при газогенераторах, як для робітників, що працюють з гори, так і для кочегарів, надзвичайно тяжка: загрузчики постійно перебувають у хмарах диму, який неперестанно виходить з загрузних шахт та шуровальних дір (крізь них загрузчики перемішують в генераторі вугілля довгими залізними турами). Від кочегарок при газогенераторах також можна вимагати багато кращого: постійний вихід у величезній кількості сірчаного газу й страшенно висока температура біля колосників вимагають просторих і гарно вентиляованих кочегарок, тоді як одні кочегарки Катеринославщини страшенно тісні, так що в тій душній атмосфері свіжа людина не може пробути й кількох хвилин, другі-ж представляють собою просто ями біля колосників, без жадного накриття для захисту від дощу або снігу. Праця при газогенераторах тим тяжча, що робітники при них працюють двома змінами, по 12 годин, з перервою на обід тільки в $\frac{1}{2}$ години по черзі.

¹⁾ Аксеновъ „Фабрично-заводская промышленность и положение рабочих въ Екатеринославской губ. въ 1899—1900 гг.“

Квартирні обставини, в порівнянні з обставинами попереднього періоду, також лишилися майже без змін. У Києві лікарі амбулаторної лікарні Т—ва лікарської допомоги хворим дітям зібрали р. 1897 відомості про 1386 помешкань, у яких мешкало 7.576 душ, себто по $5\frac{1}{2}$ душ у кожному. В помешканнях на 1 кімнату жило 2.325 душ, себто 4,6 душ на 1 кімнату. Пересічна щомісячна платня за помешкання на 1 кімнату виносила 6,3 карб., а за куток — 2 карб.

На півдні, в гірничім районі, землянка, правда, потроху зникає, але те, що заступило її місце, ледве чи заслуговує на назву людського помешкання. Спільні нари на 20—30 душ, без установленого для кожного робітника місця, потріскана плита, на якій розливається й чадить варево, брудна калюжа на земляній долівці, корито з так званим шматком, тут же розвішуваним для сушки, лущайки картоплі на долівці, кістки й помії в цебрі поруч, а в атмосфері — нецензурна лайка перемішується з вугільною кислотою й иншими шкідливими газами, що висять у повітрі. Такими, на слова органу самих гірнопромисловців, являється більшість робітничих помешкань у Дівецькім басейні.¹⁾

На Каменському руднику Олександрівського гірничого товариства, на слова робітника-кореспондента р. 1902, в казармах для робітників брудно. Долівка земляна, вся в ямах. Стіни й стелю важко відрізнити від долівки. Шибки повибивано, замість двох дверей — одна, й та розламана; крізь вікна й двері дує холодний вітер, так що під 30 октября було лиш 8° тепла, не зважаючи на те, що плити що-дня нагрівали до-червона. Спочити робітникам нема де й як, бо на кожного припадає по одній дошці (5 вершків) на нарах. Під час праці в дві зміни робітники ще сак-так примошують ся, але коли обидві зміни сходять ся одночасно в казармі (під свята й святами), то одна зміна лягає на нари, а друга на долівку або-ж гріється біля плити, поки перша не уступить їй місця. Помешкання в жонатих робітників ще гірші. Насамперед, вони всі без стель, долівки земляні, дах земляний, вікон одно в $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ аршина. Об'єм їх менше двох куб. сажнів, перегородок немає. В таких хатинках, „каютках“, як зовуть їх робітники, живуть чоловік, жінка, троє дітей, та один-двоє столовників. І в них часто й густо бракує шибок, не причинають ся двері й панує напів-тьма.²⁾ Другий коресподент пише слідуєче про санітарне становище рудника

¹⁾ Горнозаводській Листокъ, № 3, 1899 г.

²⁾ Вѣстникъ фабричнаго законодательства, № 1, 1905 г.

Рутченківського товариства, в 5 верстах від Юзівки: в казармах брудно, зустрічають ся землянки. Кльозетів зроблено замало, та й ті не розгорожені й допомчені, так що п'яні падають у ями. Хоча казарми й стоять у 60 саж. від них, але при найменшій вітрі з казарми неможливо вийти: так і забива.

На Кальміусо-Богодухівських копальнях, oprіч спільних казарм, існують також окремі хатки: їх збудовано до 100. Об'єм кожної з них — 4,75 куб. саж., а коли виключити піч та меблі, то 4,5 куб. саж. Мешканці тих хаток поділяють ся таким чином, що тільки 216 душ або 24% загального числа мають нормальну скількість повітря. Решта ж 663 душ так скупчені, що скількість повітря на кожну людину менша від тієї, яку вимагає гігієна: в 4 із них з людністю в 40 душ на кожного мешканця набіраєть ся 0,45 куб. саж. повітря, себто в 3½ рази менше норми. На руднику товариства Успенського басейну ще гірше. Тут є досить багато хаток, збудованих в одну дошку й обмащених глиною настільки, що стіни мають завтовшки всього 8 сантиметрів. Обем хаток, виключаючи піч і меблі, — 4,75 куб. саж. І в таким помешканні жило від 10 до 15 й навіть 18 душ, так що на кожну припадало від 0,47 до 0,31 куб. саж. повітря, замість 1,5 куб. саж. нормального, й від 0,59 до 0,32 кв. саж. долівки. Треба додати, що долівка в тих хатках глиняна, від якої знімаєть ся страшенна курява, й що натопити таку хатку під час великих морозів майже неможливо, бо мимо тонких, лехкопродуваних стін, часто-густо ні двері, ні вікна щільно не запірають ся.

Умови життя в холостих робітників, які живуть по спільних казармах, що до повітря являють ся трохи кращими, — $\frac{2}{3}$ з них мають його у нормальній скількості. Але за те в таких казармах страшенно брудно й oprіч того нема ні сушилок, ні окремої кухні, й здебільшого мокра одежа й білизна сушать ся безпосередно в помешканні робітників, затрокуючи повітре смородом. „Якщо вже потрібна пересічна характеристика, — резюмує справу орган гірничих інженерів, — то вона, напевне, буде низче пересічного, бо вохкість, тіснота й бруднота, й величезна скількість „комашні“ — риси, які характеризують головну масу робітничих помешкань на рудниках Кривого Рогу.¹⁾

Як мало змінялись обставини робітничої праці в другім періоді, можна побачити з довжини дня. В нараді фабричних інспекторів квіївського округу р. 1900 було констатовано, що в багатьох гу-

¹⁾ Извѣстїя горныхъ инженеровъ, № 4, за 1900 р.

берніях округа не виконується пункт б ст. 13 закону про те, щоб робітникам, зайнятим у неперервних галузях промисловости, 4 рази на місяць давав ся спочинок. Далі „майже повсюду констатовано надужитте необовязковою надзвичайною працею, й згода робітників, як того вимагає ст. 17 закону, часто-густо являєть ся фіктивною. Цілі фабрики працюють всю добу двома змінами“...

На залізних рудниках Кривого Рогу, на особисті спостереження інженера Преображенського, за 1898—99 р. р. з цілого району тільки на трьох рудниках працюють змінами по 12 годин. На решті рудників праця триває від 4 год. ранку до 7½ год. веч. або від 4½ год. до 8 год., з перервою на 2 години, себто загалом по 13½ годин у день. Проте закон 2 іюня 1897 р. встановляє максимальну довжину робочого дня в 11½ годин, причім коли праця зтягується до ночі, то робочий день мусить тривати не більше 10 годин. На слово Преображенського, „весь район не звертає жадної уваги на закон 2 іюня 1897 р. Коли мені доводилось запитувати про причини такого дивного відношення до закону, то на се відповідали, що перед урядом знято прохання про те, щоб працю на криворізьких рудниках було причислено до сільськогосподарської“.¹⁾

А ось картинка експлоатації дитячої праці в тім самім Дінецькім басейні й в той самий період „бюрократичного регулювання робітничого питання“. Загляньмо для сього в так звані лампові виділи, де наливають ся, запалюють ся й видають ся робітникам „охоронні лампи“. В сих помешканнях, де повітре до такої міри повно парів наливаного до лампи бензину, що викликає головний біль і зомлілість, можна побачити цілі громади маленьких хлопчаків, які бігають серед батареї ламп, наливають, витирають, заряжають їх пістонами, і т. п. З блідими, стомленими обличчями, перепачканими сажою, з чорними руками, забрудженими до неможливости, жваво бігають вони під всевидючим оком десятника. Більшість з них не має й 13 років; часто й густо попадають ся діти 11 років. Але считайте першого ліпшого з них, скільки йому років, і ви з здивованнем почувете: п'ятнадцять. Робить ся се часто з наказу низчої адміністрації, яка таким чином виповняє закон, та, нарешті, не в інтересах і самого хлопчика казати правду: його проженуть з місця, а в результаті — докори в дармоїдстві, лінощах. Так виконується закон про вік дітей; так саме виконується

¹⁾ Извѣстія О-ва Горныхъ Инженеровъ, № 4, за 1900 г. Як відомо, закон 2 іюня 1897, як і все російське фабричне законодавство, до сільсько-господарських робітників не стосується.

ся й закон про довжину робочого дня для дітей. На однім руднику діти працюють двома змінами в день і в ночі, по дванадцять годин кожна. На запитання, коли приходять на роботу, десятник лямпового відділу відповів, що повинні вони приходити о 6 годині вранці або ввечері та йти з роботи через 12 годин. „А втім, додав він, багато по своїй охоті йде з роботи й пізніше.“¹⁾ Дивна „охота!“

Те саме зявище можна помітити й на багатьох великих та дрібніших рудниках при сортуванні вугілля. 10—13-літні хлопчики й дівчатка протягом 12 годин, зігнувшись, вибирають руками, за допомогою маленьких кочережок, кусні гірничих порід, що попали в угілля, відбираючи за се 25—30 коп. у день, в залежності від пори. На „кінних“ шахтах, себто на таких, де вугілля вивозить ся на гору кіньми, діти по 12 годин у день і в ночі мусять ходити по колу, поганяючи коней. Через те серед дітей гірничих робітників так часто зустрічаєть ся анемічність, висока дитяча смертність і, нарешті, невеликий процент школярів.

Річна зарібна платня дорослого робітника в Дінецькім басейні за другий період виносила пересічно 278 карб., тоді як за перший період вона виносила тільки 219 карб. Ріжняця — 59 карб., себто виходить, що зарібна платня ніби-то зросла майже на 22%. Яким скромним се збільшення не є, одначе й його без критики прийати не можна. Цифру 278 карб. взято від помноження поденної зарібної платні на число робочих днів (270). Але можливо, що зріст платні на 22% з'ясуєть ся просто збільшенням числа робочих днів, а не її абсолютним зростом. В дійсности воно так і є. Таким чином зарібна платня за останні 15—20 зросла в дуже незначних розмірах, і якщо можна говорити про деяке збільшення заробітку робітників в українській гірничій промисловости, то тільки через збільшення робочого періоду.

В металургічній промисловости справа з зарібною платнею також майже не покращала. Беручи для прикладу відомий завод Юза, ми побачимо, що поденні робітники при 25 робочих днях заробляють 23 карб. у місяць, себто якраз стільки, скільки заробляють робітники в кам'яновугільній промисловости при 22,5 робочих днях. Правда, і цифра 23 карб. являєть ся трохи вищою від зарібної платні робітників-металістів р. 1884—5, але й тут приріст з'ясуєть ся не абсолютним збільшенням платні, а збільшенням робочого періоду. В 1897 р. Брандт рахував у місяці 25 робочих днів, тоді як земські статистики 80-х років зазначили, що

1) Вїстникъ Фабричнаго Законодательства, № 1, за 1905 г.

тільки декотрі з робітників можуть працювати більше 20 днів або повних 30, більшість же працює днів 15—20.

Не добившись значного побільшення свого заробітку, робітники не добились також кращих умов виплату. Всі ті надужиття й несправедливості при виплаті робітникам зароблених кривавцею копійок, констатовані в першій періоді, зустрічають ся також і в другій. Не кажучи вже про приватні джерела, чимало відомостей у сій справі зібрала урядова комісія Штофа, командирована р. 1900 міністром хліборобства і державних дібр у Дінецький басейн для дослідження становища робітників. Не зважаючи на свій цілком бюрократичний склад, не зважаючи на те, що за відомостями звертались не до робітників, а до підприємців, комісія переконалась, що робітників штрафують над усяку міру — чи встановлену законом, чи самими промисловцями. Констатовано також, що частогусто досить значні суми штрафних грошей лишають ся в касі підприємця, тоді як закон вимагає, щоб штрафні гроші склались у спеціальний штрафний капітал, призначений на допомогу робітникам. В деяких підприємствах комісія знайшла такий спосіб штрафования: неповно або нечисто нагружені вагончики з вугіллем бракувались, а потім обертались на користь контори, причім робітникам за сї вагончики нічого не платило ся.¹⁾ „Така система є не що инше, — каже комісія, — як штрафование робітника на користь підприємця, себто та власне форма штрафу, яка колись служила способом експлуатації робітників і примусила видати закон про утворення особливого штрафного капіталу, який не належить хазяїнові“.

Комісія зустріла також багато випадків, коли при роцотах з робітниками вживалась т. з. truck-system, але в цілком оригінальній формі. Завідська контора вступає в порозумінне з деякими крамарями, щоб ті видавали робітникам усякий крам на-борг, причім при виплаті контора утримує таку частину заробітку, на яку набрано в раму. Скільки робітничих грошей пропадає марно при такій допотопній системі, — се можна побачити з такого прикладу. На руднику Новоросійського товариства існувала крамниця підрядчика, звідки продукти продавались по забірній книжці й по високій ціні. Щоб зробити продукти дешевшими, заснувалось споживче товариство, яке понизило ціни на всі продукти. Наприклад:

¹⁾ Як відомо, така сама система браковки послужила однією з найголовніших причин недавнього грандіозного страйку копачів вугілля в Рурській басейні в Германії.

при ціні пшениці в 40—50 коп. за пуд, білий хліб у підрядчицькій крамниці продавався по 1 карб. до 1 карб. 5 коп. По відкриттю товариства ціна пшениці підскочила до 1 карб. 40 коп. за пуд, і, не зважаючи на це, хліб у споживчій крамниці продавався робітникам по 1 карб. 30 коп. за пуд, без жадної втрати. Ціну сала понизили з 18 до 12 коп. і т. д. Знаючи приблизно число робітників, можна обрахувати, скільки переплатили робітники крамарям. Цифра вийде страшенно велика: на однім тільки хлібові 3—4 крамарі мали чистого прибутку 10.000 карб. Не було продукта, на якому споживче товариство не понизило б ціни й все-таки не на шкоду собі, навіть при великій і дорогій штаті служачих. Постоли, напр., надавались по 90 коп., а в крамницях по 1 карб. 20 коп., і т. д.

В працях про становище робочого класу на Україні за другий період зустрічається й цілком нова риса, непомітна в працях про перший період: раз-у-раз констатують ся випадки лихого поведіння фабрично-завідської адміністрації з робітниками¹⁾. Лайку й навіть „кулачну розправу“ констатують фабричні інспектори Катеринославського й Київського округу. Характерно, між иншим, що на Україні головними прихильниками кулачних розправ і лайок являються.. культурні чужоземці — Французи, Бельгійці й инші. Сі добродії можуть прожити десятки літ на Україні й не навчитись і слова українського, але лайку — й саму гидку, брудну — вони переймають по кількох тижнях або місяцях перебування по-за межами своєї „Patrie“ або „Vaterland“.

Як-же реагував український пролетаріят на це своє пригнічене становище? Відповідь на це дають численні страйки й робітничі „розури“, якими повний увесь період 1885—1904 р. р. Головнішими з таких подій були розури 1892 р. на заводі Юза (в котрий се вже раз?): було сильно зіпсовано доменні пічі й казарми. Винуватців — а може й невинних — судили військовим судом, і кількох робітників було засуджено на смерть... Р. 1893 страйки й розури охопили Харків та Ростов на Дону, р. 1896 — Дунаєвці й Одесу, р. 1900 — Київ і Харківщину, р. 1902 — знов Київ і Житомир,

¹⁾ Не думаємо, звичайно, що підприємці й їхні заступники першого періоду поводити ся з робітниками краще, ніж підприємці й адміністрація другого періоду. Можливо, що все було як-раз навпаки, і можливо, що справа лишилась без змін, але дослідувачі першого періоду про це нічого не кажуть.

р. 1903 — цілу Україну, причім у страйках брало участь коло 200.000 робітників. На офіційні данні, за десятиліття 1895—1904 на Україні вибухнуло 305 страйків з 165054 учасниками¹⁾. Сі цифри очевидячки не відповідають дійсности, але певне значінне для оцінки страйкового руху за розглянутий період вони мають.

Роком 1905 відкриваєть ся третій період в історії українського робочого класу: період завзятої й притім організованої боротьби за поліпшенє своєї долі, а також період деяких перемог. Страйковий рух, який після грандіозних вибухів 1903 р. був припинив ся, з початком 1905 року прокидаєть ся з новою силою й доходить до своєї кульмінаційної точки. 12-го січня, під впливом кривавої події 9-го січня, вибухає страйк на Дніпровськїм заводі, затим у Юзівці, на заводі Новоросійського товариства. 17-го января виникає страйк у Катеринославі й триває тиждень: страйкують фармацевти, прикачки, шляпошницї та инші, не кажучи вже про заводських та фабричних робітників. 22-го лютого знов страйкує Юзівський завод (більше 10.000 робітників), за ним страйкують шахтарі, друкарні й ремесні майстерні, на Петрівськїм заводі страйк триває 15 днів. Страйкували заводи Дружківський, Никополь-Маріупольський, Краматорський, Костянтинівський, Брянський, Російсько-Бельгійського товариства, заводи в Миколаїві, Бердянському, Олександрівському, ціла низка копалень та шахт на чолі з Мокієвськими рудниками (15.000 робітників) та инш. „Нема промислового підприємства, — скаржують ся гірничі промисловці в своїх „записках“, — над яким не висіла б угроза страйку“. Загалом кажучи, страйковий рух 1905 р. захопив цілу Україну, не лишивши без своїх відвідин жадного містечка. Вияснити хоча-б приблизно число страйків нема ніякої змоги, бо докладна статистика страйків за той рік не існує.²⁾ Що можна сказати напевне, так се те, що страйками було охоплено

¹⁾ В. Е. Варзарь. Стачки рабочих на фабриках и заводах за десятилетіе 1895—1904 г. г. Див. мою рецензію на сю працю в IV кн. „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“ за 1908 р.

²⁾ Ї, правда, праця того-ж Варзара „Статистика забастовокъ рабочих на фабриках и заводах въ 1905 г.“ (СПБ. 1908), але цифри сієї праці ще менш правдоподібні, ніж цифри попередньої. Так, для Катеринославщини й Херсонщини — двох найбільш розвинених з промислового боку українських губерній — д. Варзар устанавляє числа страйкарів р 1905 в 61.707 душ, тоді як, на відомости автора сих рядків, одна Київщина дала того року не менше 30—35 тисяч страйкарів. Невже-ж мало розвинена Київщина йшла попереду Катеринославщини або Херсонщини?

не менше 2.000 підприємств з 200.000 робітників. Кажемо напевне, бо для цілої Росії підприємства, охоплені страйками, становлять 93% всього числа підприємств, а число страйкарів — 163% усього числа робітників. Принявши таку саму пропорцію й для України — адже інтенсивність страйкового руху не була в нас менша, ніж у цілій Росії — ми й мати-мемо цифри 2.000 й 200.000 (приблизно).

Поруч з сим серед робітників з надзвичайною силою прокидаєть ся й професійний рух. Затамований довгими віками неволі, сей рух прокинув ся тим дужче, чим тяжчий був попередній гніт. Першим виступив на шлях професійної організації Харків, де 12 професійних спілок утворили центральне бюро. За Харковом рушили Одеса, Катеринослав, Київ, Житомир та дрібніші міста й місточка України.

Чого-ж добили ся українські робітники своєю завзятою боротьбою в 1905—6 р. р.?

Не можна сказати, щоб відповідь на се запитання була дуже втішна. Правда, деяких поліпшень робітники безперечно добились. Так, майже по всій Україні значно зменшено робочий день: у Дінецькім басейні — до $9\frac{1}{2}$ годин, у Луганському до 9 годин, на цукроварнях потрохи заводять ся три зміни по 8 годин замість 2 по 12, на залізничних майстернях скрізь заведено 9-годинний робочий день, прикачки майже всюди вибороли собі 12-годинний робочий день, і т. д. Але загалом і в цілому доля робочого класу на Україні лишилась майже такою самою, якою була вона до руху 1905 року. Дальші факти мусять потвердити сю нашу гадку.

Додержуючи системи, прийнятої нами при дослідженні обох попередніх періодів, ми й тепер звернемось насамперед до розгляду умов праці на українських цукроварнях. Виявляєть ся, що з сього боку справа мало поліпшилась проти того, як стояла вона років 20—30 тому. Як і раніше, „платня не перевищує 6—8 карб. на хазайських харчах та 10—15 карб. на своїх харчах місячно. Всі робітники живуть у казармах: Низькі, довгі тісні, подібні до стаєнь помешкання не придатні навіть для худоби при гарно веденому скотарському господарстві. На ліжку мішок з соломкою, що ніколи не чистить ся й не переть ся. Сплять на ліжку по черзі дві зміни робітників. Праця надзвичайно швидка, інтенсивна. Свят немає. В свята завше, а в будень здебільшого надзвичайна праця. 18 годин праці на цукроварнях — явище нормальне. Вохкість, бруд, сморід у деяких виділах цукроварні, сухість і спека в інших, повітре наповнене порохом від вапна, або вохке, насичене парюю, в якій

нічого не видно, постійний невгаваючий гуркіт машин та апаратів... Температура страшенно висока: 30—70° R. Працювати мусять голими, покриваючись лише фіговим фартухом... Штрафують, лають і б'ють за нешвидку працю, а при швидкій — звичайна річ каліцтва". Так малює сучасне становище робітників на українських цукроварнях людина далеко не „соціалістичних“ переконань — колишній директор цукроварні, нині директор банку Н. Н. Рашевський, автор брошури „О положеніи рабочихъ на сахарныхъ заводахъ“¹⁾.

Кореспонденти робітничих часописів цілком potwierджують справедливість намальованої д. Рашевським безвідрадної картини. Так, кореспондент із Степанецької цукроварні (Київщина) пише: „На заводі працюють 2 змінами по 12 годин... Робітники, напів-робітники та жінки заробляють 10—13 карб. (на своїх харчах) і 5—6 карб. (на хазяйських харчах) місячно“²⁾. Другий кореспондент, з Ялтушківської цукроварні (Поділля) пише: „На заводі трусять робітників та майстрів“³⁾. Кореспондент з Турбівської цукроварні пише: „На заводі працюють 2 змінами по 12 годин... Муцинам платять по 35—45 коп., а жінкам по 30 коп. за зміну (себто по 3¹/₂—2¹/₂ коп. за годину каторжної праці!). На заводській економії робітникам платять по 25—35 коп., а робітницям по 25 коп. за день... Робітників трусять“⁴⁾. „Пересічний заробіток чорноробочого, — читаємо ми в иншій місці про Гниванські цукроварні (на Поділлі), — вносить максимум 10¹/₂ карб. у місяць... Становище чорноробочих страшенно кепське. Живуть вони здебільшого верст 4—12 і більше від заводу (околицні селяне) й що дня ходять до дому ночувати. Приїзжі з инших губерній живуть у заводській казармі, де повітря неможливе, а ліжка (?) пофарбовані смолою. Ремесники живуть почасти в заводських хатах, почасти в землянках... Робочий день для змінних чорноробочих та ремесників — 12 годин, для поденних — 10¹/₂ годин, але при акордних роботах робочий день розтягається до 16 й 18 годин. Ви плат повинен бути що 15-го числа, але буває він 17 й 19, причім двохтижневий заробіток лишається за конторою... Під час „шабашу“ (скінчення

¹⁾ Видана у Києві р. 1907. Не маючи під руками оригіналу, цитую за рецензією М. П., уміщеною в ч. 12 „Л. Н. В.“ за 1907 р.

²⁾ Современный Трудъ, рос.-польський профес. журнал № 2, за 1908 р.

³⁾ Современный Трудъ, № 4 за 1908 р.

⁴⁾ Ibid.

праці) сторожі трусять робітників енергічно¹⁾... Трохи нижче читаємо про Лознянсько-Літинську цукроварню: „Робочий день — 10 годин, а під час продукції — 12 годин. Зарібок платня від 1 карб. 75 коп. до 30 коп... Під час продукції (3—4 місяці) святами й неділями працюємо як у будень, без особливої за се доплати; штирьохденного спочинку не маємо, хоча й є росписаніє, затвержене інспектором. Інспектор у нас буває під час проби паровиків, а більше ми його не бачимо... Є штрафи: за потерю струменту й т. п. Помешкання в нас, не дай боже, які, напр. $6\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ аршин... Долівка здебільшого земляна або цегляна, дерев'яні підлоги — рідкість. У таких помешканнях живе по 8 душ... Ремонт помешканнь нашим коштом... Бані в нас також немає, під час продукції викупаш ся в якій-небудь скрині на заводі й знову чекаш 10 місяців²⁾...

Штрафують, лають, бють, 18 годин праці, землянки, труси, неакуратні виплати, — чи на багато гірше було становище робітників за часів „дореформених“?

Санітарні умови праці в рудниках і шахтах Дінецького басейну також мало чим покращали: страшна Риковська катастрофа, яка відібрала життя 261 робітників, дала сьому надто добрий доказ. „На рудниках — пише октябристський „Голос Москвы“ — світла й гласности не люблять. Там панують свої традиції, свої звичаї, я сказав-би, свої закони, яких не в силах скасувати ні далека від рудничого життя гірнича інспекція, ні благодушно настроєна руднича поліція. На рудниках (панує) девіз: „шифо-крито“. Чи придушить обвал двох-трьох робітників, чи вбють кого-небудь у звичайній тут п'яній бійці, чи просто знайдуть „мертвое тѣло отъ неизвѣстныхъ причинъ“, — справу кінчають по семейному, й кінці в воду. Якщо й складуть протокола, то в ньому неминуче фігурують або „власна необережність“ або „невідомі причини“³⁾.

Ще краще уявлення про ті санітарні умови — власне „краще було-б сказати: санітарні безобразія, — серед яких доводять ся працювати робітникам Дінецького басейну, дає отся розмова співробітника „Придніпровскаго краю“ д. Глагала з десятником Риковського рудника, приставленим спеціально для догляду за скупченням газів у руднику.

1) Справочный Листокъ (орган київських робітників-металістів), № 1.

2) Ibid.

3) Ст. Ивановичъ. Рабочая драма и рабочий вопросъ. „Образование“, № 7 за 1908 рік, вид. II, ст. 92.

— Від якої причини, на вашу думку, стався „випал“?
 — Обовязково мусів стати ся. Про се не тільки в нас, а й в Юзівці знали. А про нас і казати нічого. Я, по своїй службі, настановлений для того, щоб записувати, скільки відсотків газу є в шахті. І ось уже два тижні перед катастрофою я записував у книгу 4 або 5 відсотків.

— А при скількох відсотках можливо працювати?

— Якщо більше двох, то закон забороняє.

— То яким-же чином працювали?

Зі здивованнем поглянув на мене...

— А от ви спробуйте, не полізьте в шахту, то вас через півгодини роцитають. Самі штейгери кілька разів у моїй книзі переправляли! Напишеш 5, а він візьме й поставить $\frac{1}{2}$ відсотка. Та ще й општрафує за таке записування. А ви знаєте, пане, що в шахті стільки було газу, що електрика гасла.

— Але ж се злочинство, коли штейгери в книгах переправляють?

— Ет, не те ще в нас дієть ся! А ми що: ми — люде маленькі! Он над нашими рудниками ще казенного доглядача настановлено, щоб доглядати за відсотком газу.

Чому-ж він не заборонив працювати?

— Та він майже ніколи в нас не буває. А він би міг, звичайно.

В шахті існує вентиляція. Та не завжди вона функціонує справно. Не функціонувала вона справно й критичного дня.

— Чому?

— А хто її зна. Дуже недбало до сього ставлять ся. Функціонує — гаразд. Не функціонує — й те гаразд¹⁾.

Наведемо ще лист робітника, який досить довго працював у руднику Дінецького району. Він пише: „пройдіть ся по першому-ліпшому руднику й ви завжди знайдете кутки з 3—4% гремучого газу. Мені самому доводило ся працювати при 5 й більше % газу. Голова страшенно важка; дихати важко. Лямпочки гаснуть при найменшій раптовім рухові. А десятник записує свої незмінні 2% — инакше інженер та штейгер гнівати-муть ся. Спитайте першого-ліпшого робітника шахтара — він вам розкаже часті випадки, коли працювати доводить ся при 6—7 й більше % гремучого газу. Трохи приєручеш вогонь у лямпочці й добеш далі“).

¹⁾ Ibid. ст. 93.

Зарібна платня в українській гірничій промисловості значно зросла в порівнянні з платнею перших двох періодів: виводивши за часів першого періоду середньо 219 карб., за часів другого — 278 карб., вона тепер виводить 329 карб. річно¹⁾. Як бачимо, зарібна платня зросла на 33% в порівнянні з першим періодом і на 15% в порівнянні з другим. Однак при більшій розгляді цих цифр, вони втрачають значну частину своєї привабливості. Насамперед, треба прийняти на увагу інтенсифікацію праці, отже й збільшення числа робочих днів у третім періоді: таким чином, зріст зарібною платні є тільки абсолютний, порівнюючого ж зросту немає. Але це ще не все. Аналізуючи ще більш наведені цифри, ми мусимо прийти до переконання, що реальна зарібна платня зменшилась у порівнянні з попередніми періодами. Річ ясна: ту суму благ, яку 20—30 років тому можна було мати за 219 карб., тепер неможливо мати за 329 карб. Висловлюючи сю гадку, ми, звичайно, не претендуємо на непогрішимість, але що в сій гадці є зерно істини, й зерно досить значних розмірів — у сьому ми певні.

Нарешті, трапляють ся й тепер, як „въ доброе старое время“, випадки неакуратного виплату зароблених шахтарями грошей. Так, напр. на Михайлівській шахті Златопольського (Катеринославщина) весною сього року застрайкувало 170 шахтарів та 7 служачих. Причина страйку — неакуратний виплат. Борг виводив 7 служачим — 900 карб., а 170 шахтарам — 5.200 карб. Але після того, як прибув окружний інженер, д. Златопольський вислав у рудничу контору тільки 3.200 карб. для тих робітників, які хочуть зовсім розчитатись... Робітники стали до роботи. Що такі випадки не рідкі, можна побачити з того, що хронікальна замітка, з якої ми беремо сей факт, кінчається такими словами: „Гірничий інженер зведів також адміністрації інших рудників, де був борг робітникам, розквітатись до 1-го марта й щоб надалі виплат відбувався що 1 та 15 числа кожного місяця“²⁾.

Що дійсно й безперечно здобуто українськими гірничими робітниками, то се — зменшення робочого дня. Але й тут є певна щільна, що правда, невелика: по дрібніших рудниках та шахтах і тепер іще зустрічається 11—13 годинний робочий день.

1) Власне, не 329 карб., а 328·90 карб. Сю цифру беремо з виданої українськими гірнопромисловцями „Статистики несчастных случаев съ рабочими горной й горнозаводской промышленности Южной Россіи за 1904—1906 г. г. Харків, 1908, ст. VI.

2) „Южная Заря“, число від 16 февраля 1908 р.

Незрівняно більше уступок вибороли собі в капітала робітники гірнотавідської промисловості. На данні вже цитованої „Статистики несчастных случаев“, пересічний річний заробіток гірнотавідського робітника виносив р. 1906-го 399·02 карб., себто повишив ся на 21% проти першого й на 18% проти другого періоду. Як бачимо з сих цифр, боротьба другого періоду дала робітникам збільшенне зарібної платні всього на 3% (21—18), боротьба-ж третього періоду — цілих 18%, себто ушестеро більше. Правда, абсолютно се небогато: всього 71 карб., але все таки більше, ніж 51 карб. (+15%), здобутий гірничими робітниками.

В справі зменшення робочого дня українські гірнотавідські робітники також оказались щасливішими від своїх товаришів-шахтарів: в металургічній промисловості України тепер домінує 9-годинний робочий день, тоді як у гірничій промисловості — 9½-годинний.

Поруч з сими позитивними явищами зустрічаєть ся також чимало й негативних, які особливо часто зустрічають ся в сфері санітарній. Так з великого Луганського заводу Гартмана робітники пишуть, що майстерні дуже кепські з санітарного боку, вентиляції немає, система опалення примітивна, організація медичної допомоги робітникам не відповідає найменшим вимогам¹⁾. Автор сих рядків з свого боку мав нагоду спостерігати кілька часу тому один чавуноплавний завод на Україні (м. Фастів), який більше нагадував великий хліб, ніж завод, і який під час роботи буквально ходив в ходуном, загрожуючи що хвилини завалитись і поховати під собою 120—150 робітників. Завод не перебудовував ся через те, що його було взято в аренду тільки на 12 років, і арендатор не знав, чи схоче властителька заводу відновити контракт по скінченні терміна. Завод сей, здаєть ся, ще й досі стоїть неперебудований. Одначе, такі негативні явища все таки не можуть зменшити значіння перемог, отриманих робітниками.

Цілком окремо стоять ті категорії робітників, які волею російської бюрократії не підходять ні під догляд фабричної інспекції, ні під вплив закону 2 іюня 1903 року про відповідальність підприємців за нещасливі випадки з робітниками. Як відомо, сей закон не бере під свою охорону робітників, зайятих у торгівлі, транспорті, в ремесних підприємствах, робітників будівельних, сільсько-господарських. Се такий темний куток, стільки там безмежного здириства

¹⁾ Къ десятилѣтію Харьковскаго О-ва Взаимн. Вспомощ. Заним. Рем. Трудовъ, Харьковъ, 1908, ст. 20.

й безсоромної експлоатації, такі там зустрічають ся страшні картини, що з жахом відхиливсь ся, коли на тебе несподівано впаде промінь світла з того темного царства. Ось оден з таких промінів.

Перед Великоднем сього року столярі, що працюють в столярних майстернях Печерської Лаври у Києві, звернулись з проханням до старшого фабричного інспектора, щоб лаврські майстерні було взято під догляд фабричної інспекції. В своєму проханні столярі скаржились, що умови їхнього життя дуже лихі. Помешкання вони мають спільне для всіх 32 столярів; підлога мить ся в тім помешканні двічі на рік: к Різду та к Великодню. Харчі — з авжді пісні. Зарібна платня — від 4 до 10 карб. місячно. Штрафують за всяку дрібницю. Один робітник 5 днів слабував — за се його општрафовано, як за прогул, себто більш, як п'ятиденним заробітком. Другий робітник за своїми справами пішов на 12 днів до міста — його општрафовано на 5 карб. 20 коп., тоді як увесь його місячний заробіток виносить 8 карб. За те, що робітники одного пісного дня купили собі скоромини — їх усіх було општрафовано по 1 карб. За те, що робітник не приніс „старшому“ обіду штраф 1 карб., і т. д. Фабричний інспектор, звичайно, нічим робітникам не поміг — „не моя, мовляв, компетенція“, — а обіцяв передати їхне прохання губернаторові¹⁾. Через кілька днів усіх „забастовщиків“ рошitano, а одного, як головного „зачинщика“ арештовано.

У сїм типовім випадку, як сонце в малій краплі води, відбилось усе безправе, увесь трагізм становища українських робітників, поставлених поза межами закону. Наводити ще ілюстрації — значило-б повторяти ся, отже обмежимо ся наведеними.

Резюмуючи все сказане висше, мусимо признати, що за мало не півстолітній період історії становище українського робочого класу майже не змінилось. Причин сьому багато, але головнійші з них, се — політичні обставини й неорганізованість самих робітників. Брак міцних і впливових робітничих організацій цілком і без останку віддають нашого робітника на поталу капіталістові, який, звичайно, користується сїєю беззахистністю робітника й бере з нього сїм шкур. Але як можуть розвиватись і набирати силу робітничі організації в тій атмосфері загального й цілковитого безправ'я, яка панувала й панує в Росії? В такій атмосфері ще так-сяк можуть існувати організації робітничої аристократії, найкраще забезпечених верств пролетаріату, як от Харківське това-

¹⁾ „Рада“, ч. 95 за 1908 р.

риство взаємної допомоги ремесників, виданне якого цитовано вище, або Харківське-ж товариство взаємної допомоги прикащиків, капітали яких досягають десятків тисяч карб., а число членів не перевищує кількох сот. Але робітничі спілки широкого характеру й широкої діяльності, організації масові, які могли-б цілком успішно промовляти од імени ширших верств робітництва, — при сучасних політичних обставинах Росії були-б живою суперечністю, живим дисонансом у цілій симфонії безправности, не позбавленій свого роду стройности.

Таким чином, робітництво України, а з ним і робітництво цілої Росії, опинилося у якимсь зачарованім колі. Організуватися для боротьби за ліпшу долю воно не може, бо на перешкодї стає політично-національна неволя, а боротися за своє політично-національне розкріпощення воно знов не може, бо на перешкодї стає власна неорганізованість. Одначе, врешті-решт вихід з цього загарованого кола залежить від самого робітництва: його доля в його власних руках. І від нього самого залежати-ме прискорене чи віддаленне того моменту, коли воно вільно й безперешкодно зможе приступити до боротьби за кращі умови праці й життя.

Zur Geschichte der Arbeiterklasse in Russisch-Ukraina.

Von M. HECHTER.

Gegenstand der Untersuchung sind die Verhältnisse der Arbeiterklasse in Russisch-Ukraina während des Zeitabschnittes 1861—1907. Es werden diese Verhältnisse nach drei aufeinander folgenden Perioden geschildert, und zwar: 1. Periode des freien Arbeitsvertrages (1861—1885), 2. Periode der bürokratischen Regulierung der Arbeiterfrage (1885—1904), 3. Periode des organisierten Kampfes des Proletariats für bessere Lebensverhältnisse (vom J. 1904). Als Endresultat seiner Betrachtungen führt der Verfasser folgendes an: Die Arbeiterschaft in der Ukraina und in ganz Russland ist wie in einen Zauberkreis eingeschlossen. Mangel an politisch-nationaler Freiheit verhindert sie einen organisierten Kampf für bessere Lebensverhältnisse zu führen, — Mangel an Organisation stellt sich ihren Bestrebungen für politisch-nationale Befreiung entgegen. Erst allmählich, aus ihrem Innern heraus muss die Arbeiterklasse Russlands sich zum Bewusstsein ihrer Macht in Staat und Gesellschaft emporarbeiten.

Земська статистика про зарібну платню в сільським господарстві лівобережної України.

Матеріали, які лягли в основу цього нарису,¹⁾ далеко не одноцінні й не однозначні. Почати з того, що роки, до яких відносять ся цифри кожного поодинокого земства, далеко неоднакові: цифри про Катеринославщину відносять ся до 1905/6 року, цифри про Полтавщину — до 1906 року, цифри Чернігівщини — також до 1906 року, але цифри Харківщини відносять ся вже до 1907 року, цифри-ж Херсонщини — аж до 1904 року. Далі, неоднакову цінність мають сирі матеріали, покладені кожним поодиноким земством у основу свого видання. Так, земства Полтавське, Чернігівське, Катеринославське та Харківське уклали свої видання на підставі донесень своїх добровільних кореспондентів, тоді як Херсонське земство, подаючи відомости про зарібну платню в сільським господарстві Херсонщини, користувало ся бюлетенями лікарсько-харчових пунктів. Нарешті, способи систематизації й опрацювання сирих матеріалів не в кожного земства однакові. Одно земство подає паралельні відомости про зарібну платню в економіях та в дрібних селянських господарствах (Харківське), друге такого поділу не додержує, а замість того подає відомости про малопоширену форму найму „на хавайській одежі“ (Чернігівське). Одно

¹⁾ Обзорь сельскаго хозяйства въ Полтавской губ. за 1906 г., Полтава, 1907.

Полтавскій Земскій Календарь на 1908 г., Полтава, 1907.

Сельскохозяйственный обзорь по Черниговской губ. за 1904 годъ, Чернигів, 1906.

Теж за 1906 годъ, Чернигів, 1907.

Статистико-экономическій обзорь Екатеринославской губ. за 1905/6 г. Катер., 1907.

Статистическій ежегодникъ Харьковской губ. за 1907 годъ Харьковъ 1908.

Статистико-экономическій обзорь Херсонской губ. за 1904 годъ, Херсон, 1908.

земство наводить данні про місячну платню, не наводячи про строкову чи поденну, а друге — навпаки. І так далі.

Нам можуть закинути, що замість самому вказувати на хибі своїх сврих матеріалів, було краще покинути їх й спинитись на інших, більш согласованих і одноцінних, принаймні, на матеріалах, що відносять ся до однакового року. Одначе закид сей не буде слухний. Ми задали ся ціллю подати останні, найсвіжіші відомости про зарібну платню в сільськiм господарстві Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини. Виявило ся, що останні, найсвіжіші данні Херсонщини відносять ся, як сказано вище, до 1904 р., данні Катеринославщини — до 1905/6 р., данні Харківщини — до 1907 р. й данні Полтавщини та Чернігівщини — до 1906 р. Лишало ся зробити одно з двох: або через саму Херсонщину повернути назад данні про решту губерній — або пожертвувати загальними висновками й дати все, що є найновішого та найсвіжішого в сій справі. Ми вибрали останнє.

Само собою розумієть ся, що при такій рябизні років було-б занадто ненауковим подавати пересічні обрахунки про зарібну платню у всіх губерніях. Хоча, як се буде показано низче, різниця між зарібною платнею одного й другого року не така вже й велика, а проте мішати до-купи, скажемо, 1904 і 1907 роки не можна. Досить згадати сільськогосподарскі страйки 1905—6 років, які значно піднесли зарібну платню в сільському господарстві, щоб пересвідчитись у справедливости нашої думки.

Виходячи з тих міркувань, ми й не подавати- мемо ні пересічних обрахунків, ні загальних висновків, гадаючи, що данні про зарібну платню в сільському господарстві України, взяті навіть окремо для кожної губернії, мають не мале практичне й теоретичне значіннє.

Після сих попередніх уваг можемо перейти до самої теми.

Зарібна платня в сільському господарстві України клясіфікуєть ся на підставі такого великого числа ознак, рівного якому ледве чи можна знайти в сільському господарстві якої-небудь иншої країни. Головніша ознака, се, звичайно, — вік робітника; маємо три підрубрики: повнолітній, напівробітник і підліток. Друга ознака, се — пол робітника; підрубрик дві: мущина та жєнщина. Одною з головніших ознак являєть ся також час, на який наймають робітника; підрубрик — сила: наймають річно, на літній строк (до Покрови), на зїмовий строк, помісячно, на косовицю, на жнива, на молотьбу, поденно... Харчі і навіть одежа також служать ознаками при

класифікації зарібно́ї платні в нашому сільському господарстві: робітники стають на службу або на хазяйських або на своїх харчах, рівнож як і на своїй або на хазяйській одежі. Далі ми знаходимо цілу скалю спеціальностей, які також відіграють чималу роллю в висоті зарібно́ї платні робітника. Під час весняних работ бачимо плугатарів, погоничів та сівачів; в косовицю та в жинва здаходимо косарів, громадільників, вязальників; в осени, „біля машин“, в ціла низка ріжнومانітних спеціальностей. Місце служби та праці теж є одною з ознак, на підставі яких елясефікуєть ся зарібна платня: далеко не однаково, чи робітник продає свою працю в економії, чи в дрібному селянському господарстві, чи на буряковій, чи на тютюновій платнації. Нарешті, в ще одна важна ознака, се — з чім живим реманентом (инвентарь) працює робітник: з своїм чи хазяйським. Одначе, на категорії робітників з власним живим реманентом ми тут не спияти-мемо ся, бо завданнем нашого нарису є тільки виясненне розмірів зарібно́ї платні найманої людської праці. З тієї самої причини ми також не спияти-мемо ся на зарібній платні за ріжні форми поштучної („сдѣльная“) праці — з десятини, з половини, за сніп.

Переходячи до цифр, якими заповняють ся вище визначені рубрики, ми насамперед спияємо ся на даних про платню роковим робітникам, при своїй одежі та хазяйських харчах. Для Катеринославщини, Харківщини й Херсонщини таких даних в земських матеріялах немає, — можливо, через те, що рокова форма найму не дуже там поширена. Що-ж до Полтавщини й Чернігівщини, то для них данні сї уявляють ся в такім виді (в карбов.):

	Мущині	Женщині	Підліткові
Полтавщина	70,27	49,07	37,80
Чернігівщина	72	43	32

Для Чернігівщини наведені цифри трохи варірують ся в залежности від того, де служить даний робітник — в економії чи в дрібних господарствах (в останніх цифри відповідних рубрик понижують ся до 63,40 та 31 карб.) Ми, звичайно, брали цифри платні по економіях, бо вони більш характерні для зарібно́ї платні цілої місцевости. Варірують ся там також цифри в залежности від того, на чій одежі стає робітник: на своїй чи на хазяйській (в останнім випадку цифри відповідних рубрик також понижують ся до 44,23 та 21 карб. по економіях та до 46,32 і 21 карб. по дрібних господарствах). І тут ми брали за норму свою одєжу, бо така форма найму аустрічаєть ся значно частійше, ніж на хазяйській одежі.

Строкові робітники на хазяйських харчах одбірали на місяць таку платню (в карб.)

	Літній строк		Зімовий строк	
	Полтавц.	Чернігівц.	Полтавц.	Чернігівц.
Мущині	7,91	7,17	5,93	5,30
Женщині	5,44	4,93	3,77	3,81
Підліткові	4,09	3,82	2,88	3,55.

Для Катеринославщини й Харківщини даних про платню строковим робітникам у земських матеріялах зовсім немає. Для Херсонщини „Обзор“ подає тільки данні про платню за цілий літній строк (до Покрови), а не помісячно. В значно переробленім виді ті данні малюють таку картину (в карбованцях).

Категорії робітників	Від коли почав ся строк						
	з 1 марта	з 1 апріля	з 1 мая	з другої полов. мая	з 1 юні	з другої пол. юні	з 1 юлія
Мущині	62,25	60,62	58,52	67,37	46,86	40,06	35,60
Женщині	39,70	35,43	37,72	43,52	30,66	29,77	29,00
Напівробітникові				44,85		26,22	25,50
Підліткові	27,27	25,30	24,52	—	22,57	—	—

Про місячну платню нема даних для Харківщини й Херсонщини. Що-до решти губерній, то сі данні мають такий вигляд (в карбованцях).

На хазяйських харчах

По економіях   По дрібних господарств.
Полтавц.   Чернігівц.   Чернігівц.   Катеринославц.

Зімою			
Мущині	5,92	5,71	9,27
Женщині	3,92	3,35	5,44
Підліткові	3,36	3,00	4,85
Весною			
Мущині	7,72	6,69	—
Женщині	5,16	5,67	—
Підліткові	4,12	3,88	—

В косовицю

Мущині	10,57	10,16	10,02	—
Женщині	7,17	7,40	6,93	—
Підліткові	5,22	6,50	4,41	—

В жнива

Мущині	14,20	Так саме	Так саме	18,60
Женщині	10,01	як	як	11,82
Підліткові	6,87	і в косовицю	і в косовицю	8,82

В молотьбу

Мущині	11,99	6,20	6,69	—
Женщині	8,11	—	—	—
Підліткові	5,74	4,58	5	—

Переходячи до даних про розміри поденної платні, ми знаходимо таку картину:

Поденна платня при оранці під ярину та озимину (в копійках):

	На хазяйських харчах					На своїх харчах		
	Полтав-щина	Чернігів-щина	Катерино-славщина	Харків-щина	Херсон-щина	Полтав-щина	Чернігів-щина	Харків-щина
Під ярину								
Плугатареві	40	33	52	39	38	47	42	50
Погоничеві	23	21	26	20	24	29	29	26
Сівачеві	—	40	—	—	48	—	50	—
Робітниці	28	—	32	27	—	35	—	35
Під озимину								
Плугатареві	—	35	47	39	36	—	45	49
Погоничеві	—	23	25	20	22	—	31	26
Сівачеві	—	46	—	—	44	—	58	—
Робітниці	—	—	—	27	—	—	—	32

Поденна платня за полку хліба та проса в Харківщині пере-сечно виносила 28 коп. Для Полтавщини існують трохи докладніші данні. Там платня мущині виносила: на хазяйських харчах — 42 коп., а на своїх — 49 коп.; жінщині: на хазяйських харчах — 34 коп., а на своїх — 42 коп.; підліткові: на хазяйських харчах — 27 коп., а на своїх — 33 коп.

Поденна платня в косовицю та жнива (в копійках):

	На хазяйських харчах					На своїх харчах		
	Полтав-щина	Чернігів-щина	Катерино-славщина	Харків-щина	Херсон-щина	Полтав-щина	Чернігів-щина	Харків-щина
В косовицю								
Косареві	57	63	72	53	48	70	86	70
Громадільникові	36	33	44	33	30	46	45	45
Вязальникові	34	33	34	24*)	52	45	72	32**)
В жнива								
Косареві	89	73	110	81	65	97	90	97
Женцеві	56	43	77	—	—	64	54	—
Вязальникові	}49	42	}53	51	52	}59	52	62
Громадільникові		35		53	41		45	43

Для Чернігівщини маємо ще одну рубрику — поденну платню робітникам різних категорій при жатках (жатвені машини). Зарібна платня таких робітників вносить (в коп.):

	Погоничеві	Вязальникові	Скидальникові	Снопосові
На хазяйських харчах	29	42	58	40
На своїх харчах	37	50	63	46

Для Херсонщини маємо тільки данні про поденну платню косарям при житвеній машині. Платня ся вносить: в Олександрійським повіті — 72 коп., в Єлисаветським — 76 коп., в Ананівським — 52 коп., в Тираснольським — 38 коп., в Одеським — 66 коп., в Херсонським — 75 коп., а пересічно по губернії 65 коп.

Поденна платня при молотьбі (в копійках):

	На хазяйських харчах					На своїх харчах		
	Полтав-щина	Чернігів-щина	Катерино-славщина	Харків-щина	Херсон-щина	Полтав-щина	Чернігів-щина	Харків-щина
Молотникові ціпом	—	34	}84	—	—	—	45	—
Барабанщикові	57	55		65	69	68	62	78
Подавальникові	}36	35	—	51	47	}45	43	61
Снопосові		}33	—	}35	}34		}44	40
Загрібальник. сноп.	53		—			39		
Загрібальник. сол.	}36	—	}35	}34	}44	}45	}42	
Соломоносіві		38						—
Віяльникові	34	35	40	—	—	44	43	—
Погоничеві	19	22	—	26	25	28	29	31

*) Цифри, при яких покладено знак **), віднось ся до поденно платні підлітків.

Данні про Чернігівщину можна ще поповнити цифрами по денної платні на тютюнових, бурякових та картопляних плянтаціях. Платня ся виносить (в коп.):

	На тютюнових плянтаціях							
	Садль- ниці	Пололь- ниці	Пасинку- вальниці	Рубаль- ниці	Низаль- ниці	Кладль- ниці	Женщині без визнач. роботи	Вішаль- ниці
На хаз. харчач	28	30	30	31	30	26	25	33
На своїх харчач	35	36	41	37	36	34	33	41

	На бурякових та картопляних плянтаціях				
	Садльниці картоплі	Полольниці картоплі	Полольниці буряків	Копальниці картоплі	Копальниці буряків
На хаз. харчач	22	26	29	25	27
На своїх харчач	29	33	38	34	37.

Сим вичерпуєть ся цифровий матеріал наших джерел.

Коли звертаємось тепер до освітлення наведеного матеріалу, перед нами насамперед встає питання: наскільки ці цифри можуть служити міркою, характерною та нормальною якщо не для цілої України, то хоч для тих п'яти губерній, до яких вони стосують ся? Питання се далеко не зайве, бо норми зарібної платні в сільському господарстві частійше міняють ся, ніж у всіх інших галузях народного господарства. Правда, зміни ці відбувають ся в певних рямцях, ніколи не переступаючи їх ні в той, ні в инший бік; опріч того не підлягає жадному сумніву, що рямці ті досить тісні та вузькі. Одначе й при таких обмеженнях можна легко помилитись, принявши за норму не пересічну цифру за певний період часу — скажемо за пяти-чи десятиліття, — а один який-небудь рік з виключно низькою або виключно високою зарібною платнею.

Та наведені в нас цифри, очевидно, не являють ся чимсь виїмковим. Навпаки, все свідчить про те, що приблизно такою є в дійности пересічна зарібна платня в сільському господарстві України. Так, зрівнюючи данні про зарібну платню в Полтавщині, наведені в нашому нарисі, з пересічними даними про зарібну платню за період 1896—1906 р. р., ми бачимо таку картину.

Місячна та поденна платня дорослому робітникові на хазайських харчач (в карб.):

Місячна	Р. 1906	Пересічно за 10 рок.	Поденна	Р. 1906	Пересічно за 10 рок.
Зімою	5,92	4,79	Зімою	0,31	0,24
Весною	7,72	6,29	Весною	0,40	0,33
В косовицю	10,57	9,03	В косовицю	0,57	0,46
В жнива	14,20	12,28	В жнива	0,89	0,75
В молотьбу	11,99	9,85	В молотьбу	0,57	0,48

Як бачимо, цифри 1906 р. трохи перевищують пересічні цифри за десятиліття 1896—1906 р. р., але не настільки, щоб вважати їх виключно високими.

Те саме доведеться сказати, коли зрівняти наведені в нас данні про Чернігівщину з даними про туж губернію, тільки за инший — скажемо, за 1904 рік. Не вважаючи на те, що між сими двома роками лягла глибока прирва в виді збільшеної селянської свідомости та цілого ряду сільськогосподарських страйків, — різниця між зарібною платнею сих двох років все таки не дуже велика. Так робітники на хазяйських харчах одібрали на місяць таку платню (в карб.):

	Літній строк		Роковий строк	
	1906	1904	1906	1904
Мущина	7,17	6,55	72	63
Женщина	4,93	4,35	43	40
Підліток	3,82	3,26	32	28

Відносно Херсонщини маємо компетентне свідоцтво „Статистико-Економ. Обзора Херс. губ. за 1904 годъ“. „Рівняючи поденну платню робітникам сього року (1904) з торішньою, — пишуть упорядчики „обзору“ (ст. 70), — виявляєть ся, що зімою та весною платня робітникам була майже однакова (курсів туг і далі — наш М. Г.). Коли-ж у деяких випадках і помічала ся яка-небудь різниця в той або инший бік, то вона обмежувала ся кількома копійками“.

Сі ілюстрації свідчать, що гадка про типовість наведених у нашому нарисі цифр має під собою певні підстави. Але навіть у тому разі, коли-б дальші дослїди в порушеній справі показали, що такого значіння за приведеними цифрами признати не можна, вони все-ж зайвим баластом на шпальти часописі не ляжуть. В останнім випадку за ними лишить ся значінне сирого матеріалу, який безперечно коли-небудь здасть ся.

Die „Semstwo“-Statistik über die Arbeiterlöhne in der Landwirtschaft der Ukraina am linken Dnipro-Ufer.

Von M. HECHTER.

Auf Grund statistischer Jahrbücher der Semstwo-s“ am linken Dnipro-Ufer wird in dieser Abhandlung die Höhe der Arbeiterlöhne in der Landwirtschaft nach besonderen Kategorien der Arbeiter ziffernmässig untersucht. In Betracht werden folgende „Semstwo-s“ gezogen: Katerinoslaw (1905/6), Poltawa (1906), Černyhiw (1906), Charkiw (1904), Cherson (1904). Obgleich die in den genannten statistischen Publikationen angeführten Zahlen nicht von gleichem Werte und nicht nach denselben Prinzipien festgestellt sind, so glaubt der Verfasser dennoch annehmen zu dürfen, dass diese Zahlen als typisch für das gegebene Territorium zu betrachten sind. Jedenfalls darf man ihre Bedeutung als rohes Zahlenmaterial nicht bestreiten.

Економічні відносини в селі „Старі Богородчани“.

Громада старі Богородчани, одна з найбільших громад східньої Галичини положена у повіті богородчанським, що займає велику частину східного Карпатського підгір'я; на тій полосі острій клімат і мало дощу. На полудне від села простягає ся через дві милі вижина (підгір'є), за ним зараз Карпати. Від східного боку села пливе гірська Бистриця, що розмежовує сільську територію старих Богородчан від території місточка Богородчан.

Територія громади „Старі Богородчани“ займає 4.003 га 40 а 77 м²; число хат у ній 1.125; людности 4.500 по послідному численю. В році 1880 було усіх мешканців 3.300, в році 1890 — 3.800, в році 1900 уже 4.500. Ото-ж за два послідні десятиліт'я дав ся завважати надзвичайний зріст населеня: від р. 1880 зросло воно о 300 чоловіка, значить ся о 15%, а від р. 1890—1900 о 700 чоловіка, значить ся більш чим о 18%. Число випадків смерти на рік виносить 90—100, число роджених річно 150—175. (Дати важні за послідних 10 літ).

Цікаво приглянути ся блисше статистиці випадків смерти: меньш-більше 50% усіх випадків смерти, що припадають на один рік лучаєть ся у дїтій одно- до десятирічних; з того 38% одно-, дво- або трьорічних, других 12% у дїтій 3—10 річних. Найменша смертельність у віці 10—45 (13%); на віє 45—75 літ припадає знова великий процент випадків смерти кругло коло 35%. Пояснити отсі цифри зовсім не трудно, коментарі для них легко знайти в економічних відносинах тутешнього мужицтва. Ото-ж найбільший процент усіх випадків смерти (на рік), то випадки смерти дїтій одно-, дво- і трьорічних. Менї видить ся, що малі діти голодують найбільш з усіх членів мужицької родини: голодна мама не все має час нагодувати свою дитину тоді саме, як вона кличе їсти. Мама-мужичка, що йде за своєю роботою у поле, бере дитину з собою і заколисуює її в борозді; як приходить ся її заколисати дома, то годує її маківками. Відлучену малу дитину зараз же напихають студеними картоплями й сирим вівсяним хлібом; до того мала дитина

тина віддана „печаливости“ старших братів й сестер. Про лихе мешкане хлопське — пізніше.

А других 37%, що припадає на вік 45—65 літ? Тому припадає причина у перепрацьованю: звичайна хвороба на яку умирає мужик то астма; доволі часто лучають ся хвороби з простуди. — Після послідного числення людности з р. 1900 є у селі 900 чоловіків, 1.040 жінок, 2.550 дітей. Яке-ж відношене тих, що представляють собою робучу силу (berufstätig), до тих, що її не мають, що є у продукції бездільним елементом. До перших треба би числити й тих, що стоять више 14-ого року житя, про них мож сказати, що вони є у продукції чинні. Після послідного числення є до 1.000 дітей, що мають більш чим літ 14, до того 900 чоловіків й 1.040 жінок — отже 2.940 число усіх робучих сил.

Я хотів би ще сказати декілька слів про організацію мужицької родини, що було би й важне для поясненя економічних відносин. Перш усього годить ся вказати на „патріархальний“ у дечім устрій хлопської родини, що находить свій найкраспий вислов у відношеню чоловіка до жінки: в тім відношеню є багато насильства і гнету. Мож сказати — що правда з певною обережністю — що жінці прислугують супроти чоловіка йно права малолітних дітей, коли говорити про її фактичні „права“; вона виключена від господарюваня своїм власним майном. Чоловік укладає плян господарюваня для цілого газдівства, він організує працю в родині й завідує усіми приходами. Найпаче-ж вихиснує чоловік жінку як силу робучу: вона приневолена робити найбільше і найтяжше. Як газдині дому являє ся жінка підоймою цілої родини, що її у великій мірі має завдячити свій добробут і своє без злиднів житє. Як та, що розділює консумцію у родині, жінка виявляє багато практичного й організаційного хвсту й велику ошадність у противенстві до свого чоловіка; по при свою приниженість вона навіть деколи організує продукцію; вона уміє марнотратного чоловіка спонукати до ошадности і його прихилити для своїх плянів чи думок.

В аграрній продукції жінка така ж сама робуча сила, як і чоловік. Вона перша встає, послідна кладе ся спати; побувши декілька годин на полі при роботі, вона зараз-же мусить вертати до дому варити їсти; як чоловіка нема в дома або йому просто через якийсь час не схоче ся нічого робити (так часто буває) то жінка мусить пильнувати газдівства, худоби і т. в. Уявіть собі жінку, що нараз має обовязки газдині у хаті і наймита на обійстю, обовязки робітника на полі і мамі. Про яке то виховане ді-

тий у таких відносинах й бесіди бути не може. Узлі хлоської рідні (воно подекуди й вислідом самого характеру аграрної продукції) — не дуже то затіснені: діти від шести літ вже заставлені до роботи поза домом; у зимі йдуть старші діти у найми, батько йде звичайно також шукати такої роботи. Семейне огнище не багато дає тепла.

Громада має 1.125 хат „номерів“ (по офіційній статистиці); вони будовані вздовж по вулицям, по обох їх боках. Коло хати обійсте просторони 40—70 m², за хатою город з яриною а — 2 а. Крім малої стайні рідко бувають ще другі будинки господарські; стодоли будують тільки дуки, другі-ж мужики заховують своє сїно й солому під оборогом. Гарних, високих у нутрі ясних домів в селі не видати; найвише 5—8 хат, що своєю будовою і уладженем відповідають примітивним домаганням гігієни. Звичайні мешканя мужицькі то на 2—2:30 m високі хатки, ліплені глиною, криті соломяним дахом, заосмотрені до того у так звані „вікна“ — так звані, бо на них складають ся маленькі, сцїплені до купи скляні плиточки, що як щось одноцїльне вложені в стїну; такого вікна не отвирася, а його виймає ся зі стїни. В середині хати одна або дві комнати. Одна і та сама комната є їдальнею, спальнею і робітнею; її уладжене дуже скромне: дві лавки під стїнами, стїл, ліжка, — як окраса два-три сьвяті на стїнах; глиняну підлогу і курну піч найдете ще майже у кожній мужицькій хаті. У такій низькій, темній комнаті сидить в димі й задусі 5—8 людей. Що здоровійші й молодші члени родини сплять на лавках або підлові (землі); в хаті палить ся під зимову пору тільки раз у день і то на те, щоби зварити їсти. Хату будує собі мужик сам; у роботі йому помагають сусїди, або які родичі, за те він їм відтак робить без відплати. Будова такої хати мала би коштувати 1200—1900 корон.

У селі є до 60 хат, що в них мешкають дві сїм'ї під одним дахом; се звичайно сїм'ї двох братів або сестер, які по своїм батьку дістали до спїлки хату. Та ті дві сїм'ї не ведуть хати разом; між ними дуже часто сварка й колотнеча; найменша дрібниця дає привід до незгоди. Звичайно буває так, що одна з сїм'їв будує собі окрему хату.

Уся територія громадська займає простір 4.003 ha 70 a 77 m². З того припадає на

малу посілість		велику посілість		власність громадську		власність церковну	
в гектарах	в %	в гектарах	в %	в гектарах	в %	в гектарах	в %
2572 ha 88 а 27 м ²	64·3%	984 ha 97 а 91 м ²	24·5%	381 ha 85 а 60 м ²	9·6%	634 ha 68 а 99 м ²	1 6%

Нас найбільше займає мала посілість; та найперше два-три слова про велику посілість. На ню припадає як звісно обшар 984 ha, 97 а, 91 м² усеї просторони, в процентах 24·5%. Тих 984 ha, 97 а, 91 м² ділить ся по родам культури:

ріля		сіножати		город		пасовиско		ліс		під будівлю		неужитки і другі вільні від податків	
в гект.	в %	в гект.	в %	в гект.	в %	в гект.	в %	в гект.	в %	в гект.	в %	в гект.	в %
466 ha 33 а 52 м ²	47%	19 ha 99 а 80 м ²	2%	6 ha 32 а 82 м ²	0·6%	29 ha 4 а 2 м ²	3%	455 ha 77 а 34 м ²	46·6%	4 ha 85 а 65 м ²	0·5%	2 ha 64 а 76 м ²	0·3%

З тих дат про простори, що припадають на поодинокі роди культури видно, що найбільше землі йде під засів і під господарку лісню. На сіножати припадає ледви 20% усього простору. Увесь обшар двірський внаймлений і то в чотирьох пайках, чотирьом пахтярям. За одні гектар платить ся 15 кор. річно чиншу наемного. Усеї пахтярі ведуть екстензивну господарку. Уже сам поділ престору по родам культури не доладний для раціонального способу продукції; по при те старають ся пахтярі час найму як найкраще вихіснувати для себе і як мож експлуатують землю. Поле справляють що три або чотири роки. Найбільше засівають жита і вівса (вони продукують тільки на продаж). Один гектар видає у них 10—12 q жита, 7 q вівса; за останні роки не видно збільшення видатности поля. На фільварках тримають тільки корови. Молоко й годівля дробу має їм добре оплачувати ся. Поле справляють наймленою худобою. Зиск капіталу у кожного з пахтярів є по їхнім датам 4%.

На малу посілість припадає 257 ha 88 а 27 м, отож 64·3% усієї громадської території. Поділ цього простору по культурам ось якій:

рілі		сіножати		городи		пасовиска		ліси		під будівлю		неужитки і другі вільні від податків	
в гект.	в ‰	в гект.	в ‰	в гект.	в ‰	в гект.	в ‰	в гект.	в ‰	в гект.	в ‰	в гект.	в ‰
1436 ha 36 а 54 м ²	56·7‰	716 ha 29 а 45 м ²	27‰	139 ha 47 а 84 м ²	5·4‰	54 ha 91 а 32 м ²	2·3‰	2 ha 38 м ²	0·07‰	36 ha 55 а 85 м ²	1·2‰	неужитки 8 ha 30 а другі про- сторони вільні від податків 178 ha 86 а	0·33‰ 8‰

Пята частина усього простору, що припадає на малу посілість має р мірно плодівиту землю; се ґрунти, що положені над рікою, вони надають ся на сіножати і під управу пшениці; за те вони виставлені на небезпеку повеня; досі забрала вода до 35 ha самої мужицької землі, а прецінь ніхто не подбає про регуляцію ріки. Прочі $\frac{4}{5}$ части хлопських ґрунтів мають непромакаючу глинку, на якій ще найкраще удає ся овес.

Дуже інтересний поділ хлопських посіlostей по групам на великість простору; з такого поділу можна би зміркувати про тенденцію нашої дрібноземельної господарки взагалі, не тільки для громади. Число поодиноких посіlostей мужицьких, що їх простір має ha (на таблиці):

менше чим $\frac{1}{4}$ ha	в ‰	$\frac{1}{4}$ ha— $\frac{1}{2}$ ha	в ‰	$\frac{1}{2}$ ha—1 ha	в ‰	1—2 ha	в ‰	2—4 ha	в ‰	4—8 ha	в ‰	8—12 ha	в ‰	12—23 ha	в ‰
193	16·3‰	230	19·4‰	200	16·8‰	180	15·2‰	290	24·5‰	62	5·1‰	18	5·4‰	11	0·9‰

Бачимо отже незвичайне роздроблене землі; халупники і „газди“ на $\frac{1}{4}$ —1 га дають разом 52% усіх мужицьких власників земельних. Отож перевага дрібовських посіlostей; питане чому? Роздроблене мужицької землі є вислідом надзвичайного зросту населення. В році 1890 число усіх посіlostей було менш-більш 900, ниньки воно зросло до 1.185. Мій погляд опертий на цифрах, які ось наводжу; слідоуча табеля подає дані про поділи землі зглядно поодиноких посіlostей за останніх 5 літ через: купна, ліцитації й спадки.

Зміни посіlostей і поділи поодиноких ґрунтів через	кількість випадків в процентах	простір ґрунтів поділених	поодинокі відділені ґрунти були великі				
			нижче 0.1 га	0.1—0.5 га	0.5—2 га	2—5 га	5—10 га
ліцитації	6	3 га 85 а	4	2	2	—	—
купно	21	25 га	5	4	6	4	1
через поділи спадкові .	156	75 га	поділених на 322 спадкоємців				

Найбільше число усіх змін посіlostей припадає на поділи спадкові. Простір ґрунтів що річно є предметом поділів через спадок дійде до середнього числа 38 га, число спадкоємців, що їх ділять між себе зростає з року на рік — в році 1901 було воно 53, в році 1902 — 59, 1903 — 67, 1904 — 84, 1905 — 71. Роздроблене землі більшає через поділи спадкові.

Купна (і продажі) дають 11% усіх випадків змін посіlostей; при тім не треба забувати, що деяке число випадків купна (або продажі) має свою причину в арондації або у фактичній заміні, так що не на всі ті випадки можна дивитися з того погляду, немов то вони є приводом роздроблення землі. Причиною других випадків продажі буває негосподарність, нездарність, марнотратність або частіше елементарні нещастя. Звичайно продають люди докуплений ґрунт або „жінчине поле“; продати свою батьківщину се великий сором і ганьба. Ще більше ганьблячим вважається ся, як хто доведе

до ліцитації своєї землі; тим то й дасть се пояснити невелике число судових продажій поневолі.

За послідні роки мож вавважати незвичайний зріст цін землі, що підскочили о 20—30%. Причина тому в незвичайнім зрості людности; за тим йде чим раз більший попит. Ціни землі ось які:

за га города	сіножати	рілі	парц. під будівлю
1600 кор.	960 кор.	700—1100 кор.	2.800 кор.

На 1.184 хлопських посіlostей є 803, з обшаром що має 2 га або меньше чим 2 га; сеж і є типові хлопські господарства в громаді; посіlostей з обшаром від 2 га аж до 8 га є після табелі 352, над 8 га — 29. Та між тими всіми групами посіlostей нема ніякої засадничої ріжниці о скілько ходить о спосіб продукції: у них всіх продукція веде ся екстензивно. Звичайно говорить ся, що головною причиною тому, се мужицький консерватизм, що каже мужикови безкритично держати ся переказаних традицій і т. и. Є в тім говореню трохи правди та не все. Найбільшим недомаганем нашої дрібно-мужицької продукції є недостача землі і недостача оборотового капіталу. А як мужик і має коли зайвий гріш, то він щадить його, щоби собі докупити землі, місто ужити його як капітал оборотовий. Було би може трохи нераціонально шукати приводу тої ощадности в мужицькій „ідеології“, в мужицьких мріях про „більше землі“, що її мужик так дуже любить. Я добавчу причину тому в розумнім пересвідченю, що на половині одного га навіть при найбільш можливім зусилю не мож провадити раціональної продукції. Та що найменше на найблишну будучність нема надії мужикови видістати ся як з того „блудного кола“.

Дешевий і добрий кредит дали тутешньому мужикови що йно перед пяти роками; та то добро прийшло за пізно, саме під той час коли мужиків заплутали в свою сіть усякі свої і чужі лихварі. При таких обставинах не може бути й бесіди про раціональний плян продукції. Хочу ще вказати на цікаву тенденцію теперішньої дрібномужицької продукції: з кожним роком стає що раз меньше землі, що її класікують „сіножати“, „луки“ чи як ще инакше; що раз більше обшару з тої землі бере мужик під управу зерна, процес зовсім оправданий, коли у мужика стає щораз меньше землі; він хоче перш усього добути з неї хліба для себе.

В селі все ще уживають ручних знарядів до роботи, — машин поза січкарями не знають. Мужик видає на свої средства продукції розмірно не багато: його віз, плуг, борона коштують його разом найбільше 180 К — і вони йому вистарчають на яких

5—6 літ. В оброблюванню землі люди тримають ся уліпшеної системи триполевої (das verbesserte Dreifeldersystem). Орють 7—10 см. глибоко. Як навозу уживають гною, тільки деякі богачі справляють поле суперфосфатом; з приводу недостачі гною справляють навозом поле що чотири роки; за те вміють раціонально змінити плоди. Спосіб господарованя полем найкрасше побачимо на типовім мужицькім господарстві, якою обшар є 2 ha. Той обшар з огляду на управу поодиноких плодів ділить ся оттак: 70 а засіває ся (взгл. засаджує ся) вівсом, 50 а картоплями, 25 а ячменем, 20 а житом, 25 а припадає на сіножать, 10 а на город. З цілого обшару найбільше займає поле засіяне вівсом: майже 35% усіх ґрунтів мужицьких, що на них управляє ся зерно, засіяні вівсом. Овес ту родить ся найліпше, а до того він як зерно на насіне найдешевшій: його найлегше позичити у богачів або у жидівських гандлярів; ще одно — люди кажуть, що з вівсяної муки більше буває хліба, чим з однакової міри житної муки. Другий найважнійший артикул консумції — картоплі; жито і пшениця являють ся артикулами люксовими. Один гектар видає: 12—14 ц жита, 12—14 ц пшениці, 9—11 ц вівса, 150—200 ц картоплів. За послідних 15 літ збільшив ся видаток з одного гектара о $1\frac{1}{2}$ ц, се значило би, що люди чим раз красше справляють поле.

Мужики продукують ту винлючно для своєї потреби, не на продаж. Збіже продають тільки тоді, як їм не стає других средств поживи, що їх мож дістати лиш за гроші; тоді продають його по грохи, просто після потреб дня, або — (так буває навіть частійше) міняють його по тутешних або міських склепах за сіль, нафту, свічки і горівку, на чім розуміє ся мужик не все добре виходить. Така заміна буває і між мужиками самими, що міняють собі посполу одно збіже за друге, або беруть збіже на відробок.

Ціни збіжа ось такі:

за 1 ц:	пшениці	жита	ячменю	вівса	картофель
	14.40 К.	13.60 К.	11.30 К.	11.30 К.	3 К.

За послідні роки не можна завважати, щоби ціни збіжа підскочилили.

В селі тримають розмірно багато худоби: майже у кожного мужика є хоч одна корова. Люди роблять виключно кінями; тримає їх газда що найменше на ґрунті 2 ha. У виду того, що щораз менше стає сіножатий а сіно дорожкіє (1 ц — 80 кор.), годують біднійші газди в зимі худобу соломою, а на весну продають її естрах дешево. За уживанє пасовиска громадського не платять ні-

чого; в осені гонять худобу на стерні. Є віддавна в селі такий звичай, що кожному вільно пасти свою худобу і на чужій стерні і на те не треба ніякого порозуміння з властителем поля. Чи у тім звичаю відзиває ся може епомин про яку давну спільноту, мені не удало ся дізнатись.

Стан худоби в селі: коров 900, коний 500. На продаж годують тільки безроги, тому що їх плекане ще найдешевше. Ціни худоби: корова 40—120 злр., кінь 40—160 кор. Найнижчі ціни худоби в зимі і на весну, бо під той час мужики ізза недостачі паші продають свою худобу за які-будь гроші.

Дрібноземельні мужики роблять в полі чи дома самі, не тримають наємних робочих сил. Дуже часто доводить ся чути, що наш мужик вже з натури є лїнвий і не роботящий; я думаю, що навпаки. В цілім році буде вєсього може 20 днів (не числячи неділь і сьвят), що на них люди не роблять; люди працюють від 4 або 5 години рано до 11 або 12 в ночі. На весну і в літі працюють в полі і в ночі. Мені видить ся, причина тому не в лїнвєстві, що найбільше випадків смерти у мужиків спричинєних хоробами грудними, спеціально-ж астмою.

Наймитів тримають тільки богачі. Відносини між газдою а наймитом не дуже відрадні: дуже часто доводить ся наймитови чути важку руку газди на своїх плєчах; його віби то й допусєкають до стола з усею родиною, та по при те дають йому гірше їсти, чим другим членам родини; зимою і літом кажуть наймитови спати в стайні. Звичайне наймає ся такий наймит за фірмана, та все йому дають усяку найтяжшу роботу; коли в господарстві що пропаде чи згине, за те відповідає наймит своєю платою, без огляду на те, чи він, що тому винєн, чи нї. Річна плата наймита 48 кор., по при те він дістає убранє і харч. Одно і другє разом виносить 160 корон річно.

Усї біднійші люди наймають ся на роботу у державців, у сьвященника або у багачів.

Заки стану говорити про відносини і заплату земельних робітників, скажу декільки слів про відносини богатших мужиків до дрібно-земельних. Так звані богачі є сільською аристократією; вони не удержують навіть товариських зносин з біднійшими й можна сказати, виріжняють ся від них своїми спеціальними звичаями і ношею. Ріжниці мастєкові слїдно навіть на відносинах родинних: богач дає своему біднійшому братови цілувати руку і приймає його у себе на подвірю. Сильно зорганізовані там, де ходить о береженє

їх інтересів, мають т. зв. богачі рішучий голос у справах громадських; їх відпоручники займають найвидніші місця (буває що і всі) у раді громадській і церковнім брацтві. Всяку організацію „бідніших“, що має найбільш невинні цілі, вони стараються розбити, бо боять ся, що вона пошкодить їх інтересам. Вони часто бувають перші, що закликають усі сили, зачинаючи від священника на поміч проти „радикальних, соціалістичних і безбожних“ течій.

Як сказано, остаючи в безнастаннім порозумінні між собою стараються ся „дуки“ робітницьку плату, все обнизити до мінімуму. До того богачі бувають для дрібноземельних мужиків лихварями. Один цікавий рід лихви такий: на весну позичають біднішим збіже або гроші і за відсотки від позичених н. пр. 10 корон кажуть собі у літі робити два буває що і три дні.

Богачі користують ся одним звичаєм: маю на думці один цікавий рід спільної роботи. Є в селі звичай такий, що у деякі церковні свята люди когromусь біднішому сусідови найчастійше так без ніякої винагороди виорють або погноять поле, або звезуть збіже з поля. Дивувало мене, що впрочім побожний такий люд на дні, що на нім в селі нема ніякої роботи, допускає ся такого „гріха“. Як я поспитав одного чоловіка, чому у них так водить ся, то він сказав: „Пан Біг ласкавий і вже нам нашу вину дарує, бо ми тото робимо за любов“. Думаю, що коли не ідентичний, то таки подібний дуже до того звичаю є ось такий, що люди йдуть до богача на жнива, за що їх потому господар гостить горівкою і вечерою. Дати людям заплату в грошах було би для них важкою обидою. Що люди жнуть як раз у богача — то хваба тому, що у бідніших вистарчають на те власні сили робучі. (Один і другий звичай виходять з уживаня). В зимі йдуть жівки на толоку, помагати гадиві прасті або лушити кукурудзу. Я не дізнав ся нічого певного про генезу таких звичаїв; одно знаю певно, що вони вже були за часів панцизнянх. Чи їх генеза є у спомині про яку спільноту певно не знаю сказати. Видить ся мені радше, що така спільна робота має своє жерело таки в панцизнянх відносинах; невольний „хлоп“ мав за мало часу на те, щоби міг н. пр. сам справити свою землю; до того треба йому було помочи сусідів. Люди мусіли посполу підпомагати („ратувати“) себе. До того однаке лихоліте і терпіне під ярмом панцизняним мусіло таки в угнетених зредити почуте братерства.

Плата робітників земельних є доволі низька по при то, що чим раз більша недостача сил робучих. Від р. 1900 вона підскочила ледви о 10 сот. Я вивідав ся про такі плати:

косарі	з їдою 80 сот., без їди 1·20 кор.
женці	" 50 " " " 0·80 "
молотільники	" 80 " " " 1·00 " (в літі)
"	" 40 " " " 0·60 " (в зимі).

Робітники на поли наймають ся найчастійше з їдою; їда (два рази на день) складає ся з капусти, картоплів і хліба. Працюють в літі від 7 або 6 рано до 7 у вечір з одногодинною перервою на обід, а в зимі від 7 рано до 5 у вечір. На акорд роблять тільки у тутешнього священника. Богачі наймають йно женців на акордову плату, в снопах, чи „копицях“; дають їм що дванадцятий сніп; при найбільшій зусиллю добрий жнець заробить 1·40—1·60 К (коли рахувати його натуральну плату на гроші).

Як вже вище згадано недостача сил робучих з року на рік більшає; причина тому в еміграції що найдужших робітників підчас робіт сезонних в місяцях липні і серпні. Яких 500 людей йде у східні повіти, на Поділе, або на Буковину на вижен. Вони наймають ся там за акордову плату натуральну, звичайне дванадцятий сніп; таким чином міг би добрий робітник заробити денно 1·40—1·60 кор.; та при виплаті приділяють робітникам самі погнилі і що найлекші снопи, по при те у кожного знайдець ся за щось відтягнути яких 6—8 кор. Крім тої плати дістають люди на один тиждень кожний: 10 кт. муки кукурудзяної, літру круп кукурудзяних і пів топки соли; у виду того, що тої поживи не стане для одної людини на цілий тиждень, то люди звичайно задовжують ся. Коли ще й додати те, що кошти дороги мусять собі робітники платити самі, що від кожної позиченої корони обшарник чи другий віритель каже собі платити добрі відсотки, що обшарник на місци таки відкупує зерно по дуже низьких цінах — то й не стане дивно, що буває вертає робітник до дому по трьох тижнях праці з заробленими десятьма або й вісьмома коронами. На роботу наймають ся біднійші газди, халупники чи їх старші вже діти. Безземельного пролетаріату в селі нема.

В громаді є до 350 так званих теслів і гонтарів; то дрібноземельні мужики, що в їх родині таке ремесло переходить з батька на сина і що собі при його помочи заробляють на прожиток, о скільки на те не дасть хліборобство; їхне ремесло то тільки другорядне заняте. Зараз по сезонних роботах, вони виходять з села, щоби собі шукати роботи. Гонтарі находять її звичайно при гартаках. Вони заробляють (наймають ся на акордову плату) 1 кор.—1·20 кор. — але фактично не дістають і тільки. Звичайно посередничать у виведанню для них роботи жидівські агенти (найбільше

склепарі або шинкарі), що кажуть собі за те посередництво добре платити; до того жінка такого емігранта-гонтаря мусить у себе в селі купувати потрібні такі речі як сіль, хліб, нафту, чи що друге тільки у одного а не другого склепаря, що його припоручить даючий гонтареві роботу; те-ж саме і гонтар-наемник там на роботі. Склепар продає на борг і сам тільки провадить рахунок; при виплаті відтягають „гонтареві“ за усе те, що набрав він і його жінка в склені, так, що йому лишає ся звичайно одна четвертина цілого заробітку.

Так звані теслі наймають ся у близькім місті (Станиславові) як денні робітники при будовах домів найбільше і находять майже все роботу. Їх плата денна доходить 2 кор. до 2 кор. 20 сот. Вони в селі являють ся найбільш культурним фактором; вони є ініціаторами і основателями читальні і „Січи“; по при те вони найліпші і найбільш інтелігентні господарі на землі.

Ще одна увага, що насуне ся кождому, хто пригляне ся ближше мужикови, як робітникови; що мужик не вміє оцінити як слід своєї праці і тому як сила робуча дає себе вихисновувати. Причини того треба шукати в нутрі його душі; йому ходить о внутрішнє пересвідченє, що він працює „на хліб“. Та при тим ввижує ся йому з далека блудний огник, що він за ним гонить ціле житє: надія докупити більше землі — і йому все здає ся, що він все ближше до своєї ціли; а за тим він буває і не добачує дійсности.

Вкінці про консумцію в мужицькім господарстві. Пересічний обшар землі, що має виживити одну родину з 4—7 людей або й більше є $1\frac{1}{2}$ —2 га. З того після звичайного поділу припадає $\frac{1}{2}$ га на управу вівса, $\frac{1}{2}$ га на управу картоплів, $\frac{1}{4}$ га на ячмінь, $\frac{1}{4}$ га на жито, прочі $\frac{2}{4}$ га припадають на город і сіножать. З тої управи вадаток такий: 6 ц вівса, 100 ц картоплів, 4 ц ячменю, 2 ц жита. В городі садять найбільше капусту і кукурудзу. Тим має виживити ся ціла родина з 4—7 людей, як звичайно на прожиток одному чоловікови треба на рік 6 ц зерна, 4 ц картоплів, 2 ц капусти і другої ярина і 1 ц кукурудзи.

Звичайними стравами є: картоплі, капуста й хліб — у трохи заможнійших также кулеша; їдять два або три рази на день. На весну, особливо в місяци червни „тепи“ змінє ся; звичайною поживою стають тоді так звані „водянки“, мука варена з грисом або половою, всіляке листє з буряну, листє з бураків а декоди і зелені овочі. У біднійших молоко уважає ся лікарством; мясо їдять тільки на великдень. Консумція алькоголів, спеціально-ж горівки за по-

слідні роки зменшила ся; пересічно видає чоловік на горівку річно 10—18 корон.

Видатки „на церков“ (релігійні потреби) виносять річно (числячи на одну родину) 40 корон; найбільші надзвичайні видатки спричинює смерть в родині. Чим раз рідше трапляє ся, щоби мужик через „процесованє ся“ протратив майно; до того тутешні люди доволі мало коли шукають правної поради у адвоката. Дуже часто дають ся завважити добрі наслідки для людей від заведеня нового процесу цивільного.

Обдовженє мужицької посілости в громаді.

Що йно від п'ятих літ через задоженє повітової каси задаткової дано тутешнім людям спроможність користуватись дешевим кредитом. До того часу люди брали позички у всіляких банках з поза повіту і то за посередництвом покутних агентів. Було вже так завело ся, що такі агенти брали собі що найменше 15% цілої визиченої суми як „гонорар“ не вчисляючи навіть в те „коштів дороги“ і всіляких „діт“. Такий кредит не багато міг допомогти людям.

Довги гіпотечні цілої мужицької посілости в громаді (що як више сказано займає 2572 га усеї громагьської території) дають суму 94.954 корон. Число всіх довжників гіпотечних в році 1905 було 220; з тих довжників є 60 (27.4%) властителями 7—4 га, 160 (45.2%) властителями 4—2 га, а 60 (27.4%) властителями 2— $\frac{1}{2}$ га.

Правною підставою найбільшої скількості довгів гіпотечних є позички, може є кілька йнападків обдовження через поділи спадкові. Причинами обдовження будуть найбільше: недостача оборотного капіталу, средств поживи, далі лихі роки і нещасливі випадки.

З усеї суми 94.954 кор. довгів взято 24.244 (51.1%) в публичних інституціях кредитових а 19.946 корон (41.3%) у приватних віртелів. Решта тої суми 3.537 кор. (7.8% усеї суми довжної) припадає на незаплачені податки. — Стопа процентова виносить звичайно 5—8%. Люди тутешні дуже точні у сплачуваню своїх довгів; повітова каса задаткова ще ні разу ні до кого в громаді не вислала упімнення. Про перзональний кредит мені не удало ся зібрати ніяких дат. Знаю йно сказати, що богачі деколи вихіснюють біднійших позичаючи їм грошей: на передновку зичуть їм грошей буває то й збіжа та при тім допускають ся часто спеціаль-

ного роду лихви; за позичене н. пр. десяти корон, що їх має довжник віддати за три місяці, кажуть собі за процент потому робити без плати через два дни.

Такий в дечім неповний образ економічних відносин в селі Старі Богородчани; з поміж помічених мною появ типовою появою чи не для цілої Східної Галичини є чим раз швидше зростаюче роздрібнене мужицької посілости і недостача землі. Що надії і мрії про „більше землі“ все зводять його, — про те добре знає наш селянин і про те добре переконує його буденне життя. Та все таки у тих мріях склав він все добро свого життя.

WIRTSCHAFTLICHE VERHÄLTNISSE IN DER GEMEINDE ALT-BOHORODČANY.

Von ST. WITWIČKYJ.

Alt-Bohorodčany, eine der grössten Gemeinden in Ostgalizien, von rauhem Klima, liegt am östlichen karpatischen Untergebirge. Ihre Bevölkerungszahl im Jahre 1900 war 4.500. Die Gemeinde zählt 1.125 Wohnhäuser, die meistens sehr niedrig sind und den einfachsten Erfordernissen der Hygiene nicht entsprechen. Das Gemeindeterritorium nimmt eine Fläche von 4.003 ha 70 a 77 m² ein. Der grösste Teil des Gemeindeterritoriums, 64·3%, entfällt auf den Kleingrundbesitz, 24·5% auf den Grossgrundbesitz, 9·6% auf das Gemeindeeigentum, 1·6% auf das Kircheneigentum. Im Grossgrundbesitz ist die Pachtwirtschaft vorherrschend. — Eingehender wird der Kleingrundbesitz behandelt. Die Häusler und die Besitzer von $\frac{1}{4}$ ha — 1 ha machen mehr als 52% der Gesamtzahl der bäuerlichen Besitzer aus. Die Produktionsweise ist extensiv. Die Bodenbewirtschaftung richtet sich nach dem verbesserten Dreifeldersystem. Landwirtschaftliche Arbeiten werden ausschliesslich vom Kleinbauer und von seinen Familienangehörigen besorgt. Tagelöhner verdingen sich selbst nur bei Pächtern, beim Dorfpfarrer und bei den Grossbauern. Zum Schlusse einiges über Konsumtionsverhältnisse. Ein Anhang über Schuldverhältnisse.

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinski-Gasse, 17.

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXVII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoj sekcyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jahrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50, VIII u. IX B. 4-50. Bd. X—XI 4-50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd. — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskij, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Litteratur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Litteratur von Michael Dragomanov (Zweiter Theil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkij, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, 1A Theil, Preis 3 Kr., 2 Theil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr. Bände IX—XI à 5 Kr.

D. Die Archæographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1513—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

110

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Litteratur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen, IV. B. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bdt. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevskýj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI, XVII—XIX u. XXIII—XXIV à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXII à 6 Kr. 2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobruđa, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—36 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Ringplatz, 10, vorrätig.

4-114 866/1

(III) И 114.866
Т.1(1909)

STUDIJI
Z POLA
SUSPILNYCH
NAUK

1

128274